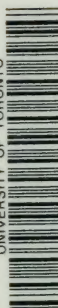

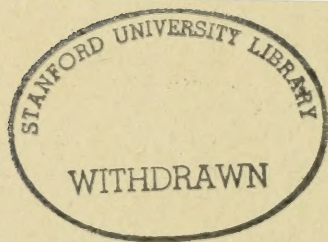
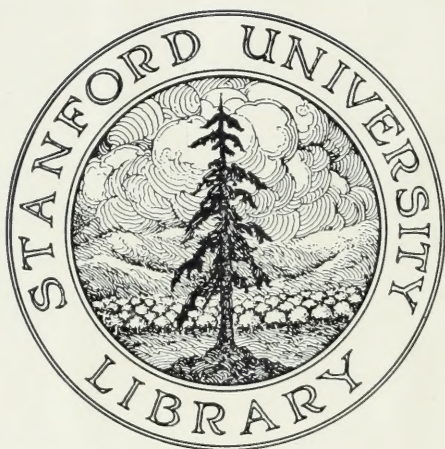
UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00053832 2

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛИ

3
ТОМЪ

Arnaudov, M. P.

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛИ

ЖИВОТЪ — ТВОРЧЕСТВО — ИДЕИ

ИЛЮСТРОВАНА
ЛИТЕРАТУРНО-ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА

ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА НА
проф. М. АРНАУДОВЪ

ТОМЪ III

Любенъ Каравеловъ отъ Г. Константиновъ; Христо Ботйовъ отъ Людмилъ Стояновъ; Добри Войниковъ отъ Ст. Чилингировъ; Василь Друмевъ (митрополитъ Климентъ Търновски) отъ Ст. Чилингировъ; Илия Р. Блъсковъ отъ Борисъ Йоцовъ; Маринъ Дриновъ отъ Ник. Филиповъ

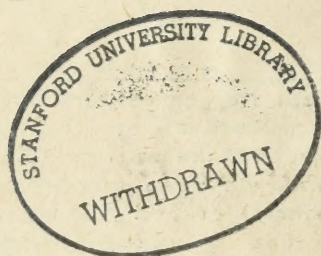
КНИГОИЗДАТЕЛСТВО ФАКЕЛЪ

СОФИЯ

29

891.8109
A7446P
v.3

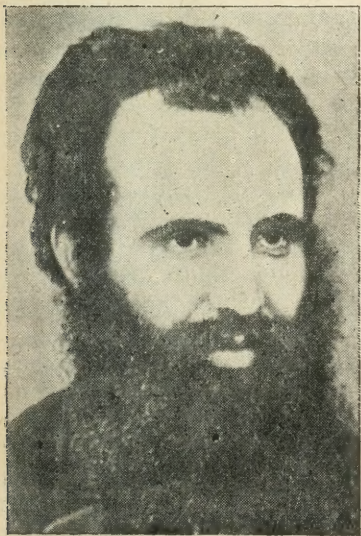
PG
1004
A7
t.3

Любенъ Каравеловъ

отъ Г. Константиновъ

Градъ Копривщица.—Името на Копривщица, заедно съ тия на редица прибалкански и сръдногорски градове, сега забравени и опустѣли, крие частъ отъ романтиката на нашето минало. Тия имена не говорятъ за героични подвизи на царе и велможи, легендитѣ

Л. Каравеловъ (1837—1879)

около тѣхъ не разкриватъ тайни на замъци и рицарски кули. Тѣхната романтика е много по-проста, но затова пѣкъ по-сърдечна и интимна — романтиката на българското еснафство, идилията на чистия балкански животъ. Но тамъ, всрѣдъ идиличността на отношенията, всрѣдъ строгия патриархаленъ редъ на живота, по-близу до живота, по-близу до природата и Бога, се роди великата идея за свободата на цѣлъ народъ. Отъ тамъ, отъ историята на тия бедни сега, но нѣкога волни и можщи селища, започва и новата история на народа ни . . .

Кога за първи пѣтъ е било заселено родното мѣсто на Каравелова, точно не се знае. За това време говорятъ само предания и легенди; исторически данни нѣма. Споредъ една отъ легендитѣ, Копривщица е заселена презъ 16 вѣкъ отъ пастири, споредъ друга — основателка на града е нѣкаква българска болярка, а трето предание говори, че първитѣ жители на Копривщица

били български благородници, бѣжанци отъ Велико-Търново. Тѣй или иначе но въ съзнанието на копривщенци отъ миналото столѣтие здраво е била заседнала мисълта, че тѣ сж потомци на волни, свободолюбиви прадѣди. Отъ тукъ иде донѣкжде обяснението на тѣхния силенъ копнежъ къмъ свобода и независимостъ. Балканската природа е била най-добрата закрила и кърмачка на тоя копнежъ. Къмъ края на 18-вѣкъ града вече билъ известенъ въ империята. Исторически регистрирани сж отъ тогава и редица кърджалийски нападения, които сж унищожили града. Отъ 1810 година той започва новъ животъ. Презъ 1819 год. ималъ 1000 кжщи, а къмъ срѣдата на миналото столѣтие до 10,000 жители. Тогава Копривщица е въ своя стопански разцвѣтъ, има две черкви и две училища — мъжко и девическо. На 1837 год. Неофитъ Рилски отваря взаимно училище, трето по редъ, следъ Габровското и Сливенското, а презъ 1846 год. завърналиятъ се отъ Одеса Найдень Геровъ отваря и класно училище. Отъ 30-тѣ до 70-тѣ години тамъ се организуватъ силни еснафи, които се надпреварватъ въ обществено строителство и родолюбие. Тѣ издигатъ нова величествена черква, поематъ издрѣжката на училища и др. Девическото училище, напр., се е издържало отъ абаджийския еснафъ; другитѣ две общи училища сж издържани отъ населението.

Еснафскитѣ сдружения — абаджии, гайтанджии, терликчии, чорапчии и др. — внасяли демократичность въ общественитѣ отношения. Копривщенецътъ се отличавалъ съсъ своята социална отзивчивость, сговорчивость и честь. Всички предприятия сж били почвани съ общо съгласие и подъ общъ контролъ. Балканската природа възпитала у гражданитѣ естествено благородство и трудолюбие. Както казва и Каравеловъ въ прочутата си повестъ Българе отъ старо време:

„Въ Копривщица нѣма плодovitа земя — само камжне, пѣсакъ и глина, но както са види, по причина на тая неблагоприятна и сиромашка почва, Копривщица е едно отъ най-живите и отъ най-дѣятелните села. Нейната безплодна земя, която изисква голѣми трудове и изобилѣнъ потъ, не е допуснала човѣците да потжнатъ въ сжнливата азиатска бездѣятелность; но, напроотивъ водила ги е постоянно камъ силната воля, камъ енергията и камъ постоянния трудъ, и сжздадала е изъ тѣхъ дѣятелни промишленници и многополезни мислители. Гиганските планини съ своите голи върхове и съ своите гористи поли сж прегжрнали отъ сич-

ките страни това бжлгарско село, като майка, която се грижи за своята челѣдь; а нависналите надъ него скали, които чѣгато часъ по часъ искать да паднатъ, приучавать човѣкътъ отъ най-ранната му младостъ да се не бои отъ никакви опасности“ . . . .

Главниятъ поминѣкъ на копривщенци е билъ отъ занаятитѣ и скотовѣдството; земеделіе тамъ не е могло да се развие. Освенъ съсъ своитѣ стегнати и заможни еснафи, града се е славилъ и съ джелепитѣ си — закупачи на овни, които закарвали за проданъ въ Цариградъ за турския Курбанъ-байрамъ. Докато занаятчиитѣ и дребнитѣ скотовѣдци съставяли демокрацията на града, джелепитѣ, а особено бегликчиитѣ, били аристократитѣ. Отъ Копривщица е прочутото бегликчийско с мейство Чалѣковци, които сж откупвали беглика почти за цѣла Европейска Турция. Тѣ сж имали мрежа служители изъ България — повечето копривщенци. Бегликчиитѣ сж се считали за царски хора, съ голѣмо влияние предъ турскитѣ власти; тѣ носѣли и орѣжие. Благодарение на тѣхъ и цѣлия градъ се е ползувалъ съ известни свободи. Турската властъ тукъ се е представляла само отъ нѣколко чиновници и насилие надъ населението не е упражнявала.

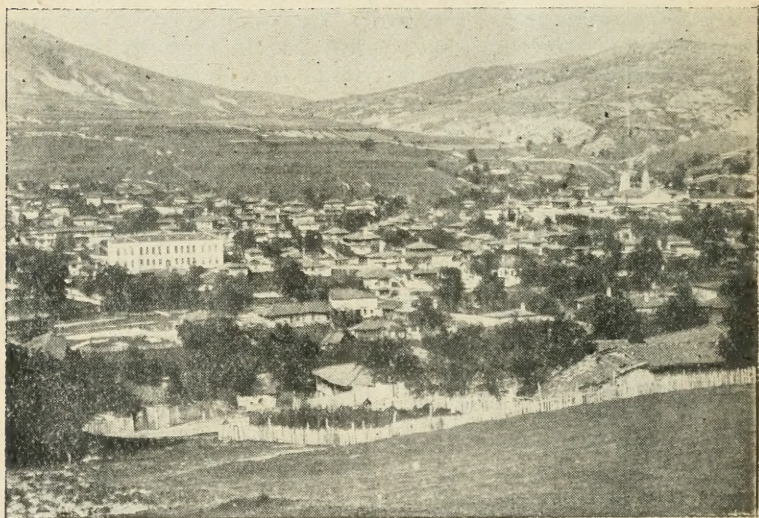
Освенъ легендитѣ за своя болярски произходъ, копривщенци скжпо сж тачили и споменитѣ за мѣстни герои-хайдутѣ, които достойно пазели честъта на града отъ кърджалии и разбойници. Двама отъ тия хайдутѣ — Детелинъ войвода и Дончо войвода — възхвали и Каравеловъ въ своитѣ разкази.

Уединена всрѣдъ природата, сравнително автономна, съ завидно материално положение, Копривщица презъ цѣлото столѣтие запазва своя бжлгарски патриархаленъ обликъ. Нейнитѣ граждани се отличавать, освенъ съ свободолюбието и патриотизма си, още и съ голѣмата си любознателность и ученолюбивость. Отъ тукъ излизать видни ржководители на бжлгарското просвѣтно и революционно дѣло.

Родителитѣ на Каравелова. Неговитѣ детски и юношески години. — Стойчо Любеновъ Каравела, бащата на нашия писателъ, е произхождалъ изъ „аристокрацията“ на Копривщица. Той е билъ въ връзки съ кжщата на Чалѣковци, при които е билъ настойникъ по събиране на беглика. Дълго време е ходилъ по полуострова да закупува овни, които е продавалъ въ Ца-

риградъ. На времето си той е отъ най-събуденитѣ копривщенци, ревностенъ спомоществувателъ на българската книжнина и училищна просвѣта. Майката на Каравелова, Недѣля Доганска, е отъ известния бегликчийски родъ Доганци — прочути не само съ чорбаджийството си, но и съ своя независимъ и гордъ характеръ. Най-известниятъ отъ този родъ, чорбаджи Петко Догана, е билъ страстенъ защитникъ на българщината.

Въ такова гордо и заможно семейство се е родилъ Любенъ Каравеловъ презъ ноемврий 1837 год. Детскитѣ

Гр. Копривщица

му години изтичатъ въ охолностъ и лудости. Тогава точно и баща му, пъкъ и цѣла Копривщица, иматъ завидно благосъстояние. Дивната и сурова природа, свободния животъ на копривщенци и строгия редъ въ отношенията имъ, опредѣлятъ за винаги характера на бжедския общественикъ, фолклористъ и писателъ. Своеволната и непокорна натура на Каравелова се проявява най-напредъ тукъ, гдето е имала толкова примѣри за подражание. Тукъ се запаля за първи пжтъ у него и огъня къмъ просвѣтата, къмъ книгата. Всичкитѣ му роднини сж издигнати, грамотни и родолюбиви хора. За

тѣхъ вдѣхновениятъ историографъ на българскитѣ революционери, Захари Стояновъ, пише: „Коприщени, роднитѣ на Любенъ Каравелова ако щѣте, сж сѣставлявали най-горната ржка въ тоя градъ (Пловдивъ). Тѣхната дума се е слушала при пашата, тѣ сж ржководѣли пловдивската аристокрация, най-после тѣ сж били застъпници официално на беднитѣ и угнетенитѣ.“

Първоначално образование Каравеловъ добива въ родния си градъ. Тукъ, както вече отбелязахме, има взаимно и класно училище. Въ последното Геровъ, който го и основава на 1846 год., учителствувалъ две години. Следъ него, отъ 1848 — до 1856 год. тамъ учителствува известния ученикъ на Герова, граматикъ и ревностенъ преводачъ Йоакимъ Груевъ. Каравеловъ сигурно се е училъ и при двамата първи по култура учители въ България. За неговото поведение като ученикъ и изобщо за младенчеството му нѣмаме почти никакви сведения. Найдень Геровъ, при когото Каравеловъ се е училъ много малко време, въ едно свое писмо отъ 14 мартъ 1869 год. до Христо Георгиева, като си спомня за ученичеството на Каравелова, не пише нищо определено. Впрочемъ, Каравеловото семейство и това на Герова изглежда не сж се твърде обичали. И Любенъ Каравеловъ въ своитѣ пѣтни бележки, както и Геровъ въ отбелязаното по-горе писмо, не се отзоваватъ ласкаво единъ за другъ. Отъ копривщенскитѣ учители Каравеловъ пише съ симпатия за бащата на Герова, хаджи Геро Мушекъ, обезсмъртенъ въ „Българе отъ старо време“.

Въ Копривщица Каравеловъ училъ около 7 години. Вродената му склонность къмъ просвѣта била поддържана и подхранвана отъ уроцитѣ и разказитѣ на неговитѣ даровити учители. Името на Русия, което въ дома му се споменавало съ благоговение и което будѣло толкова спомени и мечти за свобода, тукъ, въ училището, чрезъ Герова и Груева, носѣло и друго обаяние: — разказитѣ на неговитѣ учители за живота и литературата въ братската страна увличали любознателния младежъ както приказкитѣ. Като завършилъ копривщенското училище, известно време Каравеловъ вѣроятно е пѣтувалъ съ баща си изъ полуострова, за да закупватъ добитѣкъ. Благодарение на тия пѣтувания той можа да изучи цѣла България, па и сѣседнитѣ народи, да се запознае съ родния битъ, съ поминѣка и меч-

титѣ на българина. Особено за рѣдката способност на бждещия писателъ да може да наблюдава и да извлича типичното въ народния животъ, тия пѣтувания сѣ били благодатна и съ решително влияние школа. Живитѣ, вѣрни и разнообразни описания на българскитѣ села и градове, които тъй често пѣстрятъ разказитѣ на Каравелова, се дължатъ на тия му ранни пѣтувания. Колоритността и правдивостта на тия описания говори най-непосрѣдствено за голѣмия даръ на Каравелова да наблюдава — даръ появенъ още въ юношеска възраст.

Стойчо Каравела ималъ силно желание синътъ му да стане „тежъкъ търговецъ“, затова решилъ да го изпрати въ Пловдивъ, прочутъ тогава съсъ своитѣ гръцки училища. Вече доста възрастенъ, Каравеловъ заминава да продължи учението си. Пѣтуването и живота си въ Пловдивъ той описва на руски езикъ, най-напредъ на 1867 год. въ „Отечественые записки“ и после въ отдѣлната си книга „Страницы изъ книги страданій болгарскаго племени“ (Москва, 1868 г.). Тия си пѣтни бележки подъ заглавие „Изъ записокъ болгара“ после той отчасти преведе въ вестницитѣ „Независимость“ и „Знаме“ — (Записки за България и за българитѣ). Написани живо и увлѣкателно, пропити съ хуморъ и ирония, пълни съ фолклоренъ и исторически материялъ — тѣ сѣ едни отъ първитѣ пѣтописи въ нашата литература.

Въ Пловдивъ.—Осемнадесетъ годишенъ юноша, Каравеловъ пристига въ Пловдивъ, за да продължи образованието си. Градътъ има силенъ гръцки обликъ, той е прочутъ съ своитѣ гъркомани. Макаръ тукъ българитѣ да сѣ организирани вече около Н. Герова и копривщенскитѣ първенци за борба срещу опасното гръкофилство, макаръ Геровото училище значително да е затъмнило славата на гръцкитѣ, Каравеловъ, по желанието на родителитѣ си, постѣпва въ гръцкия „гимназионъ“. Тукъ той е трѣбвало да изпита горчиви разочарования и безкрайни обиди за своята волна балкансна природа. — Гръцкитѣ учители ме приеха надменно, разказва Каравеловъ въ своитѣ спомени, — забраниха ми да нося български дрехи и да говоря български, като ме заплашиха, че въ противенъ случай ще има прѣчка. Главниятъ учитель Ксантосъ, възпитаникъ на виенския универси-

тетъ, който четѣше грѣцкитѣ класици, а именно Платона, въ сѣщото време, когато говорѣше за любовта къмъ човѣка, биеше съ юмруци—...

Въ Пловдивъ Каравеловъ живѣе две години. Това, което той наблюдава въ грѣцкото семейство на Киръ Янко, гдето е настаненъ да живѣе, и въ нравитѣ на пловдивското гражданство, оставя у него неизгладими впечатления. Тукъ той за първи пѣтъ се запознава съ сложнитѣ отношения между гърци, турци и българи. Гъркоманията, жестокоститѣ на гърци и турци до 1855 год., той не е познавалъ. Изатова противоположноститѣ

*Оставащият етравъ и проведи въ-
и крадѣжките.*

Л. Каравеловъ

Подпись на Л. Каравеловъ отъ 1873 г.

между балканския поетиченъ битъ и пловдивския животъ го поразяватъ. Той наблюдава отношенията между бедни и богати и още тогава застава на страната на последнитѣ. Неговитѣ социални възгледи, както и умразата му къмъ турци и гърци се оформятъ най-напредъ тукъ, въ Пловдивъ, гдето младежката му впечатлителна натура е била вълнувана отъ голѣмитѣ социални и национални противоречия, отъ жестокостта на турци и чорбаджии и отъ надменността на гърцитѣ. Той е отвлеченъ отъ разврата въ градскитѣ грѣцки семейства, отъ нечистотиитѣ и лицемѣрието на града изобщо, които съпоставя съ привлѣкателнитѣ картини на селския патриархаленъ и откритъ животъ. Не е твърде очарованъ и отъ българитѣ, които сж оказвали още много слаба съпротива на разрушителното грѣцко влияние. Каравеловъ влиза въ връзки съ по-младото и интеллигентно поколѣние, което подъ влиянието на Герова, Чалѣкова, И. Груева и др. започва да се организира за борба противъ гърци и турци. Той симпатизира на демокра-

тичните идеи у тия млади българи. Въ редица свои социални повести Каравеловъ изобразява отношенията между различните съсловия и нации въ Пловдивъ, които отношения за първи път сж отворили неговия погледъ и сж го накарали да се замисли сериозно за сждбата на своя беденъ, но честенъ и трудолюбивъ народъ. Въ своята голъма повестъ „Децата не приличатъ на бащите си“, гдето е дадена широка картина на пловдивския животъ отъ онова време, Каравеловъ влага въ устата на единъ отъ героите си следното признание, което може да се вземе и за негова лична изповѣдь:

„На която страна и да се обжрнешъ, на сѣкаде срѣщашъ или звѣрове, или скотове. Сичката моя душа е преплжнена съ ядове и чеме. Мене накарва да излѣза изъ кожата си сѣки подлецъ, който ма срѣща на пѣтътъ и който, като ми са поухили сладко и масленно, ми казва „добаръ вечеръ“... Но Пловдивъ, да ви кажа право, е за мене много подобра школа, нежели московскиятъ университетъ. Тоя градъ е за мене подводна скала, която ма накара да плувамъ осторожно, да търса безопасенъ пѣтъ и да бжда твѣрдъ въ своите рѣшения. Да, азъ благославямъ сждбата, която ма доведе въ тоя Вавилонъ. Тука азъ научихъ онова, което са неизучвали въ една школа: азъ познахъ своиятъ народъ, опознахъ са съ неговите страдания, защото видѣхъ съ очите си неговите помощници и покровители. Въ Москва сички ние, които говорѣхме за народѣтъ и за неговите нужди, бѣхме деца, които обичатъ да поговоратъ за голѣми работи. Който желае да види съ очите си шо е народъ, какво трѣба на тоя народъ, какво е неговото положение и кои сж най-първите негови угнѣтатели, той трѣба да отиде по селата, а ако нѣма време и възможность, то — въ конакѣтъ, дѣто хилѣди жертви очѣкватъ правосъдието на невидящата богиня; а който желае да узнае шо е подлостъ и какви вредителни паразити сжществуватъ подъ ясното небе, той трѣба да поживѣе въ Пловдивъ и да са опознае съ вашите чорбаджие. Бѣдните наши сѣлѣне! На която страна и да поглѣдашъ — душата ти са възмуцава, чувствата ти са осжрбяватъ, сжрцето ти та боли. Честниятъ човѣкъ нѣма дѣ да преклони главата си: на сѣкаде подлостъ, шпионства и злоба...“

Презъ лѣтото Каравеловъ отивалъ заедно съ семейството на Киръ Янко изъ околните села и тамъ допълнялъ впечатленията си отъ робската българска действителность. Подъ влияние на Герова той вече проявявалъ голѣмъ интересъ къмъ родния битъ и къмъ народното творчество. Това, което е чувалъ и видѣлъ изъ селата, после влѣзе като богатъ и соченъ материалъ въ неговите повести, статии и стихове. Народнишкиятъ характеръ на неговите обществени и литературни възгледи

се оформя тукъ, гдето и неговата творческа паметъ се обогатява съ толкова различни и ценни спомени.

Къмъ края на своето двегодишно учение въ Пловдивъ, Каравеловъ се прехвърля въ българското училище, въ което разширява познанията си и калява още повече своето запалено вече родолюбие. Преди това, още въ кжщата на Янко Ушаклията, той, покрай другитъ залиии, прочелъ и нѣкои руски книги. Презъ дългитъ и досадни зимни вечери той жадувалъ да прочете нѣщо родно и близко. Български книги тогава, колкото ги е имало, не сж могли да проникнатъ въ гръцката кжща, въ която е билъ изпратенъ да се научи на „приличие“ и да се подготви за тежкъ търговецъ. Но ето че бащата на единъ отъ Каравеловитъ другари, който често пжтувалъ за Молдова, донесълъ нѣкакви руски книги. Каравеловъ си спомня, че отъ този свой другаръ той е прочелъ: Рицари лебедея или дворъ Карла Великаго, романъ отъ XVIII вѣкъ; Живота на Наполеона Бонапарта. Превръщанията на Овидий и Руско-гръцко-френски разговорници. По тия книги и други сензационни романи Каравеловъ е започналъ най-напредъ да учи руския езикъ. Поради оскждицата на четивъ, той ги е знаелъ на изустъ. После, когато се прехвърля въ българското училище, той чете руски вестници и други книги. Освенъ това, Каравеловъ вземалъ уроци и по латински езикъ отъ единъ унгарецъ, павликенски свещеникъ.

Изобщо, дветъ години прекарани въ Пловдивъ иматъ решително значение за бждещата дейность на Каравелова. Тукъ той разшири познанията си и, което е най-важно, опозна своя народъ, неговата душа, мечтитъ и страданията му. И когато следъ две години се връща въ родното си мѣсто, бащата е останалъ не малко разочарованъ отъ своя синъ, който намѣсто съ познания по търговския занаятъ, се връща само съ една любовъ въ сърдцето си и съ гнѣвно възмущение срещу гърци, турци и чорбаджии. Но бащата все още не се отказва отъ желанието да направи сина си търговецъ. Сега той го взема съ себе си и обикалятъ заедно за купуване на добитъкъ изъ цѣло Българско, Македония и дори Сърбия. Така младиятъ Каравеловъ прекарва още една школа за опознаване съ народа. Той наблюдава българскитъ обичаи, записва пѣсни и поговорки. Презъ

1857 г. той за известно време учи въ Одринъ абаджийскиятъ занаятъ, а по късно живѣе около една година въ Цариградъ, гдето е работилъ въ търговска кантора. Поради кримската война, по това време интересътъ и любовта къмъ Русия у насъ сж били особено силни. Каравеловъ, който вече е познавалъ хубоститѣ на руския езикъ, е ималъ силното желание да замине за великата братска земя, която по онова време е привличала всички събудени български младежи. На 1 юлий 1857 год. той напуска Цариградъ. Пътува изъ Срѣднोगорието и Балкана и събира народни пѣсни. Въ своитѣ пѣтни бележки той, освенъ живота въ Пловдивъ, описви увлѣкателно селския битъ.

Двадесетъ годишенъ, Каравеловъ вече е миналъ здрава подготовка за обществена и книжовна работа. Роденъ срѣдъ балканско и свободолюбиво село, отхраненъ въ охолностъ, прекаралъ две години въ Пловдивъ и една въ пътуване и изучване на българския битъ, сродилъ се съ душата и блѣноветѣ на своя народъ, жаденъ за по-висока култура и увлѣченъ отъ разказитѣ на по-старитѣ за героичния руски народъ, той решава, заедно съ роднинитѣ си, да замине за Русия. Тукъ Каравеловъ дооформя създалия се вече у него свѣтогледъ и прекарва нова велика школа на нравствено и политическо възпитание.

Въ Русия. Шестдесетитѣ години. — Къмъ края на 1857 год. Каравеловъ пристига презъ Одеса въ Москва, за да постъпи въ военното училище. Като нѣмалъ необходимата подготовка, той постъпилъ при частенъ учителъ, за да изучи главно математиката. Но скоро охладѣлъ и къмъ военната професия и къмъ математиката. Записалъ се свободенъ слушателъ въ филологическия факултетъ. Тѣй — волень, неконтролиранъ отъ никого—Каравеловъ преживѣва въ Москва цѣли деветъ години. Той попада въ срѣдата на напредничавата руска интелигенция, която тъкмо по туй време изживѣва най-великитѣ си увлѣчения. Това е времето на Херценъ. Чернишевски, Добролюбовъ и Писаревъ — вдъхновени и велики водачи на руската младежъ презъ шестдесетитѣ години. Отъ тѣхнитѣ идеи се прониква и Каравеловъ и ние не можемъ да си обяснимъ правилно неговата дейность отъ тукъ нататкъ безъ да се запознаемъ

съ основнитѣ тенденции въ руския общественъ животъ и въ руската литература презъ тия десетъ години.

Подъ общото наименование „шестдесети години“ въ историята на руската обществена мисль отбелязватъ годинитѣ отъ 1856 до 1868. Тѣ съвпадатъ съ първитѣ години отъ царуването на императоръ Александъръ II — известенъ и въ Русия и у насъ съ името Царь освободитель. Това сж 10 години на велики надежди и велики разочарования. Тогава въ крайни, болезнени форми се създаватъ въ Русия понятията „интелигенция“ и „народъ“ и съ едно религиозно, мистично увлѣчение се търси тѣхното примирение, сливане въ едно. Споровѣтъ между западници и славянофили постепенно се измѣстятъ отъ едно чисто социалистическо и радикално течение, което гледа на живота не съ окоето на екзалтирания мечтателъ, а съ това на наблюдателя, който преди всичко иска да се справи съ действителността, съ икономическото и социално състояние на руския народъ. Главниятъ въпросъ на руската общественостъ е крепостничеството. По отношението си къмъ него шестдесетниците се раздѣлятъ рѣзко на две групи — едната е съ Херцена, Чернишевски и Добролюбова, а другата съ Писарева. Раздѣля ги датата 19 февруарий 1861 год., когато излѣзе знаменития манифестъ за освобождаването на селянитѣ. Първата половина отъ тоя периодъ е изпълнена съ надежди и възторгъ. Тогава Херценъ, емигрантъ, съ своя „Колоколъ“ не само даваше съвети но дори и величаеше императора за неговитѣ намѣрения да освободи селянитѣ. Той се обръща къмъ Александра II съ писма и го подканя да даде свобода на руското слово и да измие отъ Русия позорното петно на крепостничеството. Идеитъ на Херцена бѣха нѣщо като синтезъ между западничеството и славянофилството. Отъ славянофилитѣ той усвои мнението за своеобразността на руската душа, за спасителната роль, която ще играе руския народъ при освобождаването на свѣта отъ предразсѣждацитѣ и робството. Отъ Европа Херценъ научи социалистическитѣ идеали, само че той смѣташе Русия за призванна да осъществи тия идеали. Общинското владение на земитѣ, споредъ него, позволява въ Русия веднага да се пристѣпи къмъ социалнитѣ реформи, докато Европа, за да стигне до тѣхъ, ще трѣбва да преживѣе редица сътресения.

Точно когато Каравеловъ пристига въ Москва, Херценъ е ималъ най-голъмо обаяние всрѣдъ напредничавага руска интелигенция. Постепенно, следъ 1861 год. и особено следъ Полското възстание отъ 1863 год., което бѣ подкрепено отъ Херцена, това обаяние започна да намалява. Властители надъ умоветѣ въ Русия бѣха вече Чернишевски, Добролюбовъ и Писаревъ.

Чернишевски заемаше заедно съ Херцена ржководно мѣсто всрѣдъ интелигенцията още въ първата половина на шестдесетитѣ години. Неговитѣ идеи вече решително се приближаватъ къмъ западно-европейския социализъмъ. Първоначално Чернишевски, подобно на Херцена, пише похвални статии за Алек-

сандра II; и той е увърнен, че императорът ще запази общинското владение на земята и че ще ги даде изцяло въ ржцетъ на селянитъ. Но скоро, още на 1853 год. той публично заявява, че се срамува отъ увлччението си. „Колкото и да е важенъ въпроса за запазване общинското владение, заявява Чернишевски, — все пакъ, той съставя само едната страна на работата. Като висша гаранция за благосъстоянието на хората, до които се отнася, този принципъ има смисълъ само тогава, когато сж дадени вече другитъ низши гаранции за благосъстоянието.“ Тукъ Чернишевски наемква за освобождаване общинскитъ земи отъ голъмитъ задължения. Постепенно той застава на чело на едно движение за по-радикални промъни въ стопанското устройство на Русия. Чернишевски е близъкъ на революционнитъ групи известни подъ името „земя и воля“. Той е предшественикъ на социализма съсъ своитъ стопански теории за народното благосъстояние, които противопостави на тия за националния доходъ. Но и Чернишевски, като своя предшественикъ Херценъ, поставя като първо и висше благо — човъка, индивида. „Нъкои, — пише Чернишевски въ „Съвременникъ“ презъ 1859 г. (№ 2), — предписватъ на държавата по-висока целъ, отколкото потребноститъ на отдълнитъ хора, — именно осжществяването на отвлчченитъ идеи за справедливостъ, правда и др. п. Нъма съмнение, че отъ подобенъ принципъ много по-лесно могатъ да се изведатъ за държавата по-широки права, отколкото отъ другата теория, която говори само за ползата на отдълнитъ хора; но, изобщо, ние сме за втората теория, и не поставяме на земята нищо по-високо отъ човъшката личностъ. Тъй Чернишевски, отъ чисто политическитъ и стопански теории минава въ областта на морала. За него държавата е и етична цълостъ.

Виждаме, че рускиятъ общественъ животъ презъ шестдесетитъ години постепенно се революционизира. Въдъхновени и цълостни водачи като Херцена и Чернишевски издигатъ въ култъ руския селянинъ и зоватъ млада и интелигентна Русия да му помогне, дори да се поучи отъ него. Така се създава едно типично руско революционно народничество, което играе велика роль въ руската история. Въ областта на морала се създава принципа за полезността — утилитаризма. Този принципъ наддължава и въ литературата, която въ Русия винаги, а особено сега, играе нравствена, освободителна роль. Руската литература по туй време е крайно реалистична и народническа. Тя е едно отлично срѣдство за пропаганда, за подобрене на живота, който за шестдесетницитъ е най-висшето благо. Чернишевски пише специаленъ трактатъ за „Естетическитъ отношения на изкуството къмъ действителността“, въ който за „прекрасно“ се признава само едно: — живота. „Пре-
красното — това е живота; прекрасно е това сжщество,

въ което виждаме живота такъвъ, какъвто трѣбва да бжде по нашитѣ разбиранія“.

Тая чисто реалистична теория се разви най-ярко въ вдъхновенитѣ страници на Добролюбова, гениалниятъ критикъ на шестдесетитѣ години. Ученикъ на Чернишевски, той доразвива въ областта на литературната критика неговитѣ естетични и обществени идеи. И за Добролюбова литературата има смисълъ само като отражение на живота. „Литературата, пише той въ статията си „Литературныя мелочи прошлаго года“ (1859) постоянно отразява тѣзи идеи, които бродятъ въ обществото, и мѣрка за голѣмия или малъкъ успѣхъ на писателя може да служи това, доколко той е съумѣлъ да изрази тѣзи обществени интереси и стремежи.“ Горещъ поклонникъ на свободата и на човѣка като нравственъ факторъ, Добролюбовъ взема само поводъ отъ литературнитѣ явления, за да пише не естетически преценки, а обществени, публицистични статии. Естетиченъ критерий за него е само ползата отъ литературното произведение. Той е ядовитъ врагъ на всичко посредствено и пригладено въ живота, а особено на еснафския моралъ и на ония, които прѣчатъ за свободната проява на човѣка.

Въ своята знаменита статия за Островски „Темное царство“ той заявява ясно и подчертано, че не чувствува въ себе си призвание да възпитава естетическия вкусъ на публиката. Той се спира и тълкува само ония резултати, които ни дава едновнимателно вглеждане въ произведенията на Островски, въ връзка съ изобразяваната отъ тѣхъ действителностъ. — Особено отрицателно отношение къмъ естетиката взе последниятъ отъ идеолозитѣ на шестдесетитѣ години — Писаревъ, който постави преди всичко въпроса за хлѣба, за свободата. Той разви принципа за ползата до последни предѣли като отрече всѣко значение на естетиката. Писаревъ създаде и теорията за „мислещия реалистъ“, т. е. онзи мечтанъ идеаленъ гражданинъ, който ще синтезира своята личностъ съсъ обществото; своята полза съсъ обществената, който ще построи живота върху принципа на общочовѣшката солидарностъ.

Тия идеи, които слагатъ на коренна преоценка руската действителностъ, които предписватъ нови велики и тежки задачи на интелигенцията, увличатъ и младия Каравеловъ. Наблюдавалъ вече въ Пловдивъ разнитѣ социални и национални противоречия, запознатъ съ печалната сѣдба на потиснатитѣ и възнегодувалъ срещу безправieto и жестокоститѣ съсъ всичкия жаръ на своята буйна природа, той тукъ, въ Москва, попада въ срѣди, чието идейно и нравствено вълнение му е тѣй близко, че го увлича изведнажъ и го прави единъ отъ първитѣ си апостоли. Каравеловъ чете Херцена, Чернишевски и Добролюбова и усвоява не само идеитѣ имъ, но и тѣхния речникъ и саркастичния патосъ на съчиненията имъ. Особено се прониква той отъ тѣхното народничество и отъ либералнитѣ имъ идеи. По-късно, когато

поема ръководството на българската емиграция въ Букурешъ, като публицистъ и белетристъ, Каравеловъ повтаря и насажда на българска почва за първи пътъ сжщитѣ идеи и сжщитѣ разбирания за ролята на интелигенцията и на литературата. Повеститѣ му, особено

Л. Каравеловъ въ Сърбия

социалнитѣ, и най-вече „Крива ли е сждбата“? е написана подъ силното влияние на Херцена („Кто виноватъ“?) и на Чернишевски („Что дѣлать“). Политическитѣ му статии сжщо така и по стилъ и по идеи напомнятъ статиитѣ на рускитѣ шестдесетници. Но едновременно съ увличането си подиръ радикалнитѣ идеи на Херцена и Чернишевски, Каравеловъ дружи и съ славянофилитѣ — особено съ И. С. Аксаковъ, който е помагалъ на всички български младежи. Подъ влияние на славянофилитѣ Каравеловъ засилва инте-

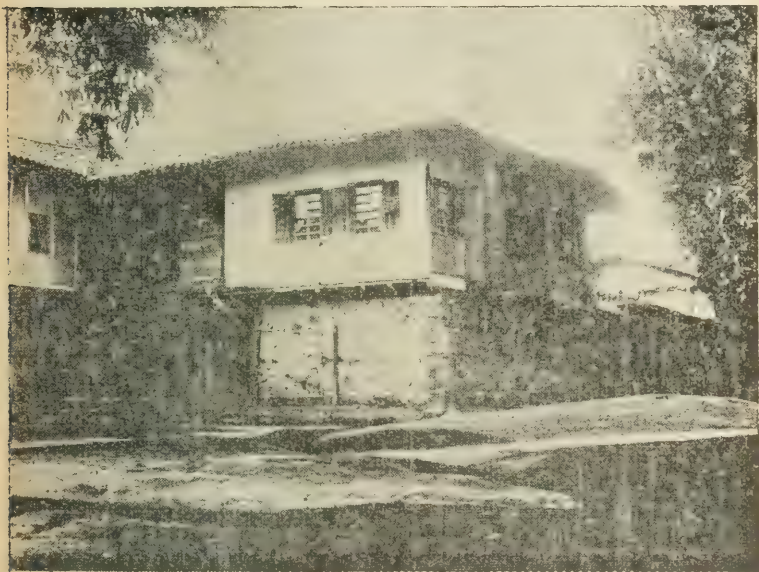
реса си къмъ българското и общославянско народно творчество. Заедно съ реалистичнитѣ и тенденциозни романи на шестдесетницитѣ, той чете битовитѣ и сантиментални повести на украинската писателка Марко Вовчокъ, стиховетѣ на Тарасъ Шевченко и великолепнитѣ украински разкази на Гоголя. Тия две насоки на тогавашната руска литература: реалистично — утилитарното и битово — сантименталното опредѣлятъ възгледитѣ на Каравелова и упражняватъ върху него изключително влияние. Тѣ събуждатъ у него стремежа къмъ писателство. Тукъ, въ Москва, той пише и печата за първи пътъ.

Първи произведения. — Точно когато Каравеловъ заминава за Русия, баща му постепенно икономически запада. Както отбелязахме вече, Каравеловъ не можалъ да постъпи въ военното училище, а останалъ свободенъ слушателъ въ университета. Цѣли деветъ години той живѣе въ крайна мизерия. Едва къмъ края на пребиваването си въ Москва, когато печата първитѣ си трудове, той подобрява малко отъ малко състоянието си. Разочарованъ отъ университетската наука, която тѣй малко подхожда съ увлѣченията на времето, гладенъ и необлѣченъ, Каравеловъ се губи по цѣли седмици съ разни бохемски и революционно надъхани дружини. Но едновременно съ това Каравеловъ денонощно се занимава. Той чете цѣлата съвременна руска оригинална и преводна литература; познава Тургенева, Достоевски, Успенски, познава руското народно творчество, представителитѣ на социалнитѣ науки — изобщо цѣлиятъ кръгъ на духовнитѣ интереси презъ това време. Презъ 1860 год. въ Москва се събиратъ около славянофилитѣ побудни български младежи и организиратъ издаването на списание „Братски трудъ“, редактирано отъ В. Поповичъ и Райко Жинзифовъ. Заедно съ К. Миладиновъ, Нешо Бончевъ и Теохаровъ, Каравеловъ е отъ първитѣ сътрудници въ това списание, отъ което излизатъ само четири книжки. Въ него той е напечаталъ нѣколко стихотворения и две статии — една за българската литература и друга за славянитѣ въ Австрия, съ явна славянофилска украса. При подкрепата на славянофилитѣ Каравеловъ замисля да издаде редица „Паметници на българския народенъ битъ“ Съ помощта на И. Прыжовъ той издава на 1861 година първия томъ отъ тая замислена на широко серия: — Паметници на народнаго быта болгаръ, (издаваемы Любеномъ Каравеловымъ) книга первая, Москва. Въ предговора къмъ този доста обемистъ томъ (324 стр.) Каравеловъ се спира върху дѣлото на Венелина, което има несравнимо значение за „нравственото възраждане на българския народъ“. Следъ туй отдава похвала на Срезневскій, Безсоновъ, Хилфердингъ, на Верковича и Раковски и помѣства нѣкои езикови и граматични указания. Книгата съдържа 3000 пословици и забележки, народенъ дневникъ, гдето сж изредени паралелно и вели-

коруски, бѣлоруски, украински, полски и сръбски обреди, легенди и повѣрия; български собствени имена, легенди — преведени и на руски, и накрай единъ речникъ на български думи. . . Този сборникъ е едно отъ главнитѣ указания за връзкитѣ на Каравелова съ славянофилитѣ. Но тия връзки никога не сж били особено интимни. Отъ славянофилитѣ Каравеловъ усвои само любовта къмъ славянството и къмъ народното творчество, което е обърнало вниманието му още въ България. Още тогава той е събиралъ пѣсни и пословици и особено е наблюдавалъ и се е увличалъ въ поезията на народнитѣ обичаи и вѣрвания. Съ политическитѣ и държавнически разбирания на славянофилитѣ Каравеловъ никога не е ималъ нищо общо. Дори нѣщо повече: — той, възпитаникъ на Чернишевски, бѣше тѣхенъ врагъ. Затова, когато се пуска слухъ, че неговитѣ „Паметници“ били издание на славянофилското дружество „той протестира най-енергично. Признава само, че лично И. С. Аксаковъ му е услужилъ съ 170 рубли, докато цѣлото издание струвало 4/5 рубли. Вториятъ томъ отъ „Паметницитѣ“, който споредъ програмата на Каравелова щѣше да съдържа „женски“ и „детски“ пѣсни, не можа да излѣзе. Отъ него останаха въ ржкописъ известни части.

Усвоилъ вече писателската техника на рускитѣ утилитаристи и народници, запознатъ основно съ българскитѣ народенъ битъ, Каравеловъ скоро започва да пише и оригинални повести — целта на които е да представятъ по-непосрѣдствено духовния обликъ и страданията на поробения българинъ. Той вече знае дотолкова руския езикъ, че пише направо своитѣ повести и статии и ги печата въ нѣкои отъ най-големитѣ руски списания по онова време: С. Петербургскія вѣдомости, Отечественныя записки, Журналъ м-ства народнаго просвѣщенія, Русскій вѣстникъ и др. Тия си изключително битови повести — писани подъ силното влияние на Гоголя и Марко Вовчокъ — Каравеловъ покъсно събра въ отдѣленъ сборникъ: Страницы изъ книги страданій болгарскаго племени, повѣсти и разказы Любена Каравелова, Москва, въ Университетской типографіи (Катковъ и К-о) 1868 г. Тукъ влизатъ: Турски паша, Българе отъ старо време, Бошко, Войвода, Слава, На чужди гробъ безъ сълзи плачатъ,

Сирото семейство, Дончо и Неда — всички преведени и преправени по-късно отъ самия Каравеловъ. Освенъ горнитѣ повести, въ сжщата книга сж препечатани и пжтнитѣ бележки на Каравелова — Изъ записокъ Болгара, отъ които само една часть той преведе на български. — Въ тѣхъ увлѣкателно и съ голѣми подробности се описва бита на българското село, устройството

Родната кжща на Л. Каравеловъ

и жителитѣ на гр. Пловдивъ, павликянскитѣ обичаи, живота на българскитѣ овчари и т. н., заедно съ ценни автобиографични бележки. Както въ повеститѣ, тѣй и въ пжтнитѣ си бележки, въ които се чувствува влиянието на Херценовитѣ „Былое и думы“, Каравеловъ прави впечатление съ строгия реализъмъ на описанията и съ голѣмата си страсть къмъ изобразяване народния битъ. Въ две отдѣлни статии (Лазаръ и Святки у болгаръ) той разглежда разнитѣ празнични обичаи у българитѣ, като ги съпоставя съ тия у други славянски народи. Накрай помѣства и статията си за Вукъ Караджичъ. Съ статиитѣ и битовитѣ си разкази Караве-

ловъ обръща вниманието на руското общество. Той минава за добър познавач на славянството, особено на южното. Известният историк на руската и на славянските литератури, Пипинъ, го съветва да се отдаде изключително на изучаване народното южнославянско творчество. На 1867 год. Каравеловъ печата въ „Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія“ (часть 138) ценна статия върху нѣкои сръбски и хърватски съчинения — Южнославянская библиография за 1867 г. Отъ тази статия вече личи, че Каравеловъ се е интересувалъ извънредно много отъ историята и литературата на сръбския народъ. Този интересъ до голѣма степенъ се дължи на славянофилитѣ, но ще трѣбва да отбележимъ, че Каравеловъ се е запозналъ донѣкъде съ сръбския езикъ и народъ още на младини, когато се е училъ въ Копривщица при сърбина Георги Божиловичъ, както и по-сетне при пжтуванията съ баща си и въ Пловдивъ. Въ отбелязаната критична студия Каравеловъ подчертава голѣмото значение, което би имало за културата едно сближение между славянитѣ. За да допринесе за това сближение, той се заема да следи и популяризира южнославянската литература и история.

Каравеловъ въ Сърбия. — На 1863 год. избухва възстание въ Полша, на което симпатизира голѣма частъ отъ радикалската и социалистическа интелигенция. Поради връзкитѣ ѝ съ полските революционери, тая интелигенция се подлага на жестоки преследвания. Реакцията се засила още повече следъ несполучливия атентатъ устроенъ отъ Каракозова срещу императора на 4 априлъ 1866 год.. Каравеловъ, който е билъ въ интимни връзки съ революционната младежъ и съ нейнитѣ водачи, сжщо е преследванъ. Оставането му въ Русия е невъзможно. Презъ пролѣтътъ на 1867 год. вече ние го виждаме въ сръбската столица, която той избира за сръдище на своята дейность едно поради връзкитѣ си съ сръбската литература и интелигенция и второ — поради близостта на отечеството.

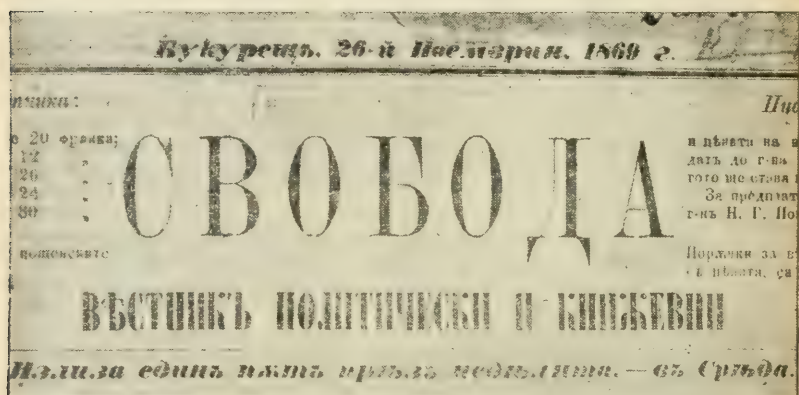
Още преди дохождането на Каравелова въ Бѣлградъ, между българскитѣ революционери и сръбската дипломация сжществуваха постоянни връзки. Презъ шестдесетѣтъ години на миналия вѣкъ, изобщо, българо-сръбското сближение като че бѣше най-интимно. Осо-

Бено българскитѣ войводи и водачи на емиграцията живѣеха съ вѣрата, че съ сръбска помощъ ще може да се освободи, при едно организирано повсемѣстно възстание, и българския народъ. На 1862 год. въ Бѣлградъ Раковски организира своята прочута легия, въ която участвуваха Левски, В. Друмевъ и много събудени и интелигентни българи. Печалната участъ на тая легия е известна: — следъ като я използвуха за своя лична защита и печалба, сръбскитѣ власти наредиха нейното разформируване. Отъ тогава датува първото силно и ядовито разочарование на българитѣ отъ „братскитѣ“ чувства на сърбитѣ. Когато Каравеловъ пристига въ сръбската столица, споменътъ отъ 1862 год. още е прѣсенъ и живъ. Възпитаникътъ на рускитѣ славянофили и на шестдесетниците се опита този пжтъ, въпрѣки горчивото минало, да постави отново проблемата за сръбско-българското сближение, но вече на нови, поздрави основи.

Сръбската омладина, организирана около гимназиитѣ, разнитѣ сдружения и великата школа, посрѣща Каравелова като скжпъ гостъ. Той за първи пжтъ донася въ нейнитѣ срѣди идеитѣ на рускитѣ шестдесетници. Сръбската общественост и сръбската литература, които до тогава страдатъ отъ прекаленъ романтизмъ и сентиментализмъ, постепенно се проникватъ отъ новитѣ идеи на реализма и позитивизма. Каравеловъ е първиятъ вдъхновенъ апостолъ на тия идеи. Като писателъ и като агитаторъ всрѣдъ будната сръбска интелигенция, той подлага на безпоощадна критика цѣлиятъ еснафски и бюрократиченъ духъ на бѣлградското общество. Проникнатъ отъ дълбоката вѣра, че на сръбския и българския народи предстои обща велика мисия, Каравеловъ иска да освободи организираната вече сръбска младежъ отъ всички предрасждѣци и антагонизми на които ги е научилъ тѣхниятъ патриотиченъ романизмъ и династиитѣ на Обреновича и Карагеоргиевича. Девизата „съ помощта на науката и върху основата на истината“, която издига сръбската омладина покъсно, е внушена за първи пжтъ отъ Каравелова. Тукъ той намира годна почва за идеитѣ на Бюклъ, Дреперъ и Дарвинъ, както и за социалнитѣ програми на Чернишевски, Добролюбова и Писарева. Първото нѣщо, съ което се отличава Каравеловъ въ бѣлградскитѣ срѣди, — е неговото ядовито недоволствъ отъ сжществуващия редъ. Съ това той най-много допада на сръбскитѣ прогресивни и радикалски елементи, които искатъ да преобразуватъ обществото върху принципитѣ на науката и социалната справедливостъ. Съ редица статии и повести Каравеловъ подхранва тия благородни стремежи въ младежта, на която става любимецъ. Неговата висока фигура, съ черна гжста брада, съ благъ погледъ и вдъхновено чело, навсѣкжде е посрѣщана съ рѣдка почитъ и радостъ. Веднажъ, споредъ разказъ на Захарий Стояновъ, Каравеловъ почивалъ на една отъ пейкитѣ въ бѣлград-

ската градина. Когато всрѣдъ гжстата разхождаща се тълпа прониква вестъта, че „брат бугарин“, както наричали Каравелова, е въ градината — всички го обкржжаватъ и му устройватъ една трогателна овалция. . .

Тѣй Сърбия става второ отечество на нашия апостолъ и писателъ. Той скоро изучва сръбския езикъ до съвършенство и става пръвъ, любимъ писателъ на сръбската интелигенция отъ онова време. Тя се привързва къмъ него, поради силната му и нескривана обичъ къмъ сръбския народъ, поради новитѣ идеи, които внася

В. Свобода, 1869 г.

въ общественния животъ и въ литературата и главно поради благородния патосъ на неговитѣ проповѣди. Каравеловъ пише въ „Застава“ статии за федерирание на южнитѣ славяни, говори за руска литература и упжтва сръбски младежи да превеждатъ — главно Гоголя и Тургенева, които той цени не само заради художническия имъ даръ, но главно като изобличители на общественитѣ слабости, като голѣми поклонници на добродетелитѣ и творчеството на простия народъ. Чрезъ литературата и чрезъ устната проповѣдь Каравеловъ иска да подготви сръбското общество за една задружна борба съ българитѣ — крайната цель на която да е освобожденето на двата народа, които да заживѣятъ братски, организирани въ федерация, проникнати отъ социалнитѣ и хуманитарни идеи на неговитѣ руски учители

— главно тия на Чернишевски, който пише специални статии за федерирането на южнитъ славяни. Вѣрата на Каравелова въ бѣлградската интелигенция е голѣма. Заедно съ другитъ омладинци и той гледа на сръбската столица като на „балкански пиемонтъ“. Но поради крайнитъ си идеи и поради жестоката критика, която правилъ на съществуващия редъ, Каравеловъ не е билъ гледанъ благоприятно отъ бѣлградскитъ управници. Следъ близо едногодишно живѣне въ Бѣлградъ, гдето се и оженилъ за една сръбкиня, той билъ принуденъ да се премѣсти презъ 1868 год. отвъдъ Дунава — въ Нови-Садъ. Тукъ той се сближава съ Светозаръ Милетичъ, виденъ общественикъ и публицистъ, съ известния сетнешенъ писателъ Змай-Иованъ Йовановичъ и др. Въ „Застава“, редактирана отъ поменатия Милетичъ, той пише статии по лигературни и обществени въпроси, а въ голѣмото списание „Матица“ започва да печати голѣмата си и съ исторично значение въ сръбската литература повесть „Е ли крива судьбина?“

Съ това първо реалистично произведение (въ сръбската литература, въ което има много малко, почти никакъ, белетристика, а много разсъждения, апология на науката, на справедливостта и истината, Каравеловъ е изразилъ най-ясно своитъ протести срещу бѣлградската действителност, позитивистичнитъ си разбирания и идеализацията на сръбската напредничава младежъ. Животътъ и обичѣта между главниятъ герой на тая му повесть, Любомиръ Калмичъ и Цая — не го занимаватъ толкова, колкото тѣхнитъ разбирания и отрицателното имъ отношение къмъ бюрократичния, закостенѣлъ и жестокъ семеенъ битъ на бѣлградчани. Както въ повечето си повести, Каравеловъ нѣма обективно-художническо отношение къмъ своитъ герои — а ги използва само за да изкаже чрезъ тѣхъ протеста си и новитъ идеи, които ще преобразуватъ обществото. Навсѣкжде вие чувствувате само неговиятъ сатириченъ погледъ, омразата му къмъ бюрократи, лицемери и потисници. Затова Е ли крива судьбина въ сжшностъ е само единъ ядовитъ памфлетъ срещу бѣлградското общество и една гореща проповѣдь на позитивизма и радикализма. Тукъ е отразено най-ярко неговото отношение къмъ литература и общественостъ. „Азъ мисля, заявява Каравеловъ чрезъ героя на своята повесть, че Сократъ струва повече, отъ колкото сичките гръцки герои, като почнемъ отъ Агамемнона па до Александра Македонски; че Кассии и Брути сж много по-благородни, отъ колкото сичките римски царьове и императори; че нашия братъ Хусъ, Коперникъ, Фохтъ, Хайне, и други, мжченици на свободата на сжвѣстѣта, на науката и на благоденствието на челоувѣчеството, сж много по-славни, много по-величественни, отъ колкото сичките германски херцози и австрийски и пруски крайьове и императори; че Шекспиръ, Нютонъ, Борисъ, Боклъ, Волтеръ, Дидеро, Чер-

нишевски, Бѣлински, Говличенъ — съ едни думачиките людие, посвѣтени на науката, знанието и трудътъ сж много по-святи, много ми сж по-любезни нежели сичките Плантагени, Бурбони, Капети, Каолити, Романовци. . .“ Цѣлото произведение е препълнено съ подобни откровения, които сж имали несравнимо влияние върху читателя. Тѣй то се оформя като една пламенна апология на радикализма, на науката, на свободата на свѣстѣта, на демократичнитѣ начала, срещу деспотията на суевѣрия и властници. Отъ сръбскитѣ водачи той харесва само Карагеоргия и Милоша, които сж най-вѣрни изразители на народното свободолюбие, а отъ писателитѣ Вукъ Караджичъ и Доситей Обрадовичъ, които, заедно съ народнитѣ войводи, „сж показали на цѣлия свѣтъ лицето на сръбския народъ такова, каквото е въ действителностъ.“

Въ тая си повесть, писана подѣ силното влияние на Чернишевски (Какво да се прави?) и на Херцена (Кой е виновенъ?), Каравеловъ, заедно съ своето свободолюбие и своя позитивизъмъ, се явява горещъ защитникъ на жената. Цѣлата повесть е пропита съ жлъченъ протестъ срещу тиранията на семейството и обществото надъ жената — майка или дъщеря. Каравеловъ е отвратенъ отъ жестокоститѣ на сръбския бигъ, който съзнателно задушва всѣка човѣшка и творческа проява на жената, поставяйки я въ унизителното положение на робиня и безропотна послушница. За него жената има редица скрити нравствени добродетели, които всжщностъ сж основата на повечето добрини въ обществото. Идеализирането на жената, което е характерно за нашето и сръбското възраждане, у Каравелова е поставено не само на романтична и етична основа, но и на социална. Той е единъ отъ първитѣ апостоли всрѣдъ южнитѣ славяни за равнопоставянето на жената и мъжа. Тия свои идеи той разви после въ редица повести и статии. Въ „Наказалъ ги Богъ“, печатана пакъ на сръбски въ Млада Србадија (1870) Каравеловъ ясно възстава противъ цѣлата система на възпитание и срещу ония битови условия, които обезсмислятъ женското съществуване. Спасението и на мъжа и на жената, тѣхното връщане въ живота като равноправни творци, ще настѣпи само чрезъ едно превъзпитание, върху принципитѣ на положителнитѣ науки и справедливостѣта. Човѣкътъ трѣбва да се откаже отъ предразсѣдѣцитѣ и природната си леностъ, за да се отдаде на новъ строителенъ животъ. За достигане до това съзнание, сж необходими нови, непоковарени натури, които ще презратъ всички мъчно-

тии, не ще отпуснатъ ржце, „а ще грабнатъ отъ съдбата пълната чаша на насладитѣ и честта“ . . . И Каравеловъ, като общественикъ и писателъ, се стреми да съдействува за създаване такива именно апостоли на ново възпитание, които ще освободятъ обществото отъ всички унижителни, нечовѣшки прояви и състояния.

Критиката, на която подлага Каравеловъ бѣлградския животъ, е безпощадна. Той пръвъ отваря очитѣ на събуденитѣ интелигенти, като имъ сочи безотрадното състояние на бѣлградски моралъ, на просвѣтата и на взаимнитѣ отношения въ семейството и обществото. А че всички тия болни въпроси на сръбската общественост сж го вълнували дълбоко, макаръ да е отъ друга народностъ, личи отъ искренитѣ възгласи, съ които той често прекъсва изложението, за да излѣе болката си или да сподѣли впечатленията си съ читателя.

Влиянието на Каравеловата повесть всрѣдъ сръбската младежъ е било грамадно. Той е билъ четенъ като никой другъ, неговитѣ идеи увличали и вълнували цѣлото сръбско общество.

Д. Мариновъ, който по онова време билъ въ Бѣлградъ и който по-късно преведе *Е ли крива судбина* на бѣлгарски, разправя: „Никой не мислѣше, че Бѣлградъ има лоши страни, че обществото му страдае отъ слабости и недостатѣци. Нашия литераторъ въ своето кратко временно прѣбиваване въ Бѣлградъ забѣлѣжи, изучи и позна низостъта, въ която са намѣрваше това общество, което имаше претенция да бжде менторъ на цѣлия сърбский народъ и съ своето вѣщо перо, съ своята талантливостъ изложи тая низостъ на бѣлградското общество така живо, съ такавъ увлѣкателенъ слогъ и съ такавъ гладкъ езикъ, щото появяването на неговата повесть: *„Е ли крива судбина?“* произведе фуроръ. Ретроградите дигнаха срѣщу него голѣма гюрултия, а оmlадината го защищаваше храбро. Сичките признаха въ него едно: езика му и стилътъ му сж неподражаеми, взеха езика и стилътъ му за образецъ.“

И не само тогава, но и днесъ историцитѣ на сръбската литература поставятъ Каравелова като родоначалникъ на сръбския реализъмъ. Прекалената тенденциозностъ и публицистичностъ на неговитѣ повести бѣше най-подходна за това време на залисия и краенъ романтизъмъ; литературата тогава имаше само единъ дългъ: — да съдействува за нравственото и политическо освобождаване на гражданина. Тия утилитаристични възгледи за литературата, както знаемъ, нашиятъ писателъ усвои въ Москва отъ Херцена, Чернишевски, Добролюбова и Писарева. И когато дохожда въ Бѣлградъ той намира най-подходна почва за тѣхното широко прилагане. Каравеловъ усвоява отъ рускитѣ шестдесетници не само общитѣ имъ идеи, но и тѣхния патосъ, речника имъ, стила имъ; нѣщо повече: —

той нѣкѣже дословно или перефразирано повтаря онова, което сж казали учителитѣ му. Разказитѣ и статийтѣ му сж препълнени съ цитати, които тѣй не всѣкога означава, съ чисто журналистични или научни разсѣждения, съ възгласи, препорѣки и ругатни. Защото той не иска да пише увлѣкателно художествено изложение за що било и що не било, а желае преди всичко да научи читателя на своя новѣ моралѣ, да проагитира идеитѣ, които ще трѣбва да преобразуватъ обществото. „Ако читателѣтѣ търси въ тая моя повѣсть занимателни заплитания — заявява Каравеловъ по подобие на рускитѣ си учители — развръски и явления, които потрѣсватъ душата; ако очѣква на краятъ на повѣстѣта смъртъ или свадба, то знаея, че той нѣма да бѣде задоволенъ съ моята повѣсть. И онзи отъ читателите нѣма да бѣде задоволенъ съ повѣстѣта ми, комуто главното удоволствие е да отнема чуждѣ кжсъ хлѣбъ и който може би храни въ дома си нѣколко готовани и лѣнливци. Съ моята повѣсть ще бѣдатъ задоволени само отдѣлни лица, които сж хвърлени отъ сѣдѣбината въ тѣмнитѣ кѣшета на свѣтътъ и гледатъ да ся избавятъ отъ тие неудобства. Въ главите имъ са роятъ разнообразни мисли; тѣхъ мжчатъ сѣкога различни въпроси и сжмнѣния; тие, въ своето уединение, приематъ радостно сѣкоя нова книга като новѣ познайникъ, който ще имъ бѣде другаръ въ живота... Тя имъ става най-близна приятелка, ако е достойна да отговори на единъ отъ ония голѣми въпроси, които за тѣхъ още не сж рѣшени“. А Каравеловитѣ повести сж отговаряли на много отъ злѣбодневнитѣ обществени въпроси, тѣ сж били учени наизустъ, разнасяни и тълкувани били по-разни крѣгове дори и въ рѣкописъ. Много благородни заложби въ сръбската младежъ сж били присадени и култивирани отъ „брата бугаринъ“, който е ималъ великата способностъ да се вживява въ психиката и стремежитѣ на чужди народности, на които е помагалъ съ съвети и личенъ примѣръ.

На 10 юний 1868 въ Бѣлградъ пада убитъ Михаилъ Обреновичъ. Каравеловъ, като рѣководителъ на недоволницитѣ, билъ заподозрѣнъ въ убийството. На 15 юний, по искане на сръбскитѣ власти, маджаритѣ го арестуватъ, заедно съ приятеля му Владимиръ Йовановичъ и презъ Варадинъ го отвеждатъ въ Будапеща, гдето стои затворенъ 7 месеца. Напраздни сж били протеститѣ на двамата затворници, на сръбската преса и на общественици — маджарскитѣ власти бавили следствието и ги подлагали на тежки физически и морални мжки. Едва на 4 януарий 1869 год., следъ оправдателна присѣда, Каравеловъ и Йовановичъ сж пуснати на свобода. Сръбската интелигенция посрѣща двамата мжченици съ неописуемъ възторгъ. За става и букурещкия български вестникъ Народностъ помѣстватъ дописки, отъ които личи какви тържества сж устройвали въ тѣхна честь сърбитѣ навсѣкѣже — отъ Пеща до Нови-Садъ. Каравеловъ е провъзгласенъ за „народенъ мжченикъ“; отъ

общата му участъ съ Йовановичъ, сърбитѣ взематъ поводъ, за да говорятъ за братството на двата народа, да изтъкнатъ необходимостта отъ задружно действие въ името на свободата. Връзкитѣ между нашия писателъ и общественъ будителъ и сръбската омладина ставатъ още по-силни и интимни. Сърбитѣ ценятъ въ него преди всичко чувствителната му съвѣсть, неговиятъ нравственъ патосъ и писателския му даръ. Като се връща въ Нови-Садъ, Каравеловъ подновява съ по-голѣмъ жаръ обществената си дейность. Но той скоро е трѣбвало да се отзове на поканата на българската емиграция въ Букурещъ, която е знаела неговитѣ дарби и несравнима енергия. Сега вече настѣпватъ за него най-свѣтлиѣ и върховни моменти: — следъ като се е скиталъ повече отъ десетъ години изъ чужди страни, той, подготвенъ и въ разцвѣта на сили и талантъ, ще трѣбва да служи най-активно на своя народъ, на отечеството, къмъ което се е стремилъ съ религиозно благоговение. Презъ юний 1869 г. Каравеловъ е вече въ Букурещъ. Новръзкитѣ си съ сръбската литература и общественостъ той не прекъсва. Освенъ *Je li крива судбина*, на сръбски езикъ той е публикувалъ и други разкази: *Сока* (Сръбски омладински календаръ, 1869 г.), *Горка судбина* (Матица, 1869), *Наказао ги Бог* (Млада Србадија, 1870), *Из мртвог дома* (Млада Србадија, 1871). Лично той, както и други сръбски книжовници, превежда на сръбски нѣкои отъ печатанитѣ на руски езикъ повести: *Българе отъ старо време* (1868.), *Неда* (1872), *На чужди гробъ безъ сълзи* (плачатъ (1879), *Хаджи Ничо* (1872). Отъ всички тия произведения, които Каравеловъ е писалъ на сръбски езикъ, следъ *Je li крива судбина* най-значително е *Из мртвог дома*. Тукъ той излага живота си въ будапещенската тъмница, впечатленията и мислитѣ, съ които е излѣзълъ отъ нея. Макаръ и писано подъ силно чуждо влияние, това произведение на Каравелова има голѣмо автобиографично значение. То е ценно като изповѣдь на общественикъ съ чувствителна социална съвѣсть и като протестъ срещу жестокоститѣ на единъ насилнишки режимъ. Жалко е, че още не е преведено на български езикъ и че не е известно у насъ почти никакъ. Следъ *Неповиненъ Българинъ* на Раковски (1854 г.) това сж

първите тъмнични бележки писани от българин — литература с извънредно голѣмо историческо значение. Тя се явява обикновено през време на политически тероръ, като скритъ протестъ или като изразъ на болка и разочарование. Значението на подобна мемоарна литература е толкова по-голѣмо, колкото е по-голѣма личността, която я пише, колкото по-значителни и дълбоки сж откровенията, които тя сподѣля съ обществото. И никжде другаде не сж отразени тъй силно чувствителната съвѣсть, хуманнитѣ идеи и протестния патосъ на Каравелова, както въ тия му записки.

Покрай последовното и подробно повествувание, което ни дава преживѣното и виденото въ тъмницата, той преди всичко иска да предизвика нашето възмущение, да ни внуши своите свободолюбиви разбирания, да прероди нашия духъ. Заедно съсь своя учителъ Достоевски, и Каравеловъ гледа на тъмницата като на човѣшка гробница. Тукъ замира всѣки благороденъ стремежъ — най-добрия и честенъ човѣкъ може да стане престѣпникъ. Тѣй затворътъ постига резултатъ обратенъ на онзи, който обществото очаква отъ него. По примѣрътъ на Бланки, на когото сжщо подражава, Каравеловъ изтъква какъ бързо и пагубно се измѣня човѣшката личностъ, когато се изолира отъ свободното общество. Нѣма нищо по-опасно за нравствеността на човѣка отъ самотата — особено пъкъ когато тя е наложена съ насилие. Престѣпниците и престѣпленията нѣма да се премахнатъ чрезъ жестокоститъ на затвора, а чрезъ едно коренно социално преустройство на обществото въ името на хуманността и справедливостта. Тѣй Каравеловъ се предава на размисълъ върху състоянието на днешното общество, критикува го, сочи неговитѣ жестоки неправди. Той говори за политиката на маджари спрямо славяни, спира се на положението въ Босна и Херцеговина, спомня си за своитѣ приятели и близки. Предъ помрачения му и ядовитъ погледъ изпъква и образа на отечеството: — „А Бугарска? За Бугарску се може казати то исто што је речено и за Босну и Херцеговину, него ваља додати још то, да бугарски народъ степе још и под јармомъ својихъ поштенихъ „чорбаџа“, који продају и своју роѣну децу само да се могу добро најести и напиту.“ Какъ е гледалъ Каравеловъ на тия свои записки личи най-добре отъ една рецензия, която той прави по-късно върху произведението на Силвио Пелико „Тъмниците ми“, преведено отъ Драганъ Цанковъ презъ 1874 г. (Цариградъ, Българско печатарско дружество „Промышление“). Въ тая статия, крайно интересна за онзи, който иска да се запознае съ неговитѣ възгледи, Каравеловъ, следъ като изтъкна, че основенъ законъ на всѣки напредѣкъ е борбата и следъ като възстава срещу ония, които предоставятъ всичко на сѣдбата, пише: „Въ книгата на Силвия Пеллика не сжществува нито оная човѣческа самонадѣяностъ, нито оная велика гордостъ, нито оная свѣщенна борба, нито онзи величественъ разумъ, които увеличаватъ човѣческите дѣйствия предъ нашите очи и които ни накарватъ да даваме на предпри-

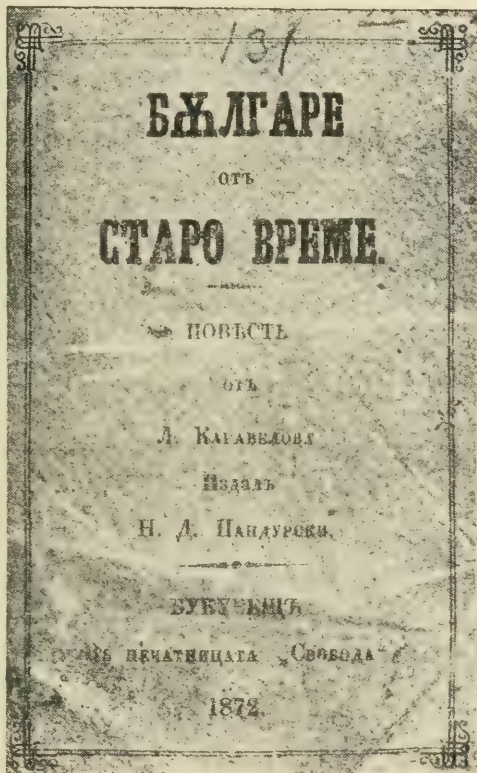
нимачетѣ велики титли. Въ сичката история на „Темниците ми“, ние видиме слабохарактерно сжщество, което са покорява на своята сждба и което не иска нищо друго, освѣнъ наивно сжчувствие даже и отъ онова човѣчество, което е било главна причина на неговите страдания. . .“ Каравеловото произведение е пропито тъкмо съ противоположенъ духъ — то е преди всичко протестъ, зовъ за борба — въ името на „величествения разумъ“, който не може да се примири съ нещастията и жестокоститѣ на единъ общественъ редъ, що оправдава сжществуването на гробници като будапещенския затворъ. Съ своя патосъ и съ идеитѣ ситъмничитѣ бележки на Каравелова се рѣзко отличаватъ отъ тия на К. Величковъ (Въ т ѣ м н и ц а) и Ив. Евст. Гешовъ (З а п и с к и н а е д и н ъ о с ж д е н ъ).

Макаръ присжтствието на Каравелова въ сръбскитѣ омладински срѣди да е твърде кратковременно, неговото влияние въ литературата и обществения животъ е голѣмо. Съ своитѣ критики и повести той постави началото на реализма, като развѣнча окончателно старата романтична и сантиментална естетика. Освенъ това, Каравеловъ внесе въ сръбската общественостъ духъ на критицизмъ, на позитивизмъ и идеитѣ за едно социално преустройство. Тѣй бѣше врагъ на традиционната сръбска политика и разчиташе да организира младата интелигенция около идеята за федериране на южнитѣ славяни, на която идея служи до края на живота си. Съ отиването му въ Букурещъ връзкитѣ между него и сръбскитѣ обществени водачи не се прекжсватъ. Съ сръбската литература той сжщо не скжсва отношенията си. Две отъ повеститѣ си той печата следъ 1869 г. въ Млада Србадија. Тѣй Каравеловъ се явява предшественикъ на голѣмия сръбски общественикъ и хуманистъ Светозаръ Марковичъ, сжщо възпитаникъ на рускитѣ шестдесетници, който създаде презъ седемдесетитѣ години цѣла епоха въ социалната и литературна история на Сърбия. Когато Каравеловъ започва редактирането на в. Свобода, сръбската преса се отзовава най-ласкаво за него. Между неговитѣ вестници и сръбскитѣ сжществува непрекжсната връзка. Презъ 1871 година той дохожда наново въ Бѣлградъ, за да търси печатница. Млада Србадија съобщава дори, че Каравеловъ щѣлъ да продължи издаването на своя вестникъ въ Бѣлградъ. Разбира се, това не стана. Но Каравеловъ не престана да вѣрва въ сръбската интелигенция. Очарованъ отъ славата, съ която го обкржжиха омладинци, като писателъ и апостолъ на нови идеи, възпитаникъ на

славянофилитѣ, фанатикъ по природа — той до края на живота си живѣ съ мисълта, че сѣрбитѣ искрено желаятъ задруженъ братски животъ съ българитѣ. Тукъ той се прояви до известна степенъ като наивенъ, мечтателенъ политикъ, макаръ да бѣше основалъ разбиранията си на здрави предпоставки. Но тази му политическа романтика е колкото неговъ недостатъкъ — толкова и негово предимство. Тя сжщо тѣй ни разкрива величието и благородството на неговия духъ.

Каравеловъ въ Букурещъ. — Последнитѣ години отъ пребиваването на Каравеловъ въ Русия, както и двегодишната му дейность всрѣдъ сръбската интелгенция, съвпадатъ съ единъ отъ най-бурнитѣ периоди въ живота на нашата емиграция въ Румъния. Разпрѣснатата изъ разнитѣ градове на свободното и гостоприемно кралство, българскитѣ колонии, съставени изключително отъ свободолюбиви и енергични интелигенти, презъ шестдесеттѣ години на миналия вѣкъ се обединяватъ около единъ комитетъ въ Букурещъ, който, въ разлика отъ ръководителитѣ на българското движение въ Цариградъ и другаде въ Турция, дава нова-революционна насока на своята дейность. Презъ 1866 год., следъ детронацията на румънския князь Куза (11 февруарий 1866), за Румъния настѣпватъ несигурни дни. Водителитѣ на румънитѣ, Братияно и Росети, за да се предпазятъ отъ евентуално нападение на Турция, прибѣгватъ до помощта на българската емиграция, на която обещава въ подкрепа при едно възстание за освобождението на българския народъ. Така се създава една „свещенна коалиция“ между румънскитѣ водачи и Д. Диамандиевъ, Хар. Саровъ, Ат. Андреевъ и Ив. Касабовъ, които съставятъ първия таенъ български комитетъ. Целта на този комитетъ първоначално е била да организира чети и да ги праща въ България — но непременно съ съгласието и на румънския комитетъ, който се задължавалъ да подпомогне българитѣ съ пари и бойни припаси. Но, сжщо както стана и съ българската легия презъ 1862 г. въ Бѣлградъ, и този комитетъ е трѣбвало да престане да действа скоро следъ като румънитѣ сж уредили своето княжество. Макаръ и създаденъ по румънско желание и прѣко свързанъ съ интереситѣ на съседното княжество, този комитетъ може да се счита като

първъ организаторъ и вдъхновителъ на организираната революция. Следъ сжсване връзките съ румънския централенъ комитетъ, българитѣ, взели единъ пътъ поука отъ подобна акция, решаватъ да продължатъ организацията на своя комитетъ самостоятелно. Ат. Андреевъ и Хар. Саровъ заминаватъ за България, за да създаватъ тамъ мѣстни тайни комитети. Въ Букурещъ се изработва уставъ, създава се специаленъ таенъ церемониалъ съ клетва за приемане нови членове на комитета, а отъ октомврий 1867 г. започва да излиза и вестникъ „Народностъ“ органъ на сжщия комитетъ. Преди това членътъ на комитета П. Кисимовъ издава една брошура „България предъ Европа“, въ която, следъ като излага нещастното положение на българския народъ и двуличната и жестока политика на Високата Порта, апелира къмъ европейскитѣ държави да се застъпятъ за този измжченъ народъ, дордето той не е съсипанъ окончателно отъ мюсюлманския развратенъ режимъ. Издаването на тая брошура, въ която нѣма нищо революционно, П. Кисимовъ счита като първа ре-

Българе отъ старо време, 1872.

издава една брошура „България предъ Европа“, въ която, следъ като излага нещастното положение на българския народъ и двуличната и жестока политика на Високата Порта, апелира къмъ европейскитѣ държави да се застъпятъ за този измжченъ народъ, дордето той не е съсипанъ окончателно отъ мюсюлманския развратенъ режимъ. Издаването на тая брошура, въ която нѣма нищо революционно, П. Кисимовъ счита като първа ре-

шителна стъпка въ дейността на комитета. Втората стъпка е единъ „Мемоаръ до негово Императорско Величество Султанъ Абдулъ Азисъ Хана“ издаденъ презъ пролѣтъта на 1867 година. Авторъ на този мемоаръ е пакъ Кисимовъ — голѣмъ любителъ на печатната борба. Напечатанъ на български и френски, сжщо както и първата брошура, Мемоара е крайно интересенъ съ своето „дипломатично“ съдържание. Следъ като се обръщатъ къмъ султана съ колѣнопреклонното: „Милостивѣйшій нашъ господаръ и отецъ“, когото молятъ да не ги осжда за гдето дръзватъ да му говорятъ за „опасноститѣ, които грозятъ империята“, авторитѣ излагатъ желанията на българския народъ, както следва: — да се даде на този вѣренъ народъ политическа и религиозна самостоятелностъ, свободна конституционна уредба, подъ скиптъра на Султана, който да прибави къмъ титула си и „Царъ на българитѣ“.

П. Кисимовъ постепенно се сближава съ групата на чорбаджиитѣ и русофилитѣ начело съ Христо Георгиевъ, известни съ името „партия на старитѣ“ или „Добродетелна дружина“. Тази русофилска партия действува независимо отъ тайния комитетъ. Подъ влиянието на руския пълномощенъ министъръ въ Букурещъ тя влиза въ връзки съ сръбския кралъ Михаилъ и съ сръбското правителство и предприема преговори за едно сръбско-българско единение. Почти едновременно съ Мемоара до султана, изработенъ отъ хора на тайния комитетъ, Добродетелната дружина приема единъ Протоколъ за бждеща федерация между Сърбия и България. Въ този Протоколъ между другото четемъ: „За да сполучимъ тая желателна целъ, (т. е. свободата) трѣба да изберемъ единъ съседенъ народъ, съ помощта на когото да сполучимъ освобождението си съ взаимна полза, и за такъвъ народъ ний не можемъ да прѣдпочетемъ другъ освѣнъ сръбскитѣ, който съ народността си, съ вѣрата, и съ мѣстното положение е сближенъ съ насъ преди вѣкове, интереситѣ ни прочее сж равни, и за това само съ тѣхното побратимство можемъ да бждемъ народъ независимъ“... По-нататкъ въ протокола се изтъква: 1. Съединението братско трѣба да стане между Сърбитѣ и Българитѣ подъ име Югославянско царство. 2. Югославянското царство ще се съставлява отъ Сръбско и Българско (Българско обема областитѣ: България, Тракия и Македония) 3.) Глава на новосъставляемото правителство ще бже днешниятъ князь сръбскій Михаилъ Обреновичъ съ право на наследство.“

Тия два документа—Мемоарътъ и Протокола—единиятъ отъ които провъзгласяваше султана за царъ на българитѣ, а другиятъ—сръбскиятъ кралъ за царъ на българитѣ, сж много характерни за настроенията всрѣдъ ръководителитѣ на емиграцията въ Румъния. Отъ тогава се създаватъ две враждебни партии: едната, макаръ и съ неизяснена програма, е за самостоятелна дей-

ность на българския народъ, а другата е подъ силното влияние на руската дипломация. Едновременно съ тия две партии—„млади“ и „стари“, работи и трета: това е партията на българските воеводи Панайотъ Хитовъ, Филипъ Тотю и др., които следватъ заветитъ на великия Раковски. Окончателното разцепване на българската емиграция настъпва презъ 1868 год., когато хората отъ Добродетелната дружина, самопровъзгласили се за нотабили, изпратиха една телеграма до парижката конференция, събрана по поводъ Критското възстание.

Вестникъ „Народность“, който до това време все още минаваше за общъ органъ на българската емиграция, решително осжди телеграмата на „старитъ“, които искаха отъ конференцията да внуши на Портата да даде автономия на България, като се уреди „едно всеобщо събрание, избрано чрезъ общо гласуване на два степени и единъ управителъ (каймакамъ), избранъ чрезъ всеобщо събрание и утвърденъ отъ Н. В. Султана“. В кѣ „Народность“, около редакцията на който се навъртатъ все хора изъ срѣдата на „младитъ“, обединени отъ по-демократични идеали и препоръчващи други методи на борба, злъчно напада тая самозвана българска аристокрация, която не държи смѣтка за народното настроѣние и си приписва права, които никой не ѝ е делегиралъ. Тѣй се откриватъ първитѣ фронтове, създаватъ се първитѣ политически партии въ новата българска история: консервативна и демократична. Първата обединява предимно малкото чорбаджии и хрисими русофили, а втората има задъ себе си най-бойкитѣ, талантливии и жилиави представители на зародилата се интеллигенция, която иска да остане вѣрна на народнитѣ демократични склонности. Но партията на младитѣ има единъ голѣмъ недостатѣкъ: — тя е бедна. Всички фондове сж въ ржцетѣ на „нотабилитѣ“.

Телеграмата до парижката конференция е отъ 29 декември 1868 год. Нападкитѣ на „Народность“ срещу съставителитѣ ѝ почватъ веднага. Касабовъ и Великсинъ сж най-вѣрлитѣ имъ врагове. „Намѣ би било много жалко, заявява „Народность“, ако свободомислящиятъ и демократическиятъ свѣтъ би помислилъ само, че въ нашия български народъ има аристократическа сгань; това би било една голѣма увреда и индигнация за цѣлия български народъ“.

„Старитѣ“ вече замислятъ да издаватъ свой органъ. Очитѣ имъ сж обѣрнати къмъ Каравеловъ. Въ едно писмо отъ 23 февруарий 1869 год. Христо Георгиевъ пита Найдень Герова, който по това време е руски вице-консулъ въ Пловдивъ, да ли Любенъ Каравеловъ би билъ годенъ за вестникарска работа. Като руски чиновникъ и привѣрженникъ на една умѣрена и дипломатична борба, Найдень Геровъ не одобряваше революционната метода. Той намираше, че дори и дѣдо Славейковъ е нетактиченъ и краенъ. Ето защо на писмото на Хр. Ге-

оргиевъ той дава следния отговоръ: „Добре бѣше да ся издава единъ вестникъ народенъ, нъ писанъ съ умѣреностъ, каквото да не му е забранено да дохожда и по тѣя мѣста. Нъ за такъвъ вестникъ Каравеловъ, колкото го азъ знайя, не вѣрвамъ да го скопоса. . .“

Както знаемъ, Каравеловъ по туй време е вече въ Нови-Садъ. Въ своята дейность за осъществяване южно-славянска федерация той сигурно е знаелъ за Протокола на „старитѣ“ по сжщия въпросъ. Безъ да познава понататкъ природата на българскитѣ „нотабили“ и безъ да е запознатъ съ движенията всрѣдъ българската емиграция, Каравеловъ приема поканата на Христо Георгиева.

Презъ мартъ с. г. Каравеловъ е въ Букурещъ. Съставената отъ него програма се одобрява и вече предстои излизането на новия вестникъ. Но преди да излѣзе първия брой, Каравеловъ, който не можелъ да търпи ничия опека — особено пъкъ на чорбаджии, и който вече е освѣтленъ за борбитѣ всрѣдъ емиграцията, скжсва всѣ какви връзки съ „старитѣ“.

Първиятъ брой на вестника (подъ име „Отечество“ и съмото „Работи и се надѣвай“, докато Каравеловъ е искалъ той да се нарече „Свобода“), излиза на 25 юлий 1869 год., а въ в. „Народность“ отъ 6 юний с. г. Каравеловъ дава следното съобщение: „Преди нѣколко време се издаде едно обявление за новъ вестникъ „Отечество“, въ който е подписано и моето име. Азъ, наистина, се условихъ съ едно букурещко дружество, което носи името „старитѣ“ да бжда редакторъ на този вестникъ и написахъ за него програма споредъ моятъ погледъ върху българскитѣ работи и българскитѣ интереси въобще. Но мене трѣбваше да отпътувамъ за Австрия по свои частни работи и затова оставихъ обявлението или програмата си на горереченото общество, за да го напечати и раздаде дорде се азъ върна. Преди една недѣля се върнахъ въ Букурещъ и какво намѣрихъ? — Моята програма измѣнена и прелѣнена по калѣпътъ на г. „Христа и компания“. Азъ никога не съмъ билъ чуждо орджие, никога не съмъ продавалъ своятъ народъ и затова се отказвамъ отъ това обявление и извѣстявамъ сѣки българинъ да не приписва горереченото обявление мене“.

Това е първата стѣпка на Каравелова всрѣдъ Букурещката емиграция, гдето изведнажъ проличава неговиятъ темпераментъ и непримиримостъта му съ чорбаджииѣтъ, които, споредъ младитѣ, сж били руски орджия. Тукъ Каравеловъ се срещналъ съ Касабовъ, Великсинъ и Ботйовъ — и особено последниятъ го е освѣтлилъ напълно за политиката на „старитѣ“.

В. Отечество започва да излиза подъ редакцията на П. Кисимовъ, а Хр. Георгиевъ този пѣтъ (отъ 8 юлий) пише на Найдень Герова: „Сосъ Каравелова незнамъ аку ви казахъ чи доди и заключихми кондрактъ да изваждами Вѣстникъ, за което бѣха готови и обявленията и добре чи ги не раздадохми, понеже съ него сж растура работата, и по-добрѣ чи станж тѣй, защото той билъ по-лошъ, и отколкуто ми представихти вѣя, язъкъ за 25 лири дѣто ни изеди, за него повече ще ви пишж коги имамъ свободно врѣме, а сега ще ви кажж чи нашыты половина учени, кату си зели въ главжта чи сж голѣми хора станали, а пѣкъ няматъ пари да живѣятъ, достигатъ за пари и наймржснитѣ работи да правятъ просто нѣщо баю Найдене, и тежко и горко на българитѣ аку чакжтъ отътакивж учени да сж прокопцатъ“.

Тѣй се свършватъ преговоритѣ между Каравеловъ и старитѣ. „Нашыты половина учени“, които се нападатъ отъ Н. Геровъ и Хр. Георгиевъ, сж: Маринъ Дриновъ, В. Стояновъ, Н. Бончевъ, които създадоха българското книжѣвно дружество — развито постепенно въ днешната Академия на наукитѣ. Старитѣ и на тѣхъ гледатъ съ недоверѣе.

Интересно е да се отбележи, че Хр. Георгиевъ въ всичкитѣ си писма, гдето напада младитѣ, между тѣхъ и Ботйовъ, Левски. Каравеловъ, кове оржжието си все отъ факта, че „нѣмали петъ пари“, че „за пари и майка си продаватъ“ и т. н. Истински чорбаджийски критерий!...

Петко Каравеловъ

Епоха на „Свобода“ и „Независимостъ“. — Годината 1869, когато Каравеловъ дохожда въ Букурещъ, отбелязва новъ етапъ въ идейното развитие на нашата емиграция. Разочарована отъ несполукитѣ на Панайотъ Хитова, Ф. Тотя, Хаджи Димитра и Караджата, разцепена въ своитѣ схващания, тая емиграция оттукъ нататъкъ, подъ влиянието на Каравелова, дава нова ориен-

тация на своята дейност. На мѣстото на старитѣ разбирания за изолирана революционна, комитска акция, сега се изгражда теорията за организирано всенародно възстание. Идеолози на тая теория сж, освенъ Каравеловъ, — Левски и Ботйовъ. Каравеловъ е умътъ на новата организация, Ботйовъ е неговъ помощникъ и продължителъ, а Левски е сърдцето и душата ѝ. Познати още отъ 1861 год. въ Бѣлградъ, Левски и Каравеловъ дохождатъ до едни и сѣщи разбирания за организиране революцията. Презъ 1869 и 1870 год. Левски вече обикаля Бѣлгария и подготвя отдѣлни революционни гнѣзда. Каравеловъ го подпомага съ съвети отъ Букурещъ, гдето голѣмата и будна частъ отъ емиграцията е съ него. Отъ 7 ноемврий 1869 год. Каравеловъ започва издаването на свой седмиченъ вестникъ — Свобода — въ който прокарва идеитѣ за самостоятелна борба на българския народъ, за балканска федерация и противъ всѣка чужда намѣса — особено противъ тая на официална Русия. „Цельта на „Свобода“ е, заявява Каравеловъ въ програмната си статия, да защитава българскитѣ интереси и да показва на българския народъ пжтъ, по който трѣбва той да върви, за да може полесно да достигне до своето нравствено съвършенство и до своята политическа независимост. Освенъ това, „Свобода“ ще употреби сичкитѣ си сили да опознае българския народъ съ неговитѣ съседи и обратно“. Освенъ уводни политически статии вестникътъ помѣства дописки изъ Бѣлгария, Бесарабия, Сърбия, Австрия, Босна, Далмация и др.; повести и разкази изъ българския животъ; статистически сведения; критика и библиография; история, наука и др. „Свобода“ излиза до 25. IX. 1872 г., когато бива спрѣнъ по искане на турското правителство, следъ обира на пощата отъ Димитъръ Общи. Отъ февруарий 1873 год. Каравеловъ започва новъ вестникъ — Независимостъ, съ сѣщата програма. Всичкитѣ броеве на тия два вестника сж били пълнени почти изцѣло отъ Каравелова. Съ изключение статиитѣ на Ботйова, той е поправялъ и преправялъ коренно всички дописки. Навсѣкжде личи неговия стилъ, неговитѣ идеи. Чрезъ вестницитѣ той организира емиграцията, тѣ сж нейнитѣ органи и ръководители. Никой преди Каравелова не е писалъ тъй ясно и убедително, съ такава ка-

тегориичность на убеждението и съ такава идейна последователность.

Въ историята на българската обществена мисль името на Л. Каравелова е свързано непосредствено съ тия на Раковски и Ботйова. Отъ Раковски той наследи идеята за самостоятна борба на българския народъ, а на Ботйова предаде организираната и демократизирана българска емигрантска интелигенция, която пръвъ той на дъха съ опредѣлени свободолюбиви идеи. Но ако Каравеловъ се сближава съ Раковски по силата на еволюцията, която го извика за замѣстникъ на гениалния патриотъ и вдъхновенъ бунтаръ, съ Ботйова общността му е много по-интимна, обусловена отъ редица общи предпоставки на тѣхното политическо възпитание. Много отъ идеитѣ на двамата революционери и водители на българската интелигенция се почти изцѣло покриватъ — а ако не бѣше голѣмата разлика въ темпераментитѣ имъ, Каравеловъ и Ботйовъ може би нѣмаше днесъ да ни се представятъ тѣй обособени. Ако бихме искали да опредѣлимъ само значението, което иматъ двамата за организирането на емиграцията, благосродството и ширината на тѣхнитѣ идеи и характери — Каравеловъ сигурно би изпжкналъ съ много предимства предъ Ботйова. Безъ огнената поезия на Ботйова и безъ неговия легендаренъ подвигъ на „Волътъ“, не би съществувало и онова безкрайно и велико обаяние, което крие името му. Затова въ нашето отношение къмъ Ботйова има много поезия, много възторгъ и беззаветно преклонение,

Панайотъ Хитовъ

като къмъ нѣкакъвъ приказенъ, непостижимъ герой, докато Каравеловъ очаква отъ насъ само една обективна, спокойна преценка. Къмъ него нашето отношение е само исторично; тукъ всѣка поезия е изчезнала. Дори нѣщо повече: ние изобщо нѣмаме отношение къмъ него. Съчиненията му, особено знаменититѣ му статии, сж известни само може би на нѣколко десетки българи. А надали има освенъ Ботйова другъ български общественикъ и публицистъ не само преди, но дори и следъ освобождението, чието слово да е било тъй оригинално и вдъхновено, и което да е вълнувало тъй българската общественостъ, както Каравеловото. . .

Въ лицето на „Свобода“, а после на „Независимостъ“, „Дума“, „Будилникъ“ и „Знаме“ които следватъ все традицията и тона на Свобода — ние имаме първия идеенъ свободолюбивъ органъ въ нашата история. А изключителността на тоя органъ се дължи преди всичко на личността на Каравелова, на неговия писателски даръ и на идеитѣ му. Кои бѣха идеитѣ на които служеше Каравеловъ?

Преди да дойде въ Букурещъ, Каравеловъ отправя едно писмо съ дата 1. I, 1869 г., помѣстено въ „Народностъ“ г. II. бр. 16, до Букурещката емиграция, въ което преди всичко подчертава, че за „да достигне човѣкъ пълно независимъ животъ и да бжде достоенъ да носи име човѣкъ, трѣбва му първо и първо образование, твърда воля и здравъ умъ да може да разбере по кой пжтъ да върви. Само тоя народъ може да бжде робъ другиму, ксйто стои по-низко съ образованието си отъ своя господинъ...“ Проследимъ ли статиитѣ на Каравелова по-нататъкъ, ние навсѣкжде ще се натъкваме на тая основна предпоставка, която обуславя неговия свѣтогледъ: — образованието, просвѣтата — като здраво и сигурно срѣдство за истинска свобода. Тукъ най-силно личи влиянието на Чернишевски, който поставяше просвѣтата като главенъ факторъ на всѣка еволюция, па и революция. По отношение южно-славянската свобода Чернишевски дори мислѣше, че „е по-полезна една добре написана книга, нежели сто щика“; южнитѣ славяни, споредъ знаменития руски общественикъ, „нравствено по-скоро ще победатъ своитѣ врагове, отколкото физически. . .“ По пжтя на своя учителъ, и Каравеловъ дохожда до убеждението, че безъ

наука, безъ просвѣта всѣкакъвъ напредѣкъ, всѣка свобода е изключена. И ако въ живота си Каравеловъ е ималъ нѣкакъвъ кумиръ, предъ който да се е прекланялъ, това е било само просвѣтата. Нея той е слагалъ като първо условие на българската революция. Следъ просвѣтата, или „бистрия умъ“, както се изразява често Каравеловъ, българската свобода предполага сжщо тъй „силна воля и любовъ къмъ отечеството“. На науката, на разума разчита Каравеловъ като на естественъ и неизбѣженъ революционенъ факторъ. Просвѣта значи: преди всичко непримиримостъ съ всичко зло, консервативно и тжпо въ човѣшката природа и въ общежитието. Каравеловъ е врагъ на хегелиянството, което приема, че всичко съществуваще е разумно и което клони да отрече всѣка борба за по добъръ животъ. „Единъ народъ, както и единъ частенъ човѣкъ — пише Каравеловъ — не може да напредва, ако той не отхвърли отъ себе си мисълта, че ужъ всичко е добро, което съществува отъ памтивѣка и което е учувано до днесъ. Сѣки човѣкъ и сѣки народъ трѣбва да отхвърли отъ себе си тая логика, която утвърждава, че ужъ сичко що съществува днесъ е разумно и добро. Човѣкъ е същество способно за цивилизация, за това той трѣбва да усилва своя умъ, навсѣкжде да търси що е справедливо и добро и ако той се увѣри, че е открилъ нѣкои недостатъци въ обществения животъ, то той трѣбва да употреби всичкитѣ си сили, за да изправи тия недостатъци, а не да чака да се изправятъ тѣ сами отъ себе си“. И омразата на Каравелова къмъ турцитѣ се засилва отъ убеждението му, че тѣ по природа сж ограничени и жестоки, чужди на всѣкакъвъ стремежъ къмъ усъвършенствуване, на всѣко благородство. Споредъ него, „турчинътъ стои на по-низка степенъ и отъ добитѣка“. Затова Каравеловъ е зълъ врагъ на чорбаджии и други външни и вътрешни фактори, които мислятъ, че българи и турци могатъ нѣкога да живѣятъ заедно, въ разбирателство.

Въ сжщото писмо до букурещката емиграция, за което споменахме, той се изказва и по този въпросъ ясно, както е присжщо на природата му: „Мнозина наши братя мислятъ, или баремъ говорятъ, че ние можемъ да се сложиме съ турцитѣ, да коронясаме султана съ българска корона, да му плащаме данъци, но да имаме свои закони и свое самоуправление. Но азъ мисля, че само людѣ човѣкъ може да вѣрва, що това може да бжде. Тур-

чина е турчинъ, него ни Богъ, ни дявола не може да го направи човѣкъ. Може ли, кажете ми, чистъ и честенъ народъ да има нѣщо общо съ такива люде? Не, братя, оставете сичко на страна и търсете братство между себе си и между своитѣ братия, които търпятъ сжщо като ние“. Тия разбирания, тоя дуализъмъ, срещу който се опълчва Каравеловъ, се проповѣдваха отъ провъзгласилитѣ се български „нотабили“, чорбаджиитѣ, които на 1868 год. изпратиха до парижката конференция дългото изложение, съ което искаха отъ великитѣ сили да принудятъ султана да даде автономия на България.

Отъ 1869 год. Каравеловъ е водачъ на българската революционна емиграция. Той идеализира хайдутството, въоръжената отбрана. Организаторъ е заедно съ Левски и на тайнитѣ революционни комитети вътре въ България. Защото, следъ Раковски, той е главниятъ представителъ на схващането за самостоятелна борба на потъпканитѣ срещу турската властъ. Въ това отношение идеологията на Каравелова е много характерна. Той, просвѣтителъ по темпераментъ и убеждение, приема революцията като единствено сръдство за свобода. Защо? — Защото знае, че политическата свобода е първо условие за всѣки напредѣкъ и защото е дълбоко убеденъ, че никоя велика сила не може да извоюва — било чрезъ оръжие било по дипломатически пътъ — българската свобода. Преди да отидемъ по-нататѣкъ въ разбора на Каравеловитѣ политически възгледи, нека видимъ неговото гледище върху въпроса за положението на българския народъ.

Срещу кое робство всжщностъ се борѣше Каравеловъ? На този въпросъ ясенъ отговоръ ни дава следния цитатъ отъ в. Свобода, год. I бр. 3 — „Когато той (българскиятъ народъ) се освободи отъ грѣцкото духовенство и отъ турското иго, то ще бжде свободенъ политически, а когато се освободи отъ своята простота и незнание, отъ своитѣ стари суевѣрия и допотопни нрави, то той ще бжде свободенъ и духовно“. Ясно е: Каравеловъ има предвидъ два вида робства — политическо и духовно. Първото обуславя второто. За да бжде народътъ свободенъ духовно, да може да развие своята нравствена мощъ, той трѣбва политически да е свободенъ. А освенъ турцитѣ, подтисници на българщината сж и грѣцкитѣ духовници. Третиятъ, икономическиятъ, факторъ на робството, у Каравелова е застѣпенъ най-слабо. Ясно той се изразява само въ омразата му къмъ чорбаджиитѣ. Въ Независимостъ, год. III. бр. 48 той пише съ свой-

ствената отсѣченостъ на своя стилъ: „България ще да бжде спасена само тогава, когато турчинътъ, чорбаджията и владиката се окачатъ на една върба. Друго спасение нѣма“. Сжщитѣ мисли, съ сжщата категоричностъ ще срещнете на много мѣста въ Каравеловитѣ статии. Но Каравеловъ мрази чорбаджиитѣ не защото сж чорбаджии, не защото е убеденъ врагъ на капитала, а поради тѣхната инертностъ и угодничество къмъ турцитѣ. Докато въ разказитѣ си, напримѣръ, той къмъ турци и гърци има винаги едно опредѣлено отрицателно отношение, за чорбаджиитѣ не е така, тамъ ще срещнете и чорбаджии патриоти, благородници. Изобщо, що се отнася до възгледитѣ на Каравелова по стопанскитѣ въпроси, напраздно бихме търсили нѣкаква системностъ. Той е преди всичко идеалистъ-революционеръ, който обича онеправданитѣ, за които е готовъ да се жертвува и омразата му къмъ чорбаджиитѣ е продиктувана само отъ идеализмъ, отъ хуманностъ. Но въ известни моменти той счита, че чорбаджиитѣ сж много по-опасни врагове на народа отколкото турцитѣ: — „У насъ отдавна се е появило мнение, че главната причина, която ни държи подъ турското иго, произхожда не отъ силата и не отъ способноститѣ на турцитѣ, а отъ чорбаджийската потлостъ. Това е вѣрно като днѣ. Азъ смѣло мога да кажа, че народътъ ще бжде принуденъ да исколи по-напредъ чорбаджиитѣ, а после тѣхнитѣ помощници, т. е. правителственитѣ злодейци“ (Независимостъ, 46 бр.).

Хаджи Димитъръ

Презъ лѣтото на 1869 год. делегация отъ страна на българския революционенъ комитетъ заминава за Женева, по съветитѣ на Каравеловъ, за да се срещне съ хора на Херцена, Бакунина и Мацини и да имъ изложи своитѣ искания. Когато Бакунинъ се опиталъ да прокара всрѣдъ българскитѣ делегати своитѣ революционни теории, срещналъ решителна съпротива. Той е трѣбвало да се

съгласи съ Т. Райновъ и другитѣ делегати, че българитѣ не могатъ да мислятъ за никакъвъ социализъмъ, понеже стопанскитѣ условия на тѣхния животъ сж особени. Въ тоя моментъ тѣ се стремятъ само къмъ свобода и къмъ спиране на турскитѣ звѣрства. Не може да има никакво съмнѣние, че Каравеловъ, който изпраща делегацията при Бакунина и Херцена, възгледитѣ на които е знаелъ и съ които е билъ лично познатъ, е билъ на сжщото мнение относно социализма и българската революция.

Въ едно писмо до Н. И. Жуковски, Бакунинъ, следъ като осжда заедно съ К. Маркса панславизма и руската политика къмъ славянитѣ и „едностранчивия национализъмъ“ на последнитѣ, препоръчва създаването на една секция отъ руси, чехи, поляци, сърби и българи, която да образува нѣщо/като славянски революционенъ интернационалъ. Въ сжщото писмо Бакунинъ пише: „Бѣше при мене тукъ (въ Локарно, 17. VII. 1870), единъ добъръ българинъ К. и азъ говорихъ съ него по този въпросъ, но той замина и отъ тогава не зная нищо за него“. Ако сж вѣрни предположенията, че подъ буквата К. се крие името на Каравелова — още единъ пътъ се потвърждава, че той е избѣгвалъ да се обвързва съ разнитѣ социалистически интернационали. Тѣ сж го интересували дотолкова, доколкото може да се поучи отъ тѣхната опитностъ на организатори и конспиратори. Инакъ неговата революционна проповѣдь е съвсемъ самостоятелна. Сближава го съ Бакунина и Херцена и неговото гледище за политиката на руското правителство, въ която той не е виждалъ нищо свободолюбиво и хуманно.

Каравеловъ и всичкитѣ ръководители на нашата революция отъ онова време сж били въ близки връзки съ рускитѣ и италиански революционери, отъ които сж вземали поука и подкрепа. Бакунинъ, Нечаевъ и Мацини сж кореспондирали съ букурещкитѣ водачи. Иванъ Касабовъ, единъ отъ партията на младитѣ, пише въ своитѣ спомени: „По нашата кореспонденция съ Бакунина и Мацини истеглювахме, понѣкогашъ, много полезни работи за България, когато ний сами не можахме да ги узнаеме. За много работи се допитвахме съ тѣхъ, и тѣ ни даваха много добри упътвания въ политическо отношение“. Бждещиятъ историкъ сигурно ще открие много паралели въ дейността отъ една страна на Бакунина и Нечаева, и отъ друга на Каравелова и Левски. Само че нашитѣ революционери никога не изпуснаха изъ предвидъ типичнитѣ български условия и конкретната цель: — освобождаването на българския народъ. Въ течение на три години Левски обхожда почти цѣла България и навсѣкжде създава мѣстни комитети. Презъ пролѣтъта на 1872 год. вече се свиква въ Букурещъ събрание на делегати изъ Румъния и България, което оформя окончателно Българскиятъ Централенъ Револю-

ционенъ Комитетъ, на чело съ Каравелова, който комитетъ става и върховенъ народенъ институтъ. Левски и Каравеловъ изработватъ устава, въ първитѣ точки на който сж отбелязани ясно идеитѣ на двамата велики апостоли: „ 1) Българскиятъ Революционни централни Комитетъ има цѣль да освободи България чрѣзъ революция, морална и съ оржие. Формата на бждщето българско управление ще бжде неопредѣлена до онова врѣме, дорде българското освобождение не стане дѣло свършено. 2) За да бжде изпжлнена тая цѣль, позволява се сѣко срѣдство: пропаганда, печатъ, оржие, огнь, смъртъ и пр. 3) Ние, Българете, желаеме да живѣемъ съ сичкитѣ наши сжсѣди дружественно, а особено съ Сърбите и Черногорците, които сжчувствуватъ на нашите стрѣмления, и съ Ромжнитѣ, съ които нашата сждба е тѣсно свѣзана, и желаеме да сжставимъ съ тѣхъ федерация изъ свободни земи. 4) Ние желаемъ, щото тая земя, която е населена съ Бжлгаре, да се управлява Бжлгарски, т. е. сжобразно съ нравитѣ, обичаитѣ и характерътъ на Бжлгарскиятъ народъ; а ония земи, които сж населени съ Ромжни, съ Сърби, съ Черногорци и съ Гржци, да са управляватъ сжобразно съ характерътъ на Ромжнскиятъ, Сърбскиятъ, Черногорскиятъ и Гржцкиятъ народи.“ Въ устава изобщо сж отразени изцѣло политическитѣ убеждения на Каравелова. Тамъ се заявява изрично, че Б. Ц. Р. К. не е врагъ на никой народъ, въ това число и на турския, доколкото той не се явява оржие на подтисническата властъ.

Черковното робство за Каравелова е и духовно и политическо. То сжщо тѣй ще се премахне по пжтя на общата народна революция. И когато Каравеловъ заявява: „Свободата не ще екзархъ — иска Караджата“, той изразява само едно тактическо разбиране, безъ да се обявява за врагъ на самата черква. Вѣрно е, че къмъ поповетѣ той не храни особени симпатии — но не отрича и значението имъ за духовния животъ на народа. Той е нападалъ всички, които се отклоняватъ отъ първата и най важна цель: свободата. „По нашето мнение, пише Каравеловъ, ние днесъ трѣбва да оставиме на страна и черковнитѣ въпроси, и враждата съ гърцитѣ, и препирнитѣ съ сърбитѣ и пр. и пр. и да се завземемъ за нашата политическа свобода дорде не е късно. Отъ нашата политическа свобода зависи почти всичко: когато ние достигнемъ своята политическа свобода, то и черковниятъ въпросъ и сичкитѣ други ситни и едри въпроси ще да се разрешатъ сами по себе си“. Защото „българската иерархия ще облекчи нашето българско положение, но тя не ще да избави народътъ ни отъ

насилията и отъ страданията, въ които се е той намиралъ и въ които се намира и днесъ“.

Българскиятъ народъ трѣбва преди всичко да е свободенъ, та следъ това ще мисли какъ да нареди черковното си и гражданско управление. Но Каравеловъ съветва българитѣ да изоставятъ враждата си къмъ гърцитѣ не само защото не иска да се харчи енергията на народа въ странични увлѣчения, но защото предполага, че гръцкия народъ, който сжщо е поробенъ, ще може да бжде използванъ за една обща революция. Тоя му възгледъ е нераздѣленъ отъ схващането, което има по разрешението на източния въпросъ. Каравеловъ, както видѣхме, разчиташе, че българскиятъ народъ самъ ще може да се освободи отъ турцитѣ. Помощъ може да очаква само отъ ония народи, които му сж близки по сждба.

Тѣй Каравеловъ дойде до идеята за балканска федерация. Тая федерация, която той наричаше ту „восточна“, ту „Дунавска“, трѣбваше да се образува по следния Каравеловъ планъ: „По наше мнение восточната федерация трѣбва да бжде съставена така: 1) Сърбия, Босна, Херцеговина и Черна Гора трѣбва да съставятъ едно цѣло; 2) България, Тракия и Македония да съставятъ друго цѣло; 3) Албания да добие независимо самоуправление, което да се намира подъ покровителството на Сърбия и България; 4) Ромъния трѣбва да остане при днешното свое положение; 5) Цариградъ да остане свободенъ градъ; 6) Тесалия и Епиръ да се дадатъ на Гърция; 7) Султанътъ да се пресели въ Азия, заедно съ своитѣ турци“. Сжщинската федерация, обаче, Каравеловъ си представяше само отъ българи, сърби и румъни. — „България, Сърбия и Ромъния трѣбва да съставятъ една тѣсна федерация, която ще има три независими управления и единъ общъ парламентъ, т. е. едно общо върховно правителство“. Патриотизма, националната гордостъ на Каравелова не му позволяваше да включи въ федерацията и гърцитѣ. Тая Дунавска федерация за Каравелова трѣбваше да бжде сжщо като Швейцарската и Северо-американската — една федерация, основана върху пълна свобода, парламентаризмъ и демократичность. „Погледайте на Швейцария и Америка, препоръчва той на читателитѣ си, и вие ще видите, че щастието човѣческо се заключава не на скиптеръ и тронъ, не на коро-

на и на монархия, а на чисто човѣческа свобода. А има ли по-щастливъ народъ отъ американцитѣ и швейцарцитѣ? Азъ отговарямъ — нѣма“. Каравеловъ имаше великата вѣра, че тая федерация ще се осъществи. За нея той работи и въ Бѣлградъ и Букурещъ, въпрѣки разочарованията, които идѣха всѣки день отъ страна на сръбската балканска политика. Постоянството, съ което отстояваше това свое разбиране будѣше дори подозрения. И за отбелязване е, че най-много и най-жестоко го нападаха тия, които подписаха

Протокола, съ който провъзгласявахъ а сръбския кралъ и за български владѣтель. П. Кисимовъ не престана да обвинява Каравелова въ прекалено увлѣчение къмъ сърбитѣ, дори и следъ смъртта му. Фактътъ, че Каравеловъ бѣ донесълъ печатницата си отъ Бѣлградъ, караше противниците му да го подозиратъ въ подкупничество. Днесъ, обаче, е ясно, че това е една крайно недостойна клевета къмъ безукоризнения идеалистъ Каравеловъ.

Вѣрно е едно: — сърбитѣ, които познавали способноститѣ и увлѣчението на нашия революционеръ, сж му направили известни облекчения при купуване на печатницата. Но тия облекчения не сж били отъ естество да премахнатъ задълженията, които сж тежали на неговия бюджетъ години следъ покупката ѝ. Освенъ това, Каравеловъ обичаше сръбската интелигенция и разчиташе само на нея. Къмъ официалната сръбска власть той взе отрицателно становище още веднага следъ пристигането си въ Бѣлградъ...

Стефанъ Караджа

Влиянието на Каравелова всрѣдъ букурещката емиграция е несравнимо. Особено младежътa се увлича въ него и му вѣрва безпрекословно. Каравеловиятъ темпераментъ е такъвъ, че или трѣбва да го слушашъ — или да си далечъ отъ него. Навсѣкжде — и въ революционния комитетъ и въ разговоръ и въ писма личи неговата силна, императивна воля. Словото му винаги е категорично, съмнения и противоречия не търпи — особено когато се отнася до чорбаджии и русофили. „Неопитнитѣ младежи, пише Кисимовъ въ своитѣ спомени, на-дѣхани съ Каравеловската неразбранщина, дори и въ самата църква произведоха скандалъ при четенето: „Отче нашъ иже еси“ . . . защото било руски езикъ, а трѣбвало да се чете: „баща нашъ, който си“ . . . Но гордостта и сприхавостта на Каравеловъ не всѣки пѣтъ сж били търпѣни отъ ония, които сж го заобикаляли. Тия качества на неговата личностъ понѣкога сж били дори вредни за общото дѣло. Левски на нѣколко пѣти предупреждава Каравелова да спре нападкитѣ си срещу старитѣ, защото по този начинъ се отвлича вниманието на емиграцията и се внася смутъ въ редоветѣ ѝ. Въ едно писмо отъ 27. II. 1872 год. той му съобщава, че много хора не го обичатъ, поради страстѣта му винаги да заповѣдва. Дори и съ самия Левски Каравеловъ често е влизалъ въ противоречия, особено по дейността на Д. Общи, природата на когото великиятъ апостолъ е схваналъ изведнажъ. По организирането на революцията вжтре въ България Каравеловъ е ималъ много крива представа и затова Левски често го предупреждава да не му се мѣси въ работата. Сприхавъ и непримиримъ, Каравеловъ се е увличалъ лесно въ известна идея, но и лесно се е разочаровавалъ, когато е виждалъ, че за осъществяването на тая идея се иска много време . . .

Вѣпрѣки енергичната съпротива на Левски, Д. Общи на своя глава нападна и обра царската хазна презъ септемврий 1872 год. въ Арабаконашкия проходъ. Но скоро той бѣ заловенъ, плановетѣ на Б. Ц. Р. К. бѣха разкрити и много хора изловени и избити. Този фактъ стресна всички революционери — и най-много Каравелова. Презъ ноемврий с. г. той пише до Левски писмо въ което казва: „обстоятелствата извикуватъ безъ друго коражъ отъ наша страна и подигане на революция; причинитѣ, които и ти можешъ да познавашъ, не щемъ да ти ги разказваме, а обаждаме ти само, че трѣбва да са вѣрви на бой безъ да губимъ ни минута. На сичкитѣ тадявашни юнаци са писа и щжтъ да заминатъ отъ среща и надѣваме са за помощъ отъ Сърбія и Черна

Гора...“ На това нареждане Левски, който е познавалъ най-добре състоянието на духоветъ, енергично се противопоставя. Той решава дори да се прибере въ Влашко, разочарованъ, покрусенъ, огорченъ. По-нататкъ неговата сѣдба, както и тая на революцията, е известна. Левски бѣ уловенъ, чрезъ предателството на попъ Кръстья, и следъ страшни мъчения полумъртавъ бѣ каченъ на бесилката презъ февруарий 1873 год. Неговата смъртъ почерни цѣла България. Разочарованието и мъката на Каравелова бѣ най-силна: безъ Левски и той като революционеръ е немислимъ.

Следъ спирането на в. „Свобода“, отъ 23 февруарий 1873 год. Каравеловъ започна новъ вестникъ — **Независимостъ**, който излиза до 12 октомврий 1874 год. Идеитъ на които служи новиятъ вестникъ сж сжшитѣ — но патосътъ му ослабва. Освенъ това, клеветитѣ срещу Каравелова, както и недоразуменията съ хората отъ Централния комитетъ се засилятъ. Отъ тукъ нататкъ въ живота на нашия пламененъ и гордъ писателъ настава нова ера — ера на нравствени страдания, на преоценки и уморителна мизерия. Още скоро следъ започването на „Независимостъ“ той се оплаква на приятелитѣ си, че гладува и заявява, че ще спре вестника. Надъ всичко, той е ималъ и дългъ за печатницата 102 жълтици. Въ едно писмо отъ 17 августъ 1873 г. Ив. Драсовъ съобщава на П. Хитовъ: „Г-нъ Каравеловъ ми явява, че вѣстникътъ му ще прѣстане, че нѣмалъ достатъчно капиталъ... Какво ще за напредъ да върше, азъ не знамъ, нъ зная, че много ще изгуби народътъ ни като прѣстане и „Независимостъ“ — съ еднж думж 7 милиона Българи иматъ само единъ вѣстникъ политически!“ ... И наистина, изключителността на Каравеловитѣ вестници се е чувствувала отъ цѣлия български народъ. Въ едно писмо до Каравеловъ Левски ясно изразява своята радостъ за гдето „Нии Българитѣ бѣхми честити чакъ отъ сега, да са здобиемъ съ вѣстникъ пълно свободенъ“. Вдъхновеното Каравелово слово, широката хуманность на неговитѣ идеи и изключителността на личността му сж били чувствувани отъ всички.

С. С. Бобчевъ разказва: „Азъ се учехъ тогава въ турската медицинска школа; нашитѣ другари бѣхме дотолкозъ наелектризирани отъ идеитѣ и учението на К., што ний не можахме да умиримъ своето любопитство. Жаждата да четемъ Свобода ни обземаше до невѣроятность силно. Ние чакахме съ нетѣрпение, кога ще дойде нѣмската поща и тогазъ... О! тогазъ у насъ бѣше празникъ... Тамъ, подъ покрива на турската школа, ний смѣло четѣхме Свобода и Независимостъ; ний забравяхме

опасността, която ни очакваше въ случай, че се хванѣхме en flagrant délit".

Убеденъ, краенъ демократъ и патриотъ, Каравеловъ бѣ приелъ революцията като сръдство за постигане на свободата. Но той мечтаеше за една революция организирана, осмислена, гдето да вземе участие цѣлия народъ. Отъ прибрзани действия той винаги съветваше да се предпазватъ. Особено следъ смъртъта на Левски, неговото разочарование отъ революционнитѣ похвати день изъ день се усилюва. „Всѣка прокламация, пише той една година следъ обесването на Левски, която би се появила въ сегашно време и която би съветвала българския народъ да възстане и да търси своитѣ права, е произлѣзла изподъ перото на нашитѣ неприятели. Не лъжете се, братя! Приготовлявайте се и мълчете. Скривайте своитѣ действия . . . Когато удари часътъ, то народа ни ще да възстане безъ прокламации. Ние сме длъжни да възстанемъ всички заедно, или да чакаме по-добри и по-щасливи минути“. Съ тия свои мисли Каравеловъ постепенно се отчуждаваше отъ емиграцията и революционния комитетъ, ръководени вече отъ Ботйова, пламененъ идеологъ и пѣвецъ на бунта. И нѣколко месеца следъ горната си статия, той въ Независимостъ (12. X, 1874 г.) се отказа отъ политиката, като представи на историята да се произнесе по неговото дѣло. Съвременницитѣ му го бѣха напуснали и оклеветили.

Проследимъ ли внимателно идеитѣ на Каравелова, вникнемъ ли въ неговото възпитание и въ темперамента му, въпросътъ за така наречения „преломъ“ въ разбиранията му добива ново освѣтление. Виждаме, че тукъ всъщностъ нѣмаме нѣкакъвъ рѣзкъ завои а просто възприемане на една нова тактика. Видѣхме, че още преди да дойде въ Букурещъ, той поставяше като първо условие за успѣшна борба просвѣтата, „бистрия умъ“. Революцията той приемаше като неизбежно сръдство и когато видѣ какви горчиви опити даде тя, когато изгуби главния, гениалния организаторъ на тая революция — загиналъ позорно, предаденъ отъ близкитѣ си, когато отгоре на всичко, се почувствува изолиранъ отъ единъ съперникъ като Ботйова, той реши да се прибере въ черупката си и да заработи отново за онова, което и по-рано считаше за главна предпоставка на обществения напредъкъ: просвѣтата. Така той остана и вѣренъ

на своята природа, която въ едно спокойно време би направила отъ него голѣмъ писателъ, ученъ, фолклористъ и пламененъ проповѣдникъ на човѣщина и демокрация.

Дори и въ очитѣ на своитѣ съвременници, на които е проповѣдвалъ съ такъвъ жаръ за революцията, Каравеловъ не е минавалъ за бунтаръ по природа. „Като гледахъ действията и перото му, — пише Касабовъ, разбрахъ, че Каравеловъ не е въ духътъ си революционенъ човѣкъ, но той бѣше роденъ строгъ литературенъ мжжъ, а особено превъзходенъ новелистъ.“

Отъ 15 януарий 1875 год Каравеловъ започва чисто научно и литературно списание *Знание*, което излиза редовно до руско-турската война. Изданието му поема нарочно съставено „Дружество за разпространение полезни знания“, въ устава на което изрично се поменава, че „не желае да се мѣша въ никакви политически дѣла. Неговата девиза е азбуката“ . . . По-късно, презъ м. януарий 1876, год. въ Букурещъ помежду Каравеловъ, Ил. Шиваровъ и Д. В. Храновъ се постига съгласие за вършене книжна търговия. Сжщото сдружаване поема и изданието на втората годишнина отъ „Знание“, както и единъ вестникъ на Д. В. Храновъ — „Ступанъ“. (год. III) Целта на списанието е да издига нравствено, да просвѣщава преди всичко. Въ програмната му статия четемъ: „Беконъ говори, че човѣкътъ може само тогава, когато знае. И наистина, действителността или историческитѣ факти одавна вече сж доказале на човѣчеството, че благосъстоянието на единъ народъ или на единъ човѣкъ зависи изключително отъ суммата на знанието, съ което са тие ползуватъ. Ако духовното око е закрито, то физическото благосъстояние на човѣкътъ не е въ състояние да върви напредъ“ . . . Каравеловъ остави политиката на Ботйова, — но той не е отстъпникъ, не е измѣтникъ на освободителното българско движение. Той само сче, че тактиката, следвана отъ него до спирането на „Независимостъ“, не е подходяща и искрено, открито заяви това предъ всички. И въ тоя случай благородството на постъпката му е рѣдко, поучително. Ние отбелязахме вече, че Каравеловъ винаги най-фанатично вѣрваше въ просвѣтата, въ силата на знанието. Скоро следъ като се настани въ Букурещъ съ своя печатница той уреди една

„Детска библиотека,“ съ която преследваше чисто просвѣтни цели. Въ една отъ брошурките на библиотеката — „За въздухътъ и за неговото влияние на животнитъ и на растенията“ (1872) той се обръща къмъ децата съсъ следнитъ напѣтствени слова, които го представятъ и като единъ отъ първитъ наши педагози: „Учението е добро нѣщо, момченца! Учениятъ човѣкъ много знае, отъ сичко отбира, сичко му е познато, сичко му е полезно. Даже и отъ гнилитъ дрипелци той прави хартия, за да пишеме и да са учиме по нея. Освенъ това, учениятъ човѣкъ живѣе по-добре, по-лесно и по-щастливо отъ неучениятъ“ Убеденъ просвѣтителъ, Каравеловъ не можеше да понася раздвоението и реши да остане вѣренъ на себе си. Защото той ценѣше преди всичко последователността, нравствената стойностъ на всѣки общественъ деятель. Похватитъ на неговитъ врагове го отвращаватъ и огорчаватъ. Той мечтае за едно общество издигнато, просвѣтено, гдето всѣки ще бжде оставенъ спокойно да работи и гдето преценкитъ ще се обуславятъ преди всичко отъ признателностъ и обективностъ...

Презъ пролѣтѣта на 1870 год. се прѣска слухъ, че въ Сибиръ като заточеникъ е умрѣлъ Чернишевски. По тоя случай въ С в о б о д а, 30. IV. 1870 год., Каравеловъ дава следното съобщение: „Въ Нарчинската губерния е умрѣлъ писателъ и социалистъ руски Чернишевски. За него мѡже да се каже, че е мжченикъ и страда само за идеитъ си. Но най-голѣмото негово достоинство и святостъ е било, че той не само е писалъ и говорилъ най-либерално, но така сжщо е и работилъ и живѣлъ, каквото е писалъ.“ Сжщо като своя знаменитъ учителъ, и Каравеловъ презъ цѣлиятъ си животъ страда само за идеитъ си, като него и той остана рѣдка, цѣлостна нравствена личностъ, която се принесе жертва за народната свобода и просвѣта. Когато следъ освобождението и куцо и слѣпо тича по канцелариитъ и търси служба, Каравеловъ, боленъ и почти забравенъ, пренася печатницата си въ Търново и възнамѣрява да започне новъ вестникъ „Основа“. Той най-добре е знаелъ, че българскиятъ народъ тъкмо въ този моментъ има най-голѣма нужда отъ политическа просвѣта. Възторга и увлѣчението на другитъ у него били замѣнени съ съзнание за новъ много по-тежъкъ подвигъ. Тукъ най-

силно проличава неговото нравствено величие. Урокътъ, който ни остава Каравеловъ, е изключителенъ — равенъ на него нѣма въ цѣлата ни нова политическа история.

Отношение къмъ човѣка, природата, нравствеността. — Цѣлостта и значителността на Каравеловата личностъ се чувствува още по-силно въ отношението му къмъ човѣка изобщо, къмъ общество, религия, нравственостъ. Тукъ най-добре проличава неговия идеализмъ, неговия нравственъ патосъ и широкото благородство на сърдцето му.

Както видѣхме вече, Каравеловъ е неуморимъ проповѣдникъ на доброто, на труда и свободата. Той е зълъ врагъ на ония, които искатъ да спратъ естествения ходъ на човѣчеството къмъ усъвършенствуване.

„Моралистите, — отбелязва той въ Крива ли е сѣдбата — които проповѣдватъ да бжде човѣкъ задоволенъ съ самото-себе, показали сж, че тие съвършенно непознаватъ човѣческата природа“. Борбата, противодействието на онова, което иска да се наложи за постоянно, е въ основата на живота. „Дѣйствие и противодействие — въ това са сѣстои сичката история на човѣчеството. Напредъ са хвъргати хората за това за да се вжрнатъ утре или въ други-денъ назадъ; а измжкватъ са назадъ само за това, за да са сжбератъ съ силите си и да прескоknатъ голѣмо пространство напредъ“. . . (Турски паша).

Това, което отличава човѣшката природа — то е: непресекващия стремежъ да се издигнемъ надъ другитѣ, надъ околната срѣда. А това може да стане по два начина: морално и материално. „Моралниятъ или умствениятъ пжтъ е тѣсенъ, стржменъ, каменитъ, и тоя каманакъ непрѣстанно ранява и убива краката, но и за това пакъ човѣкъ, кога свжрши това пжтешествие, отджне, олѣкне на душата му, добро му е, радостенъ е и веселъ, живѣе щастливо и става човѣкъ. такавъ, какъвто трѣбва да бжде. Другиятъ пжтъ, материялниятъ — е гладжкъ, хубавъ, дава развлечение, но когато човѣкъ свърши пжтешествието, осѣти горчевина и той са прѣобрази въ животното. . . той самъ не е станалъ ни най-малко по-добъръ“. . . Каравеловъ има вѣра въ човѣка, той е убеденъ, че доброто е присжщо на всѣка личностъ, но че „лошото въспитание и лошаите примѣри и навици развизатъ въ него наклонность да прави зло“. Чорбаджиитѣ, къмъ които Каравеловъ имаше безкрайна омраза, сж станали жестоки и нечовѣци пакъ поради условията въ които живѣятъ: — „нищо не унижава и не прави човѣкътъ да бжде добиче отъ колкото парите“. (Богатиятъ сиромакъ,). Турската свирепость сжщо тѣй се дължи не на природата на турчина, а на неговото възпитание, на бита и религията му: „виновенъ е Мохамедъ, вѣроисповѣданието, халифите, шехъ-юль-ислямътъ, султанътъ и най-послѣ, условията, които сж ги въспитале“ (Турски паша)

Ето защо, всъща човъшка—лична, или обществена проява той преценява само отъ гледището на нравствеността, на доброто и ползата, която може да принесе въ общежитието. Съ този свой критерий Каравеловъ се отнася и къмъ политика, и къмъ религия, и къмъ изкуство. Всъки актъ споредъ него трѣбва да бжде разуменъ и съобразенъ съ срѣдата, въ която се проявява. Той е врагъ на всъко суевѣрие, на всъка безсмислена мистика и на всъко дѣло, което нѣма опредѣлена хуманна цель.

„Единъ отъ европейскитѣ мислители, пише Каравеловъ въ Богатиятъ сиромасъ, — говори, че безвѣрието, даже откритото отрицание на сичките божества, е много по-полезно за човѣкътъ, нежели грубото суевѣрие и безчовѣчните нрави и обичаи, които са освещаватъ съ всевъзможни религиозни обряди. Това е така. Съко религиозно постановление може да бжде свѣто за човѣкътъ само до тогава, до когато е то нравствено и човѣшко; сѣки единъ народенъ обичай намира съчувствие между човеческото само до тогава, до когато отговаря на човѣческите наклонности; най-послѣ сѣко народно проявление са уважава отъ хората само до тогава, до когато облегчава живота на онзи народъ, комуто то принадлежи. Азъ мисла, че само чистата и свѣщенната истина е способна да намѣри отзивъ въ сѣко време и у сѣка народностъ“. . . Свещенно божество за Каравелова е природата, която той разглежда по-тѣсно: — тя е нацията, срѣдата, въ която се раждаме. „Природата ни е направила българе, а природата е освѣщено божество. Не вѣрвайте на гръците, които ви казватъ, че само гръцкиятъ богъ е богъ; а боговете на сичките други народности сж дяволи и антихристи. Както религиозните въпроси са рѣшаватъ най-вѣрно отъ разумните и естествените закони, така и господарствените въпроси трѣбва да са рѣшаватъ отъ разумните и естествените сили на природата. Безнравствеността не е религия. Разумната религия не угнетява совѣстѣта и не бои сани отъ лжжата, ни отъ джелятитѣ, ни отъ звѣрските насилия. . . Ако мждреците говорятъ, че народностите не могатъ безъ религия, то азъ ще да ви кажа, че сѣка една религия трѣба да бжде тѣсно свѣзана съ народностѣта на това или онова племе. Друго яче тя не е вече религия. . .“ Идеалътъ на религията е свобода, — свободата на народитѣ, свободата на човѣка, прочистенъ отъ всъка безнравственостъ. Затова Каравеловъ преценява духовнитѣ човѣшки прояви доколко тѣ иматъ освободително и облагородяващо, нравствено значение. Особено изкуството, което следъ религията е най-вѣрховна проява на човѣшкия духъ, трѣбва да бжде безукорно чисто, божествено безстрастно. . . „Шарлъ Вандло, отбелязва Каравеловъ като разсжждава за религията, е написалъ една „знаменита“ картина, която има такова съдържание: „Сара довежда Авраму своята робиня Агаръ и сжблзнява свойятъ стари мжжъ да лѣгне съ нея на едно ложе. Агаръ е изобразена полугола, хубавица и привлѣкателна. Тая хубава жена са стареа да възбуди сладострастие: Сара възхвалява нейните прелести; а стариятъ патриархъ, като сѣки восточенъ сладоло-

„Бецъ, многозначително сочи съ пжръстътъ си къмъ мекото ложе“. Ако сичкото това може да се нарече религиозна нравственостъ, то трѣба да се одобри и патриархалността на нашитѣ бащи, които гледатъ на децата си като на свои робе и робини и които управляватъ сждбата имъ по своята собствена воля...“ (Богатиятъ сиромакъ).

Каравеловитѣ статии, повести и стихове сж изпълнени съ енергични и жлъчни протести срещу всички жестокости, които невежеството и бита сж всадили въ българското общество. Въ това отношение той много прилича на Островски и на неговиятъ знаменитъ критикъ—Добролюбовъ.

Особено голѣма е приликата имъ по защитата, която правятъ на жената срещу жестокостта и тиранията на родители и съпругъ. Каравеловъ е най-пламенниятъ апологетъ на жената, най-ревностенъ проповѣдникъ на равноправието. Отъ гледище на неговата нравствена философия, мъжътъ и жената сж равноценни величини: „Когато енергията са

П. Кисимовъ

появява у мъжътъ, то тя са похвалява; а когато са появява у жената, то ѝ са дава страшно име. Чегато достойнствата и нравственитѣ проявления на човѣкътъ припознаватъ различие между мъжътъ и жената!“ По въпроса за освобождението на жената Каравеловъ пише съ несравненъ нравственъ патосъ; величието на неговия духъ тукъ проличава най-силно. Ако Толстой знаеше съчиненията на Каравелова, можеше да извади отъ тѣхъ много бисери за своя „Путь жизни“. . Както по-рано въ Бѣлградъ се застъпи за сръбкинятъ, тъй и въ Букурещъ Каравеловъ поставя въпроса за сждбата на българката на предно мѣсто въ своето проповѣдничество.

Каравеловъ е отъ малкото общественици на своето време. Той познава цѣлата хуманитарна култура на XIX вѣкъ, знае всички видни мислители, учени и герои на историята и обогатява духътъ и творческитѣ си възможности съ опита на тѣхния животъ и съ откровенията имъ. Той не е обикновенъ политикъ и вдѣхновителъ на тълпитѣ, а голѣмъ духъ, благороденъ умъ, който гледа на човѣшката личностъ като на скъпа морална ценностъ, като носителка на божественъ огнь. Този огнь на свободолубие и чистосърдечие искаха да възпламенятъ неговитѣ вдѣхновени, енергични слова, които и днесъ криятъ сжщата заразителна сила, както и въ онова велико време, когато той бѣ призованъ да бжде вождъ на българската интелигенция и апостолъ на българската свобода.

Литературно наследство. — Следъ като знаемъ общественитѣ идеи, темперамента и литературното възпитание на Каравелова, въпросътъ за значението и сжщността на неговитѣ повести и стихове е много ясенъ. Защото литературното дѣло на Каравелова е недѣлимо отъ общественото. Неговитѣ повести не сж писани за художествена наслада или за праздни занимания, а сж прѣкъ общественъ актъ, апелъ за борба, протестъ срещу политически и социални неправди. Въ своитѣ три четвърти тѣ и по стилъ и по значение не се различаватъ отъ политическитѣ му статии. Но все пакъ Каравеловата белетристика, преценена отъ чисто литературно-исторично гледище има несравнима цена. До него пишатъ повести Друмевъ и Блъсковъ. Достатъченъ е само бѣгълъ погледъ, за да се разкрие грамадната разлика между тѣхъ и Каравелова. Той ни остави около 25 повести, които свидетелствуватъ за необикновена ерудиция, за рѣдка, проникателна и творческа наблюдателностъ и за цененъ бележитиченъ даръ. Въ тия повести е обгърната цѣлата българска действителностъ отъ онова време, погледнатая съ окоото на единъ богатъ, благороденъ, културенъ духъ. Въ тѣхъ е заключенъ живота на българския селянинъ, на чорбаджии и турци, тамъ лѣха свежия копривщенски вѣтрецъ, живѣе българската природа, патриархалния народенъ битъ, звѣрствата на силнитѣ и безкрайнитѣ добродетели на слабитѣ. Вѣренъ и последователенъ ученикъ на рускитѣ шестдесетници, на позитивиз-

ма и утилитаризма, Каравеловъ като белетристъ и поетъ е строгъ реалистъ и социаленъ агитаторъ. Самъ той опредѣля задачитѣ на литературата така: „Както отъ историята ние искаме да ни открие истината и да ни покаже човѣческиятъ животъ съ сичкитѣ негови величия и слабости, съ сичкитѣ негови заблуждения и добродетели, така и отъ изящната словесность ние трѣба да искаме, щото тя да ни открие или да ни опише човѣкътъ какъвто е, безъ да увеличава или да уменшава неговитѣ пороци и добродетели.“ Отъ това свое строго реалистично гледище, по пѣтя и съ патоса на своя великъ учителъ Добролюбовъ, Каравеловъ положи на строга критика тогавашната българска, а порано и сръбска литература. Тѣй, заедно съ Н. Бончева и Ботйова, той се явява единъ отъ първитѣ български критици. Но като белетристъ Каравеловъ никога не можѣ да запази онова безпристрастие на художника, за което пише по-горе. Неговиятъ темпераментъ, пѣкъ и времето въ което работѣше, не му позволяваха това. Тогава книжнината бѣше въ пълна услуга на живота, тя трѣбваше да разрешава предимно практични, жизнени задачи — да служи за нравственото и политическо освобождение на българския народъ.

„Сѣка една драма, сѣки единъ романъ, сѣка една повѣсть — пише Каравеловъ — само тогава могатъ да се нарѣкатъ бжлгарски, когато въ тѣхъ са описватъ сцени изъ бжлгарскиятъ животъ. Колкото по-естествено и по-вѣрно е изображенъ бжлгарскиятъ животъ, толкова повече е по-сжвжршенно и по-драгоценно и самото литературно произведение. Опишете дѣйствителниятъ животъ какавто си е и вие ще да принесете на народътъ по-голѣма полза отъ колкото да му пишете или преводите нравствени повѣстници и куклени комедии. . . Който иска да каже, че добрите и смиренитѣ хора блаженствуватъ, а сжрдитите и непослушните страдаятъ, той не е нищо друго, освѣнъ простъ лжеецъ или гнуснавъ лжстецъ. Открийте на човѣкътъ истината и послѣ го оставете да тѣрси самъ своето щастие“.

Такива освободителни, нравствени задачи поставяше Каравеловъ на нашата литература. На тѣхъ служеше той съ своитѣ повести и стихове . . .

Отличителенъ белегъ на Каравеловия белетристиченъ даръ е наблюдението. Неговитѣ повести сж преситени отъ разнообразни описания на социални отношения, на българския патриархаленъ битъ, на природни картини и на всевъзможни приключения. Той познава българската действителность до най-малки подробности.

Съ особена любовъ рисува сцени изъ домашния патриархаленъ животъ. Той е влюбенъ въ чистотата на селскитѣ нрави, въ обичаитѣ на народната маса. Затова и най-издържани и вдъхновени сж неговитѣ битови повести — особено Българе отъ старо време, която, макаръ и писа а подъ силното влияние на Гоголя, е типична съ своитѣ български остроумия, съ издържания си ирониченъ стилъ. Каравеловъ е запознатъ изтънко съ народното творчество, съ неговата форма и съдържание; духътъ му е пропитъ отъ народната мъдростъ. Любовта му къмъ проститѣ обичаи на народа, къмъ неговитѣ пѣсни и приказки достига до култъ. За него народното творчество е най сигурното сръдство за опазване типичното въ народната душа, за откриване добродетелитѣ на народа. Той е единъ отъ първитѣ наши фолклористи и събирачи на народни пѣсни. И като таквъ той си поставя за прѣка цель: — обществената полза: — „ние желаеме да извлѣчеме изъ сѣко природно явление и изъ сѣко умствено произведение сжществена полза, която да улучши нашето настояще и да приготви за бждещето поколѣние нова двигателна сила. Ако събираме нашитѣ стари паметници и ако съставляваме изъ тѣхъ огледало на прошедшето, то ние правиме това не за кефа на самодивитѣ и не за хътърътъ на змейоветѣ а за любовта на истината, която ще да ни научи съ какви сръдства трѣбва да унищожиме грубитѣ суевѣрия“. Това е мнението на учения, на утилитариста Каравеловъ. Друго е неговото отношение къмъ народния битъ и къмъ народното творчество, когато се предава на поетични съзерцания. Тогава той разкрива въ суевѣрията само красота, въ простотата поезия, които привличатъ и галятъ сърдцето. И най-прочувствени и издържани сж тъкмо тия негови страници, които рисуватъ битови картини. А тѣ пѣстрятъ всичкитѣ му повести. И ако нѣкога белетристиката на Каравеловъ остарѣе, тия вдъхновени описания, тия вѣрни картини изъ простия и суевѣренъ животъ ще останатъ, тѣхъ забравата и праха на времето не ще покрятъ.

Външно, композиционно, стилно нито една повесть на Каравелова, освенъ Българе отъ старо време, не е издържана, тѣ сж разкъсани, развлѣчени — безъ центъръ и последователностъ. По-издържани сж ония му повести, които излѣзоха най-напредъ на руски езикъ.

Поставенъ при крайно неблагоприятни условия на животъ, принуденъ да изпълва самъ вестниците си, Каравеловъ въ Букурещъ не е ималъ никаква възможность да се вживява въ своитѣ сюжети, да ги обмисля и композира. Често той почва известенъ разказъ безъ да знае какъ ще го завърши. Повествуването му търпи всички случайности и отклонения. Отстъпленията — лирични, публицистични и др. — сж най-характерни за неговия стилъ. Първитѣ — лиричните отстъпления, той е научилъ отъ Гоголя, който му е внушилъ и обичята си къмъ поезията на народния животъ, а вторитѣ — отъ шестдесетниците. Тия отклонения въ разказа сж твърде характерни за стилътъ на Каравелова, — чрезъ тѣхъ той влиза въ прѣкъ разговоръ съ читателя, прави своитѣ изповѣди и налага своята проповѣдь.

Хубаво, поетично е следното лирично отстъпление въ „Българе отъ старо време“: — „Обичамъ та, мое мило отечество! Обичамъ твоите балкани, гори, сипѣе, скали, и тѣхнитѣ бистри и студени извори! обичамъ та, мой мили краю! обичамъ та отъ всичката си душа и сърце, ако ти и да си обреченъ на тѣшки страдания и неволи! Сичко, щото е останало до сега въ моята осиротѣла душа добро и свѣто — сичко е твое! Ти си оная благословена земя, която цъвти, която е пжлна съ нѣжности, съ сияние и величие, слѣдователно ти си ма научило да обичамъ и да плача надъ сѣко едно човѣческо нещастие, — а това е вече много за единъ човѣкъ... И до сега още чувствавамъ възрождението на твоиятъ меризливъ зеленчукъ, който испжлва сичкото пространство, нз която страна и да хвърли човѣкъ окоето си; азъ и до сега чуя пѣсеньта на славѣите и чуруликанието на ластавиците; най-послѣ, азъ и до сега слушамъ крѣхкиятъ гласъ на българското момиченце, което мете дворѣтъ си съ бжрсалката, и пѣе си своята народна пѣсенчица“... Съ сжщото патриотично чувство Каравеловъ описва въ най-голѣми подробности българската природа, българскитѣ градове и села. Често неговото описание става сгжстено, дълбоко прочувствено и тжжовно — тогава той дава внушителни, цѣлостни картини отъ робската действителность: „...Изъ веднашъ предъ мене са изправяха хилѣди окжзани, блѣдни и убиени отъ скжрби бжлгаре и бжлгарки, и захващатъ да пѣятъ и да играятъ хоро. Пѣсеньта имъ е жалостна и тѣшка, но въ това сжщо време весела и оживляюща, като утрѣнното духане на вѣтаратъ; тя въ едно исто време накарва човѣка да играе и да се весели, накарва го и да заплаче; тая пѣсень има до толкова болни и разбиени звукове, каквито сж и гжрдите, които я пѣятъ. По цѣла Бжлгария човѣкъ не може да изучи сичките подробности за страданията и за неволите, които тжрпи днесъ народѣтъ, отъ колкото изъ народните пѣсни, които са чуватъ въ вечерно време по бжлгарските полета. Вжрви тая бжлгарска пѣсень по градовете, по селата, по горите и планините; влазя въ кжщата и на сиромаси, и на богати, отива при овчарете, по колибите, и сѣкого утѣшава тя“...

Другитѣ отстѣпления — публицистичнитѣ, се срѣщатъ по-често. Та и три четвърти отъ неговитѣ повести сѣ всѣщностъ проповѣдническа публицистика. Каравеловъ използва всичкитѣ си герои главно, за да прокара чрезъ тѣхъ своитѣ собствени идеи за политическо и социално преустройство.

Така, напр., въ Турски паша, — повестъ, дадена по „запискитѣ на една калугерка“, ние следъ дълги разсѣждения за природата на турци и гърци четемъ и този ясенъ възгласъ: „... Сърбия и Елада достигнаха своето щастие. А ние? Ние, които така изкусно и сладко умѣме да бжбреме, да крѣскаме и да са хвалиме съ своето преминало величие, слава и свобода, ние и до днесъ пжшкаме въ най-гнусавите окови. Като слѣпци ние освобождаваме себѣ си само съ думи, а не сме способни да извршваме на дѣло онова политическо възрождение, което само може да ни даде право да бждеме люде и да сѣднемъ на единъ рѣдъ съ другите народности... Не помна въ коя книга бѣхъ прочела слѣдующитѣ думи: „робството туря на човѣческото чело такава една дамба, която му служи за безчестие и срамъ, и човѣкътъ става равенъ съ добитакътъ. Голѣма сила и ягка енергия е потрѣбна да извадишъ единъ робъ изъ неговото кално положение“. Това е така; но азъ не зная дали е нѣкой народъ тжрпѣлъ толкова, колкото сме тжрпѣле ние!“

Каравеловъ е неспокоенъ, холериченъ темпераментъ. Като писателъ той е пристрастенъ — или мрази или обича. Когато говори за турчинъ, чорбаджия или предателъ той не може да сдържи гнѣва си, — единъ следъ другъ се низатъ все по-страшни епитети и сравнения; и обратно: хубоститѣ на българската природа, добродетелитѣ на българката и на простия българинъ сѣ изредени чрезъ всички умилителни и умалителни имена, които познава народния говоръ.

Ето, напр. какъ е даденъ портрета на хаджи Ничо: „Хаджи Ничо е човѣкъ благочестиви, намусени, намржжени, величествени, съ една дума, човѣкъ чорбаджийсвени. Лицето му прилича на пжлна месѣчина, каквато са тя показва на смъртнитѣ хора на тринайсетиятъ день послѣ своето рождение: лице свѣтливо, лжскаво, мазно и червеникаво, а главното достоинство на това лице е да са потѣе и зиме и лѣте... Съ една дума, физическите негови красоти сѣ опредѣляватъ твжрде просто: махнете му главата и ще да остане една квадратна маса, която е съставена изъ лой и крѣхкина“. Още-по-фигуративно и пристрастно е нарисованъ портрета на чорбаджи Нено: — „Подъ една кичеста круша въ една отъ трендафиловите градини било послано черно-жълто китено черджо, на което сѣдѣле двѣ лебеници или, както ги наричатъ казанлжчене, двѣ дини, които представлявале едноосжщностъ и нераздѣлностъ, или, да кажа по понятно, едната лебеница, която била твжрде голѣма и малко продълговата сѣдѣла на черджето, а другата, която била малка и туплеста, сѣдѣла на пжрвата лебеница, така щото отъ тие двѣ разновидности лебеници

происходило едно нараздѣлно мазно тѣло, което са наричало Нено чорбаджи. . . .“

Сравненията, заедно съ метафората, сж най-характернитѣ художествени срѣдства на Каравелова. Често той именува чорбаджиитѣ само съ една дума: — шкембе, или турцитѣ — чалми. Тия похвати сж присжщи на всѣки ирониченъ или саркастиченъ стилъ. Въ това отношение Каравеловъ има своя великъ учителъ въ лицето на Гоголя. Отъ него той се е научилъ да предизвиква комични ефекти чрезъ сравняване хората съ вещи, или пъкъ като ги поставя въ смѣшни и унижителни пози. Само че Каравеловъ не знае художествена мѣрка. Единствена Българе отъ старо време е издържана до край въ тонъ на шеговитостъ и лека, остроумна ирония. Каравеловъ нѣма за цель да рисува издържани типове, а иска да ни отврати отъ известни хора и постжпки. Затова той едновременно съ рисуването имъ дава и преценката си, като възхвалява доброто и ругае лошото. Но има отдѣлни мѣста въ неговитѣ повести, които сж написани спокойно, прочувствено и художествено. Особено ценни и образни сж неговитѣ сравнения, черпени най-често отъ народнитѣ говори. Разпрѣснати изъ разни

ГОДИНА I.

БУКУРЕЩЪ, 15. ЯНУАРИЯ. 1875 г.

БРОЙ 1.

Годишната цѣна на изстигнати е
За Ромѣния . . . 12 фр.
За Русия . . . . .
Астрия . . . . . 14 .
За сѣверна Европа
Російска Турция . . . 16 .
За Россия . . . . . 5 р.
Печателня и книжарница на
г. . . . .

ЗНАНИЕ

ИЗДАНИЕ ЗА НАУКА И ЛИТЕРАТУРА.

Излиза на 15 и на 30 сѣ.
са мѣсяцъ.
Цѣна. . . . .
са изпозваватъ . . .
жени въ България . . .
Въжжана въ Русия . . .
В. Храмова въ Вѣднѣ.
Администрацията се на-
мира на Угата St. Антон.
№ 14.

Знаме 1875 г.

повести и статии, тия сравнения ни говорятъ за богатия жизненъ опитъ на Каравелова и за интимната му близость съ народната душа. Освенъ това тѣ ни подсѣщатъ за неговия широкъ поетиченъ, творчески усѣтъ. И за отбелязване е, че най-оригиналнитѣ му фигури сж пропити отъ тънка ирония — тѣ сж чужди на сарказъма и гнѣвността, които отличаватъ статиитѣ и повеститѣ писани на политически и социални теми.

Изобщо взета белетристиката на Каравелова, макаръ да е повлияна чувствително отъ чужди автори, макаръ да има дори цѣли страници заемани отъ Успенски, Гоголя и др., е отъ голѣмо значение за развоя на нашата художествена литература. И днесъ ние можемъ да имаме къмъ нея не само отношение като къмъ нѣщо съ минало, исторично значение, — а и като къмъ живъ художественъ организъмъ, който още възбужда, вълнува и увлича. Или най-малко, тя е и ще бжде ценна, като откровение на единъ широкъ, благороденъ духъ. Много по-слабо е значението на неговото стихотворно дѣло. Лишено отъ всѣкаква поетична нотка, неорганизирано външно и подражателно — това дѣло е безъ значение за еволюцията на българския стихъ. Но, трѣбва веднага да добавимъ, че за времето си неговитѣ стихотворения сж имали голѣмо значение — като проповѣдь, като агитация за бунтъ и човѣщина. Народътъ ги е челъ, декламиралъ и се е увличалъ въ тѣхъ, а и днесъ още пѣе „Хубава си моя горо“ и „Преминуватъ годинки тѣ“. Каравеловъ остави и една драма — Хаджи Димитъръ Ясеновъ — сжщо безъ всѣкаква художествена стойность.

Несравнимо е значението на Каравелова за българския литературенъ езикъ, гдето внесе ново богатство отъ слова, обрати и сентенции. Той, който познаваше българската душа и природа, който се бѣ вживѣлъ въ всички проблеми на своето време, разкриваше себе си и околния свѣтъ съ рѣдка лекота и ширина на перото си. И отличително е, че всички наши писатели отъ преди освобождението иматъ свой, индивидуаленъ езикъ. Личноститѣ на Славейковъ, Каравеловъ и Ботйовъ се отразяватъ въ всѣка тѣхна фраза. Тѣ иматъ свой речникъ и свой синтаксисъ. Литературниятъ езикъ не е още създаденъ; тѣ сж първитѣ, които съ неудържимъ замахъ и свобода разкриватъ неизчерпаемото съкровище на словеснитѣ обрати и съчетания. Никога не се е жи-

вѣло тъй напрегнато съ проблемитѣ на езика и нацията, както по онова време. Въ това отношение ние стоимъ много по-назадъ. За насъ езикътъ става вече механизъмъ, до като за тѣхъ бѣше организъмъ — символъ на живота, на народа. Ала основната причина за тая рѣзка индивидуалностъ въ езика на нашитѣ писатели отпреди освобождението сж тѣхнитѣ силни, ярки характери. Може би най-непосрѣдствено ще почувствувате личността на Ботйовъ или Каравелова тъкмо чрезъ тѣхния езикъ, въ нѣкоя случайна фраза или дума. Ето защо, да се изучи езика, речника на тия писатели, е необходимо предпоставка не само на едно филологично или естетично проучване, но и на изследването, което гони чисто психологични, социални и общо портретни цели.

Следъ освобождението. По време на Априлското възстание 1876 г., Каравеловъ отново билъ обхванатъ отъ революционенъ огънь. Казватъ, че тогава той ходилъ да събира четници, за да прехвърли Дунава. Сжщата година се води война, между сърби и турци. Каравеловъ подканя и българитѣ да се намѣсятъ. По-късно, презъ руско-турската война, той напуска Бѣлградъ, гдето престоялъ презъ 1876 г., и постѣпва като преводачъ при руската главна квартира. Съ рускитѣ войски Каравеловъ дохожда въ България. Негови съграждани си спомнятъ какъ презъ 1878 год. пристигналъ въ родното си мѣсто, заедно съ двама руски офицери и се упжтилъ къмъ училището. Тамъ намѣрилъ една разкъсана карта на Балканския полуостровъ, откъсналъ отъ нея едно парче и го сложилъ въ портмонето си. Когато чорбаджиитѣ го запитали защо му е този късъ, той имъ обяснилъ, че е откъсналъ отъ картата мѣстото на България, което за него е светиня. Сложилъ го въ портмонето си като талисманъ.

Съ такова религиозно преклонение предъ родината, Каравеловъ започва отново обществената си служба. Чуждъ на общия ламтежъ за високи служби и почести, той пренася печатницата си най-напредъ въ Търново, а сетне въ Русе и продължава изданието на Знание, което бѣ спрѣло презъ 1876 год. Възнамѣрявалъ да започне новъ голѣмъ вестникъ „Основа“, за което поканилъ да му сътрудничи и Вазовъ. Но туберкулозата, която си спечелилъ отъ непосилния трудъ и мизерията, прекъс-

нала неговия земен животъ на 21 януарий 1879 год. Погребали го тържествено до гроба на Караджата, името на когото нѣкога издигна като лозунгъ на българската революционна емиграция. Гробътъ му стои и днесъ въ Русе — забравенъ, обрасълъ въ бурени. Никакъвъ паметникъ не краси ни неговото вѣчно жилище, ни кой и да е отъ възпоменателнитѣ паркове на България. Оставена е само неговата блага, забележителна съ челото и погледа си фигура, да краси училища и клубове и да внушава най-непринудено рѣдкото благородство и идеализма на онова време, което роди нашата свобода и въ което той бѣше единъ отъ първитѣ.

Заклучение. Каравеловъ и ние. — Въ своитѣ повести Каравеловъ пръвъ отрази широко и вѣрно българската действителность отъ преди освободението, като я обагри съ чувството на романтика. Въ това отношение Каравеловъ си бѣ създадъ строги норми. Като предпоставка на всѣко художествено пресъздаване, той изискваше отъ себе си и отъ всѣки писателъ основно запознаване съ родния битъ, съ духа, мечтитѣ, вѣрата и склонноститѣ на народа. Вникнете въ неговитѣ разкази и вие ще видите съ каква любовъ говори той за българскитѣ патриархални нрави, каква тжга го овладява, когато си спомни за хубавитѣ кжтове на родината и каква вѣра окриля духа му, когато предъ съзерцателния му погледъ се мѣрне чистия, непокаренъ българинъ. А особено българката. Въ нея Каравеловъ има беззаветна вѣра, тя е символъ на чистота и родолюбие. За нейнитѣ правдини той се бори съ всички сили на своето вестникарско и художествено слово.

Каравеловъ е възпитаникъ на руската общественость отъ шестдесетитѣ години на миналия вѣкъ, когато въ литературата царѣше така наречения утилитаризмъ, когато като първо условие на всѣки общественъ актъ — въ това число и художественото произведение — се поставяше ползата. Та и по-сетне, когато застава на чело на българската емиграция, Каравеловъ гледа на писателството си като на допълнение на главната целъ на своята деятельность и на живота си: — свободата. Отъ тамъ идатъ и постояннитѣ отклонения въ неговитѣ разкази, гдето той разсждава, жигосва и ругае по съвсемъ странични поводи подтиснитѣ на народа. Колкото бъл-

гаритѣ и българскитѣ сж идеализирани, два пжти по-силно сж окарикатурени и обругани турци, гърци и гъркини. Безпристрастието е чуждо на Каравеловия темпераментъ. Той предварително заявява разположението или отвращението си къмъ рисуванитѣ герои. Но Каравеловъ преди всичко е писателъ. И то съ голѣмъ талантъ. Неговата неизчерпаема енергия просто учудва. Като белетристъ той поставя началото на оная струя въ българската литература, представители на която въ наше време сж отъ една страна Т. Г. Влайковъ, Елинъ Пелинъ и Йорданъ Йовковъ, а отъ друга Г. П. Стаматовъ, Г. Райчевъ и Вл. Поляновъ. Влайковъ и Елинъ Пелинъ въ значителна степенъ сж дори и ученици на Каравелова. Битовата поведъу насъ, която най-типично отразява българския духъ, води началото си отъ Каравелова. Той даде нейната насока. И не само това, — той даде и редица цѣлостни типове и прочувствени художествени, лирични страници, които оставатъ като вѣченъ приносъ на българското поетично слово. И ние, които въ литературата се връщаме съвсемъ естествено къмъ заветитѣ на Каравелова, имаме дългъ да реабилитираме неговото име като писателъ и да го извадимъ отъ оная забрава, на която нашата безплодна залиясия бѣ го обречкла.

Не по-малко ни е близъкъ Каравеловъ и като общественикъ и политически деятель. Между идеитѣ на които той служи, и ония, които осмислятъ нашия общественъ животъ, има близко, органично сродство. Крайния радикализъмъ на Каравелова, неговата политическа романтика и днесъ е близка на голѣма часть отъ българската интелигенция. Защото и днесъ проблемитѣ, които има да разрешава българското племе и българскитѣ общественици, сж почти сжщитѣ, за които работи Каравеловъ. Въ това отношение той ни даде и рѣдъкъ примѣръ: — съ своя идеализъмъ и съ своята упоритость.

Библиография.

З. Стояновъ. *Предговоръ къмъ Сжчинения на Любена Каравелова.* Томъ първий. Руссе, 1886. Сжщо: 1) *Чърти отъ живота и литературната дѣятелность на Любенъ Каравеловъ.* Пловдивъ, 1885; 2) *Любенъ Каравеловъ и неговитѣ клеветници,* Пловдивъ, 1883.

С. С. Бобчевъ. *Л. Каравеловъ, неговий животъ и книжовна дѣятелность.* Сп. Наука, 1831 г. кн 1—2.

К. Величковъ. *Л. Каравеловъ*, критическа студия. Съчинения, томъ VIII.

Ив. Г. Клиначаровъ. *Любенъ Каравеловъ*, биография. София, 1925 год.

Д. Т. Страшимировъ. *Любенъ Каравелов*. Сп. Духовна култура, кн. 24—27. 1925. Сжщо: *История на Априлското въстание*, т. I. стр. 70 нат. Пловдивъ, 1907.

Б. Пеневъ. *История на новобългарската литература* по стенографските бележки на Ив. Кънчев отъ лекциите на проф. Б. Пенев, четени презъ 1920, 1921 и 1922 година, издава филоложкото дружество. (Бележките не сж прегледани отъ г. професора). София, 1922. Сжщо: 1) *Любенъ Каравеловъ въ будапещенската тъмница*. Сборникъ въ честь на В. Н. Златарски. София, 1925. стр. 253 нат.; 2) *Битовитъ повести на Каравелова* (откъслекъ). Юбилеенъ сборникъ по миналото на Копривщица, стр. 219.

Юбилеенъ сборникъ по миналото на Копривщица. (20 априлъ 1876 год. — 20 априлъ 1926 год.) събралъ и наредилъ проф. Архимандритъ д-ръ Евтимий. Издава копривщенското дружество „20 априлъ 1876 год.“ въ София по случай 50 годишнината отъ копривщенското въстание. София, 1926.

Ас. Младеновъ. *Любенъ Каравеловъ* (историко литературенъ очеркъ). Вж. Избрани съчинения на Л. Каравелова, подъ редакцията на Ас. Младеновъ. Томъ първи.

Ив. Вазовъ *Срещитъ ми съ Л. Каравеловъ*. Библиотека Ив. Вазовъ № 46.

Б. Ангеловъ. *Любенъ Каравеловъ*, литературенъ очеркъ, сп. Мисълъ, г. XIV, кн. 2. Сжщо: *Българска литература*, т. II, стр. 191.

А. Тодоровъ. Къмъ оцѣнката на Л. Каравеловъ въ българската книжнина. П. сп., кн. LXV (1904 г.).

М. Арnaudовъ. *Любенъ Каравеловъ* За 50 годишнината отъ смъртта му. сп. Българска мисълъ, год. IV, кн. II. 1929.

Ст. Чилингировъ. *Тарасъ Шевченко на български*. Сборникъ Ив. Д. Шишмановъ. София, 1920 г.

Т. Атанасовъ. *Любенъ Каравеловъ като фолклористъ*. Сборникъ Ив. Д. Шишмановъ. Сжщо: *Любенъ Каравеловъ за българския книжовенъ езикъ*. сп. Родна речъ, год. II, кн. 4. 1929.

Ив. Д. Шишмановъ. *Тарасъ Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели преди освобождението*. . . Библиотека на Славянска Бесѣда, кн. XVI.

Иованъ Скерличъ. Къмъ сръбско-българските литературни влияния. сп. Мисълъ, г. XVI, кн. 10.

Т. Марковић. *Любенъ Каравелов у српској књижевности*. Српски књижевни гласник, кн. 24. 1910. св. V и VI.

Христо Ботйовъ

отъ Людмилъ Стояновъ

І. Личность

Ранно детинство. Калоферъ — Съ пълно право първиятъ биографъ на Ботйова гадае неговата сждба по детскитѣ впечатления отъ родната природа, свързва я съ образа на Балкана, чиято „хайдушка пѣсень“ по-късно ста-на за него поетиченъ символъ и жива идея на свободата. „Ако Христо Ботйовъ, пише Захари Стояновъ, да не бѣше се родилъ, расналъ и порасналъ въ живописния Калоферъ, дето отечественната Стара-Планина е най-гигантна, паметникъ и олицетворение на воля и на свобода. . . можеше да излѣзе човѣкъ съвсемъ отъ другъ калѣпъ“. Самъ Ботйовъ ни е далъ не малко намеци за дълбокото влияние на тѣзи впечатления върху формирането на неговия характеръ. Странна притегателна сила има за него „бащиното огнище“:

Хр. Ботйовъ (1848—1876)

Тамъ дето азъ съмъ порасналъ
И първо млѣко засукалъ.

Не малко значение има обстоятелството, че Ботйовъ е роденъ именно въ подножието на Балкана, въ с. Калоферъ, на 25 декемврий 1848 г., на връхъ Коледа (затова е билъ кръстенъ Христо). Тукъ той има обилни впечатления: пустинното величие на природата, високи пла-

нински вериги, девствени гори, розови градини, шумещи рѣки и потоци, буйна растителностъ, дълбоки снѣжни зими и пишни пролѣти, и всичко това отразено въ хиперболичното детско въображение съ чувството на безкрайна свобода. Свободенъ като облацитѣ му се представя човѣшкиятъ животъ, непонятни — неправдата и злото. При подобно интимно вживяване съ природата, човѣшкиятъ умъ недоумява: отъ тамъ неизброимитѣ „защо?“.

Контрастътъ между първичния воленъ духъ на природата и тѣсния кржгъ на живота пробуждатъ у подрастващия юноша именно тѣзи крещещи и неумолими „защо?“ Отъ една страна душата му, съ първитѣ вълнения на поетическия поривъ, се упива отъ чистата радостъ на битието — отъ друга, зрелището на битовата действителностъ, бедността, робството, унижението и нечовѣшкото, „скотско“ положение на народа, хвърлятъ въ нея първитѣ семена на недоволство и непримиримостъ. „То бѣше село Калоферъ. Тѣжжи спомени нахлуха въ главата ми щомъ превалихъ баиря и видѣхъ онѣзъ хубави кѣщи и черкви, презъ които като змия се измича бистрата Тунджа... Въ Калоферъ познахъ азъ чорбаджията и сиромаха, турчина и народа“.

Това остро самосъзнание у младия Ботйовъ е засукано несъмнено отъ „първо млѣко“: тѣй ясно сж се хвърляли въ очи противоречията на живота. Особеното положение на Калоферъ, запазилъ, наредъ съ още нѣколко прибалкански паланки съ чисто българско население, слаба сѣнка отъ общинско самоуправление, прибавя може би къмъ причинитѣ, които влияятъ за силата на свободолюбивитѣ пориви у Ботйова, обясняватъ отчасти пѣтя на живота му. Къмъ въпроса за будността на калоферци трѣбва да се прибави факта на тѣхнитѣ чести пѣтувания въ Цариградъ и Виена по търговски работи. „Сѣки знае, пише Ботйовъ, че зимно време въ Калоферъ оставатъ само женитѣ, селскитѣ терзии, копачитѣ и поповеѣ, защото мжжкото население отива въ Цариградъ да шие на Амбара.“ Тукъ той бѣ ималъ случай да слуша разкази за чужди страни, да наблюдава своеобразнитѣ прояви на общежитието, както и да бжде свидетел на трагичното и скръбно обществено неравенство, на борбата за хлѣбъ, на унижителнитѣ парзлъци между баща му и общината. Съ една дума, въ

тази малка полуавтономна република той можа да съзерцава пълната мизерия на личнитѣ и обществени отношения, преследването на слабитѣ и робската сервилностъ къмъ властта, която по-късно ще отрови младия организъмъ на свободна България.

Ботю Петковъ. Майката на поета. — За бащата на Ботйова никжде не срѣщаме неблагоприятенъ отзывъ. Единъ отъ буднитѣ мжже на свсето време, учителъ Ботю има своя немалкъ дѣлъ на заслуги въ културната история на България. „Учителъ Ботйо Петковъ бѣше снаженъ, високъ, вещъ и сериозенъ човѣкъ, когото всички учители и всички граждани високо уважаваха“. (Спомени отъ петгодишното ми учителствуване въ Калоферъ — Ив. Г. Чунчевъ). Следвалъ четири години въ одеската семинария, както изглежда, безъ да довърши курса, той е образованъ, любознателенъ, съ твърди принципи на вѣрващъ еволюционистъ. Покрай книжовнитѣ си дѣла (като сътрудникъ на „Цариградски вестникъ“, преводачъ на „Критически издирвания за историята на българитѣ“, 1853, Земунъ), той развива и твърде широка обществена и училищна дейностъ, която му спечелва уважението и любовта на неговитѣ съграждани. Личнитѣ му качества, трудолюбието му, умението да се справя съ всички положения, познанията му и „европейския“ му духъ скоро го издигатъ до пръвъ и главенъ съветникъ въ всички градски обществени дѣла. Въ училището той внася монархически редъ; суровостта на тогавашния методъ на възпитание и обучение е известна: бацитѣ ни още го помнятъ. Може би отъ тукъ младиятъ Ботйовъ добива отвращение къмъ известенъ родъ дисциплина; освенъ това, външния видъ на учителитѣ му, ограничени, свити, раболепни, не ще да му е внушилъ особено благоприятни чувства. Тѣхниятъ умственъ хоризонтъ — тъй тѣсенъ и поради примитивността на условията естествено низкъ — сжщо е оставилъ въ душата на бждещия поетъ тягостни впечатления. Тѣ добиватъ по-късно изразъ въ остри филипики срещу варварската образователна система въ училищата, както изобщо срещу политиката на „просвѣщението“, въ тѣзи нейни форми, на които той бѣ свидетелъ. Наистина, баща му бѣ едно щастливо изключение отъ общото правило, поне що се отнася до личната му интеллигент-

ност и твърдъ, самостоятеленъ характеръ. Не ни е останала библиотеката на даскалъ Ботя, за да видимъ какви книги е можалъ да има на ржка младия Ботйовъ, но несъмнено, като руски възпитаникъ, бащата е билъ посветенъ въ руската литература и имената на голъмитъ руски поети и писатели — Пушкинъ, Лермонтовъ, Гоголь, Бѣлински — сж били често на устата му; вѣроятно е ималъ и нѣкои отъ съчиненията имъ.

Парливата любознателностъ на сина се е хвърляла въ очи и ако имаме право да сждимъ по буйната му фантазия, ще кажемъ, че бащата е изпълнилъ само заветната мечта на бждеция поетъ: да го прати въ Русия, за да продължи образованието си.

Къмъ тѣзи впечатления отъ бащата трѣбва да прибавимъ особното, невидимо, но явно изключително влияние на майката. Въ едно писмо до Найдень Геровъ тя пише за сина си Христа, който е въ Влашко и не се обажда: „Знай господине Найдене, нашата жалостъ и милостъ кое е. За сина ми Христия, който живѣе въ Ибраила, временно желая за него да си доди, защото Вия познавате нашата жалостъ и бедностъ“ — сжщия Христо, нейниятъ първенецъ, когото тя бѣ носила на ржце и комуто несъмнено бѣ вдъхнала, повече отколкото баща му, чувството на народностъ, чрезъ пѣснитѣ и приказкитѣ, които му бѣ разказвала — безъ да знае, уви, дълбоката драма на неговия животъ въ чужбина! Но тъкмо тукъ, далечъ отъ „бащино огнище“, се разкрива у сина тази любовъ къмъ майката: „На прощаване“ я манифестира още съ първия стихъ — „не плачи, майко, не тжжи“ . . . Тукъ наистина клоkochи вулканъ отъ нѣжностъ, разлива се съ мъжествена сила бодрото самочувствие на дълбоко-любеща душа, прозира свѣтлия образъ на майката, обожественъ и почти канонизиранъ. Въ „Майце си“ намираме сякашъ отговора на писмото на майка му до Найдень Геровъ; очевидно е дълбокото сродство на душитѣ у тия две сжщества, недостижимия копнежъ единъ за другъ:

Освень тебъ, мале, никого нѣмамъ,
Ти си за мене любовь и вѣра.

Когато говорятъ за Ботйова, изтъкватъ предимно социалния характеръ на поезията му: никой не се е спрѣлъ на този най-интименъ кржгъ отъ чувства, тѣй фрапиращи и ясни, дето, задъ ужаса и несполукитѣ на една тежка

сждба, прозира страдалческия образъ на неговата майка. Очевидно е, следователно, нейното изключително влияние при формирането на нравствената му природа, на човѣка и поета Ботйовъ.

Въ Одеса.—Въ 1863 г. Ботйовъ свършва трикласното училище въ Калоферъ съ отличенъ успѣхъ. „Синъ ми е роденъ въ 1848 г., училъ ся е съ успѣхъ Катехизисъ, Аритметика, География, Всеобща история, има начални понятия отъ Физика и Алгебра; отъ езицитъ най-добре е успѣлъ въ руский, на който ако и да не може още да се виражава, нъ превожда доволно добре и начални понятия има отъ гръцкий и французкий“. За този успѣхъ ще да е до-

Гр. Калоферъ

принесла доста и тежката ржка на учитель Ботя, при своеволния и буенъ характеръ на сина. Сега започватъ грижитѣ по изпращането на младия Христо въ Русия, за която целъ бащата пише на Герова нѣколко пѣти. „Много ми е тежко като си губи суетно времето“. Най-сетне идва съобщение „Христофоръ“ да замине за Одеса, кждето, презъ Цариградъ съ параходъ, той пристига едва къмъ края на октомврий сжщата година — при-

стига въ положение на тежки материални затруднения безъ да намѣри, при това, радушенъ приемъ, както бѣ очаквалъ, отъ страна на Тошковичъ и Одеската българска колония. „Сега азъ като постѣпя въ (втората гимназия), нѣмамъ ни форма, ни завивка, ни постилка, ни шапка, ни нищо, съ четири карбовни на месеца мога ли си купи всичко това, като за едни само дрехи искатъ 60 рубли“. Затуй изказва желание да постѣпи въ първата гимназия, дето давали „всичко това“, и защото „не искамъ да живѣе при българчета“. Първата година Ботйовъ е ималъ отличенъ успѣхъ, поради добрата си подготовка по руски езикъ; втората той почти изстива къмъ гимназията, до като къмъ срѣдата на третата (въ V кл.), е вече изключенъ за „неуспешностъ“. Впрочемъ „изключването“ трѣбваше да санкционира едно фактическо положение, тъй като Ботйовъ бѣ самъ престаналъ да посещава уроците.

Ботйовъ прекарва въ Одеса около две години и половина, отъ които близо две въ гимназията. Нови впечатления обогатяватъ духа му; тѣсниятъ калоферски абаджийски хоризонтъ тукъ се стопява предъ голѣмата панорама на живота, съ дълбокитъ му противоречия, страшенъ, катастрофиченъ, съ вѣчната заплаха на революцията и тъмната мистика на нѣкакво чудотворно спасение. Че той напуска гимназията, това не е толкова сждбоносенъ фактъ. Очевидно, имало е неотвратими причини, нѣкои въ самия него, въ характера и духа му, други въ режима на гимназията, въ казармената дисциплина, въ безсмисленото изтезаване на крѣхкитѣ младежки души, въ цѣлата система на лъжа и лицемерно угодничество къмъ „началството“, безъ ни едно условие за проява на каква да е свобода на духа и мисълта. Ботйовъ пише на баща си: „Невъзможно е да се търпи и стои. Тукашнитѣ учители и наредби не сж човѣшки, но звѣрски. Трѣбва да бжде човѣкъ отъ камѣкъ, та да може да ги изтърпи“. (3. Ст., стр. 37). За автентичността на това писмо З. С. не привежда доказателства. Тъй или иначе, къмъ края на 1865 г. Ботйовъ получи отъ Одеското българско настоятелство 30 рубли „за пжтъ“.

Останалъ при все това въ Одеса, той бѣ всецѣло погълнатъ отъ впечатленията на голѣмия градъ. Това бѣ за него ново, невиджано зрелище, дето се кръстоваха всички духовни и политически течения на епохата.

Блудниятъ синъ на учителъ Боля бѣ естествено омагьосанъ отъ примамливата, „подполна“ атмосфера на руската освободителна борба. Особено полската емиграция, между която попадна, можа да му вдѣхне омраза къмъ деспотизма, все едно царски или султански, и да подхрани както космополитичнитѣ му мечти, тъй и плановѣтъ му за национално освобождение. Къмъ сжщото се свежда впрочемъ и борбата на руската интелигенция: политическото освобождение на руския народъ. Каква държавна форма ще си избере, оставаше да реши самъ той: главното бѣ да се съкруши царизма и неговата безогледна и жестока сила. Революционниятъ духъ въ цѣла Европа бѣ единъ и сжщъ: разрушение на старитѣ форми и създаване условия за свободно развитие на всички поробени народи. То не бѣ догма, както по-късно марксизма, а чистъ бунтарски романтизмъ, дето личността бѣ повикана на преденъ планъ, бѣ призвана да обличава и руши отживѣли традиции. Въ него имаше толкова жизнена трайностъ, колкото и поетически произволъ, и бѣ, въ основата си, напълно законенъ. На този високъ нравственъ идеалъ служеха еднакво Байронъ, както и Гарибалди, Пушкинъ, както и Бакунинъ.

Космополитизмъ и национализмъ. Пакъ въ Ка-лоферъ. — Една фотографія отъ 1865 г. ни представя Ботйова като ученикъ въ Одеската гимназия, заедно съ негови другари. Той е облеченъ въ официаленъ мундиръ, досжщъ като другаритѣ си, съ лека иронична усмивка на уста, но твърде сериозенъ и очевидно съ повишено самосъзнание. Цѣлата група носи яркия отпечатъкъ на времето: апостолски фигури, романтици и мечтатели, реформатори и протестанти, бждещи сибирски и балкански мъченици. Това е наистина времето на буйния духовенъ кипежъ въ Русия; влиянието на Добролюбовъ, Чернишевски и Писаревъ бѣ особено силно върху младежъта, винаги склонна къмъ отрицание на традицията, и готова за борба въ името на нѣщо „ново“. Това „ново“, специално за рускитѣ условия, се изрази отъ една страна въ тъй нареченото „народничество“, т. е. сближение съ народа, въ издигането и просвѣтата на тъмната селска маса, и отъ друга въ „народоволческия“ идеалъ (на партията „Народная воля“) за насилственото сваляне на монархията (Герценъ) и дори за унищожението на руската империя (Бакунинъ), като вредна и опасна за прогреса на човѣчеството.

При това положение, наивностъ е да се мисли, че Ботйовъ, по основнитѣ тенденции на своето развитие, можеше да остане вънъ отъ движението. Нека не забравяме още, че тъкмо тогава се пробужда въ него

поетическия духъ, който е органически свободенъ, прелъстенъ по-скоро отъ идеитъ, отколкото отъ нѣщата, и който възприема свѣта хиперболично, а не синтетично. Въ тази възраст, въ която бѣ той (18 г.), чувствата господствуватъ надъ разума, и волята се подчинява на въображението; свѣтътъ е още картина, а не драма, животътъ внушава любопитство, а не страдание.

Следъ напушане на гимназията, Ботйовъ остана въ Одеса още нѣколко месеца. Документитъ, споменитъ и разказитъ на очевидци установяватъ, че въ това време той устройва съ другаритъ си невинни лудории, дири дружбата на босяцитъ и простолюдието, чете много, бедствува, и, както изглежда, не мисли за утрешния день. Полскитъ кржгове, въ които се движеше Ботйовъ, даваха сжщо обилна храна на въображението му. Възстанието на поляцитъ, удадено въ кръвъ отъ царскитъ казаки, придаваше на неговитъ жертви ореола на мъченици и разнасяше по цѣла Европа легенди за героизма и самопожертвването на полскитъ възстаници. Ботйовъ можа да научи отъ своитъ нови познайници и покровители ценни подробности за подготовката и историята на възстанието, да подхрани въ себе си вѣрата, че е възможна борбата за освобождението и на българския народъ.

Най-сетне обстоятелствата го принудиха да се раздѣли и съ тѣхъ, и съ другаритъ си, и съ Одеса, да дири изходъ отъ нуждата, въ която бѣ хвърленъ; така къмъ края на 1867 г. го виждаме учителъ въ с. Задунаевка, дето остава самс нѣколко месеца. Очевидецъ разказва за живота му въ Задунаевка, че билъ крайно „суровъ“. „Никаква постелка, а голи дѣски. Кавказката му бурка (плъстено намѣтало) бѣше и постелка и завивка. Не умѣше да пести и затова оставаше въ твърде незавиденъ тоалетъ: носѣше подаренъ му казашки офицерски мундиръ, скжсани и подкърпени панталони и ботуши“.

Естествено Ботйовъ, по всички признаци на своята природа, не можеше да бжде другъ и да действа другоаче. Мисълта му, наредъ съ неговото духовно възмжжаване, бѣ устремена на югъ, къмъ неговия любимъ Балканъ. Тукъ, въ Одеса, бѣ написана поемата „Хайдутѣ“, съ нейното патетично начало:

Я надуй, дѣдо, кавала,
Следъ тебъ да викна, запѣя
Пѣсни юнашки, хайдушки,
Пѣсни за вехти войводи.

Идейно той бѣ свързанъ съ борбата на руси, поляци, италиянци и по-късно на парижкитъ комунари, но органически, въ своя интименъ душевенъ животъ, не можеше да се откъсне отъ своята родна атмосфера, отъ съзнанието, че въ робство пѣшка още единъ, забравенъ

и обезправенъ народъ, българскиятъ. Той чувствува връз-
китѣ си съ него, дочува гласа на земята, която го зове,
съ сълзитѣ на своитѣ деца, и вѣренъ на този зовъ,
обрича се на дълга и безплодна борба, каквато е не-
говото десетгодишно скитничество.

Въ всѣки случай, презъ пролѣтѣта на 1867 г. Бо-
тйовъ е вече въ Калоферъ. На какво се дължи това
внезапно връщане въ родния градъ, не е установено.
Може би известия отъ кжщи го бѣха принудили или
теготата и неволитѣ въ чужбина и носталгията по ро-
дината. А може би — и това е най-вѣроятнo — слуховѣтѣ,
разпространени въ западния печатъ за готвено възста-
ние въ България, бѣха единъ отъ решителнитѣ мотиви
за неговото връщане. Тѣй или инѣкъ, въ кжщи той за-
варя твърде нерадостно положение: голѣмо семейство и
недостатъчна издръжка. Баща му бѣ отъ дълги години
боленъ, съ малка заплата, съ шесть зинали гърла, по-
чти всички невръстни, и видѣтъ на сина му, изпжденъ отъ
гимназията, погълнатъ отъ четене на поезия и романи
— една работа почти праздна въ очитѣ на престарѣлия
и препатилъ учителъ — не можеше да бжде за него ни-
то гордостъ, нито утеха. „Високъ, възтънъкъ, съ коса
дълга до раменетѣ, съ черни тънки мустачки, брадица
черна и очи черни и свѣтли, и съ единъ симпатиченъ
и проникателенъ погледъ“ — така го описва единъ съ-
временникъ, а другъ неговъ другаръ отъ Русия раз-
казва: „По външността си Ботевъ бѣше рѣдкъ крас-
вецъ: въ тази възраст (18 г.) той имаше лице бѣло
като мома, нѣмаше още ни брада ни мустаци, високъ,
едъръ, снаженъ, физически силенъ, пѣргавъ, подвиженъ,
носѣше дълги черни коси, които умѣеше да кичи“. Ма-
каръ и отчасти противоречиви, тѣзи описания ни даватъ
физическия портретъ на Ботйова и ни рисуватъ до нѣ-
къде профила на духовната му структура.

Че начинътъ на живота му бѣ напълно предизвика-
теленъ къмъ установенитѣ норми и обичаи на калофер-
ската република, се вижда по всичко. Очевидецъ раз-
казва какъ на едно събрание Ботйовъ се нахвърлил
върху „учебницитѣ на Груева, противъ училището му и
противъ ученицитѣ, които той разпращалъ изъ Бъл-
гария: учебницитѣ му били за въ избитѣ, програмитѣ
му и ученицитѣ, които пращалъ за учители, били вредни
за народа“. Когато изненаданиятъ Чунчевъ пита следъ
това учителя Финговъ: „Каква е тази работа?“ — по-

следният му отговаря: „Не се безпокой! Това е синът на учител Ботя — Христо. Той все тъй остро си говори; той е противъ всичко, нищо не одобрява; той иска всѣки да дигне пушка и да иде въ гората да бие турцитѣ. Него никой не може да наддума, той никога не отстъпва отъ своето.“ Къмъ този случай може да се прибави и инцидентътъ, станалъ на празника Св. Кирилъ и Методи, когато, следъ речитѣ на учителитѣ, взема думата Ботйовъ и съ остри думи порицава вѣрата въ духовнитѣ правдини, които султанътъ ще даде на българския народъ — владици и патрици — „празни залъгалки и нови окови за ново робство и нова тирания“.

Това държане на Ботйова, опасно за спокойствието на мирнитѣ калоферци, дружбата му съ „голтацитѣ“ и „непрокопсанитѣ“, както и връзкитѣ му съ хайдутитѣ „Лефтерови другари“, принуди учител Ботя да хлопа за повторното му приемане въ Одеската гимназия. Чорбаджиитѣ давали аналогични съвети, тъй като имъ бѣ омръзнало да слушатъ заканитѣ и обличенията му, да ги туря подъ единъ знаменателъ съ турцитѣ и черкезитѣ. Той бѣ изпадналъ, неочаквано, въ една нискокултурна срѣда, дето не разбираха нито свободнитѣ му маниери, нито свободнитѣ му мисли. Това бѣ не само неразбиране между „младото“ и „старото“ поколѣние, а противоположностъ между два свѣта, дето Ботйовъ изглеждаше като падналь отъ друга планета — младиятъ мечтателъ бѣ окръженъ отъ присмивки, недовѣрие и дори враждебностъ. Стихотворението „Майце си“, писано въ Калоферъ и печатано въ „Гайда“ (год. III, бр. 19, отъ 15 априль 1867), изразява, покрай любовта му къмъ своитѣ („Баща и сестра и братя мили азъ да прегърна искамъ безъ злоба“) — сжщо и пълното отчаяние на духа му, изгубилъ твърда почва подъ себе си:

Та скитникъ ходя злощастенъ ази,
И срѣщамъ това, що душа мрази.

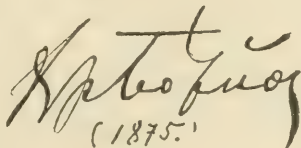
Успокоение намира той само въ блужденията изъ девственитѣ пазии на Балкана, чиято волностъ и първобитна пустинностъ — присжщи и на духа му качества — говорятъ на сърдцето му съ езика на родствена близостъ и братско съчувствие. Другъ, сжщо ефикасенъ начинъ за борба съ времето и застоялостта на живота, съ убийствения кошмаръ на действителността,

сж книгитѣ отъ богатата библиотека на баща му, и особено ония, които му дава вѣрналата се наскоро отъ Русия учителка Парашкева Шушулова.

Парашкева Шушулова. — Въ статията „Примѣри отъ турско правосъдие“, Ботйовъ казва между другото: „запознахъ отъ близо Калоферъ, тоя „алтънь Калоферъ“, който роди въ мене страстна любовъ, която тъй рано загина, и дълбока умраза, която ще ме придружи до гроба.“

Знайно е, че романтическата поезия (каквато е всецѣло поезията на Ботйова), задъ своето чисто хипер-

болично вдъхновение поставя всѣки пжтъ конкретни образи и лица. Литературната наука ни е показала образитѣ на множество жени и събития, стоящи задъ едно или друго произведение на Гьоте, Байронъ,

Подписъ на Хр. Ботйовъ

Шели, Пушкинъ... Сжщото се повтаря и съ Ботйова. Всѣко негово стихотворение визира едно лице или едно събитие. Така, „На прощаване“ не е освенъ послание къмъ майка му, съ твърде прозрачни биографични подробности, още повече елегията „Майце си“; „Дѣлба“ е свързана съ името на Любенъ Каравеловъ, комуто е била посветена въ първитѣ си две редакции. Сжщото е съ „Къмъ брата си“, „Хаджи Димитъръ“, „Обѣсването на Василь Левски“. Трѣбва ли да мислимъ, че „До моето първо либе“ е безъ поводъ или безъ обектъ, че „Ботйовъ можеше да каже всичко това и безъ намекъ“ (М. Димитровъ). Очевидно, тази толкова патетична и страстна елегия е въ прѣка връзка съ цитиранитѣ погоре редове: . . . „този „алтънь Калоферъ“, който роди въ мене страстна любовъ, която тъй рано загина“. . . Преведени на поетиченъ езикъ, тѣзи думи звучатъ еднакво съ началото на елегията:

Остави тазъ пѣсень любовна,
Не вливай ми въ сърдце отрова.

Началото на това Ботйово чувство ни е дадено отъ Захари Стояновъ въ твърде фантастично освѣтление,

като възникнало подъ знака на предопредѣлението. Обаче и безъ да бжде напълно автентиченъ, този разказъ иде да потвърди, че между Ш. (Парашкева Шушулова) и Ботйова сж сжществували известни отношения: „почти всички свидетели на Ботйовия животъ въ онова време — казва М. Димитровъ — сочатъ на факта, че Ботйовъ е дружалъ съ Парашкева Шушулова. Тази дружба става особено оживена въ Калоферъ.“ „Презъ всичкото време—казва споменатиятъ вече ив. Г. Чунчевъ — додето стоя въ Калоферъ, той взимаше и отнасяше голѣми томове неподвързани руски книги отъ учителката Парашкева Шушулова“.

Тя бѣ, впрочемъ, единствениятъ човѣкъ въ Калоферъ, съ когото Ботйовъ можеше да размѣни мисли въ духа на виденото и чутото въ Русия, да говори за любимитѣ си поети и писатели, съ една дума, да се чувствува въ „културна срѣда“. Дали тази чисто интелектуална дружба се превръща съ време въ сърдечно увлѣчение, можемъ само да гадаемъ, отъ намека му за неговата „страстна любовъ“ въ Калоферъ и отъ елегията „До моето първо либе“. Че тя е наистина „страстна“, показва ни природата на Ботйова, чужда на посрѣдствени и половинни чувства, увличаща се до фанатизъмъ, създадена „силно да люби и мрази“. За нея загатва той въ „На прощаване“:

Тамъ дето либе хубаво
Черни си очи вдигнѣше
И съ оназъ тиха усмивка
Въ скръбно ги сърдце впиеше.

„На прощаване“ визира косвено и любимата и подчертава съвсемъ ясно, както и „До моето първо либе“, че непреодолими прѣчки сж преградили пътя на чувствата му.

Отново за Русия. — „Това буйно момче не е за работа тукъ. Зле ще си изпати!“ Тѣзи думи, вложени въ устата на учителъ Ботя, рисуватъ чувствата на огорчения баща къмъ странното поведение на сина. Мисълта да го прати отново въ Одеса, за да продължи и довърши учението си, не го напуска. Ходатайствата предъ проф. В. Григоровичъ и други влиятелни люде въ Русия най-сетне сж били послушани и „Христофоръ“ е приетъ наново, като му е възобновена и стипендията. „Разтича

се учителъ Ботю, стѣмки сина, даде му спестенитѣ съ мжка 12 лири турски, златния си часовникъ“, и стѣкменъ така, изпраща го, презъ втората половина на 1867 год., за Цариградъ, за да вземе параходъ за Одеса.

Но, въпрѣки всички очаквания, Ботйовъ не замина за Одеса. Кое го накара да измѣни съветитѣ на баща си, дали случайни и фатални обстоятелства или предварително обмислено решение, нѣмаме данни да сѣдимъ. Въ всѣки случай, знаемъ положително, че известието за повторното му приемане въ гимназията не го нито изненада, нито зарадва. „Тази вестъ не направи никакво впечатление на Христа, сякашъ тя не се отнасяше до него. Той си оставаше все тѣй хладнокръвенъ.“

И тѣй, вмѣсто за Цариградъ и Одеса, Ботйовъ презъ Сливенъ, Котелъ, Търново и Русе се озовава въ Гюргево. Очевидно, той бѣ решилъ да скѣса съ благитѣ намѣрения на баща си и да осѣществи своитѣ тайни революционни копнежи: слуховетѣ за дейността на емиграцията, за Раковски и Каравеловъ, политическиятъ му усѣтъ за близки решителни събития въ Европа, всичко това го принуди да измѣни своя маршрутъ; пѣкъ и мисълта да облѣче отново омразния мундиръ, символъ на училищна ограниченостъ, натежава сигурно върху новото му решение.

Можемъ да си представимъ недоумението на учителъ Ботю, при очакването му, че „Христофоръ е благополучно стигналъ въ Одеса“. „Мина седмица, две, три. . . учителъ Ботю все поглежда, а отъ Христа никакво писмо“. Минаватъ месеци, отъ сина никакво известие. Става явно най сетне, че той е въ Браила, нонезвестността тежи върху загриженитѣ родители. „Много ми е тежко, пише бащата, че не приехме до сега отъ сина си Христо нѣкое писмо. Ако знаете нѣщо за него, молимъ да ни известите, приятно било или неприятно. . . Лоши предчувствия иногда ме овладяватъ за него“. Положението на семейството бѣ стигнало наистина до последното стѣпало на нуждата. „Освенъ това гдето лежа и страдамъ 8 години на едно мѣсто, но сега още отъ две години насамъ страдамъ отъ неистѣрпима бедностъ, която ще скѣси и днитѣ ми“. Опититѣ на Н. Геровъ да помогне на семейството оставатъ безрезултатни. „Моля, ако е възможно — пише той на Хр. Георгиевъ — да се помогне нечто на фамилията имъ, която, истина, е въ злочесто положение, а пѣкъ сиромакъ Боте е заслужилъ на народа“. Учителъ Ботю чете съ тѣжа писмата на проф. Григоровичъ, да побърза Христофоръ, че занятията сѣ започнали отдавна — защото не може нищо да му отговори. „Отъ голѣма тѣга и както бѣше болничавъ, още повече заболѣ и следъ време по-малко отъ година отъ какъ бѣ изпратилъ сина, именно на 29 августъ 1869 год. — почина и прѣвъ той бѣ закопанъ въ но-

витѣ гробища извънъ Калоферъ“. Калоферската община бѣ обещала да подържа семейството и следъ смъртта на учителъ Ботѣ „поне една година“. „Но следъ смъртта на баща ни всичко това се изпълни съ взимането едно кило жито за погребението“.

При тѣзи сждбоносни обстоятелства, не можемъ да кажемъ за Ботѣова, че бѣ действувалъ лекомислено или престѣпно. Той бѣ действувалъ по веленията на своята природа, по основнитѣ и категорични тежнения на своя духъ. Следъ време ние виждаме какъ той прави опити да се върне, за да бжде въ помощъ на осиротѣлото семейство. „Надѣя се — пише той на Найдень Геровъ — че ще се погрижите за мене и за семейството ни, което се надѣва да види помощъ отъ мене и ще известите чрезъ телеграфа за нѣкоя по-свѣсна община та да се прибера“. По-късно, когато за него става ясно, че не е възможно да се върне въ България, той прибра братята си и майка си въ Букурещъ. Настѣпватъ обаче тежки дни, чуждата страна диша враждебность и негостолубие, животътъ като неумолимъ кредиторъ иска своето и самъ, изоставенъ отъ всички, отъ Бога, отъ хората, безпомощенъ, младиятъ идеалистъ е захвърленъ въ дълбоко отчаяние и унижителна бедность.

Животътъ въ Браила. — По всички свидетелства, животътъ на Ботѣова въ Румѣния ни се рисува като едно безкрайно мъченичество. Силата на духа, издръжливостта и постоянството, проявени отъ него презъ тѣзи десетъ години, до момента на смъртта му, изглеждатъ наистина невѣроятни.

Въ Браила, дето попадна и, следъ единъ несполучливъ опитъ да продължи пътя си за Одеса, остана както изоставенъ отъ провидението, той се настани въ печатницата на дѣдо Паничковъ, неговъ съгражданинъ, родолюбивъ и състрадателенъ старецъ, който го обичаше като синъ — отначало като коректоръ, а после като сътрудникъ на в. „Дунавска зора“, редактиранъ отъ Добри Войниковъ. Все по това време той постѣпва въ медицинското училище въ Букурещъ; но, както пише на Найдень Геровъ: „Вий бай Найдене, трѣбва да знаете туй училище, но не зная съгласни ли сте, че то е добро за да убие здравето и способноститѣ на единъ колко годе развитъ момъкъ“ — напуска го следъ нѣколко месеца. Мисълта да премине съ чета въ Бъл-

тария сжщо пропадна: четата на Желю Войвода, въ която той трѣбваше да бжде байрактаръ, не можа да се организира, поради липса на срѣдства. Между това, четата на Хаджи Димитъръ и Караджата претърпѣ пълна несполука, биде прѣсната и избита, и това бѣ новъ ударъ за вѣрата и възделенията на Ботйова. Въ съзнанието на емиграцията не бѣ узрѣла още готовността за жертви.

Решението на Ботйова да премине въ България съ чета, освенъ че задоволяваше интимното му революционно чувство, но бѣ, въ известна смисълъ, изходъ отъ неспособното, „гнусно“ положение, въ което бѣ изпадналъ — и както самъ казва въ едно писмо до Найдень Геровъ — „което ако не вземе нѣкой участие може да ма погуби“. „По причина на боледуването си въ Браила — продължава той въ сжщото писмо — падналъ съмъ въ такава бедность, чтото освенъ че съмъ останалъ голъ и босъ, нъ ся нуждая даже и за насущния си хлѣбъ“. Малко известенъ, той не бѣ още влѣзълъ въ ролята си на обличителъ и трибунъ и ударитѣ на сждбата се отекваха болезнено въ съзнанието му, и безъ това обезкуражено, поради пропадането на революционната акция на четитѣ и омѣрлушването на емиграцията. Самъ, безъ поддръжка, все още несвикналъ въ чуждата страна, той се чувствува въ пълната смисълъ на думата отхвърленъ. „Нѣмаше кому да се оплача и помоля, освенъ на бай Христия — (Хр. Георгиевъ, отъ фирмата Евлоги Георгиевъ) — нему азъ припахнахъ съ сълзи да ма снабди съ разноси да си дойда и захвана за работа, нъ предъ очитѣ ми причерня, като получихъ отказъ, кога космитѣ ми се свиваха на главата като виждамъ че зимата ма вече захваща. Азъ бѣхъ отчаянъ и навремени ми дохождаха такива припадки, чтото, ако да ся повторятъ, може да ма докаратъ до престѣпление или да ма убиятъ“.

Въ случая Ботйовъ бѣ загриженъ не толкова за себе си, колкото за изоставеното семейство. Въ едно писмо, до Найдень Геровъ, което предшествува цитираното погоре, той сочи за виновникъ на това нерозово положение своята „неопитность“, „или по-добре да кажа, моето лекомислие“. „Срамъ ма е да Ви пиша, като отъ такъвъ неопитенъ родителитѣ му чакатъ да видятъ помощъ; особено къмъ баща ми, който е по-голѣмъ за мене отъ

баща“. И прибавя: „Днешното ми положение и живота ми въ Браила ще бждатъ за мене урокъ, урокъ, когото никога нѣма да забравя“.

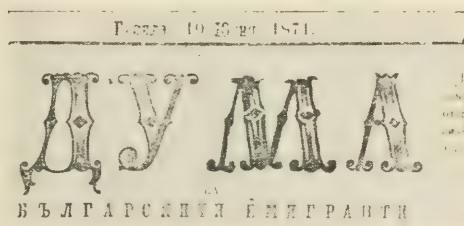
При все това, положението не се промѣни; лишенията следваха съ убийствена сила. Зимата на 1868—1869 бѣ прекарана въ една запустѣла вѣтрена мелница край Букурещъ. Въ пѣсенята на вѣявицитѣ и свиренето на вѣтъра той бѣ дочувалъ може би злобнитѣ присмивки на сждбата или глухитѣ жалби на една бездомнишка участъ. Кой знае? Може би тукъ сж зрѣли плановетѣ за едно плодотворно бждеше, мечтитѣ за едно честито човѣчество. „Пиша ти, приятелю (К. Тулешковъ), че азъ останахъ тукъ (въ Букурещъ) съ намѣрение да стана учителъ на Българското училище; но силно се излѣгахъ. Достигнахъ до такова жалостно положение, което не можа да ти опиша. Живѣя съвършено бѣдно, дрипитѣ които имахъ се съдраха и мене ме е срамъ да излѣза деня по улицата. Живѣя на самия край на Букурещъ въ една вѣтрена воденица заедно съ моя съотечественикъ Василь Дяконътъ. За препитанието ни не питай, защото едвамъ на два и три деня намираме хлѣбъ да уталожимъ глада“.

Дружба съ Василь Левски. — Дружбата съ Левски, макаръ и при толкова трагични обстоятелства, бѣ за Ботйова голѣма морална подкрепа. Безъ нея може би бедствията и постояннитѣ несполуки биха го докарали, както самъ казва, „до престѣпление“: твърдостъта и желѣзната устойчивостъ на апостола на свободата сж за него не само предметъ на учудване, но и на подражаване. Въ сжщото писмо той пише: „Приятельтъ ми Левски, съ когото живѣемъ, е нечутъ характеръ. Когато ние се намираме въ най-критическо положение, то той и тогава си е такъвъ веселъ, както и когато се намираме въ най-добро положение. Студъ, дърво и камъкъ се пука, гладенъ отъ два и три деня, а той пѣе и се веселъ. Вечеръ дордето ще легнемъ, той пѣе; сутринъ, щомъ си отвори очитѣ, пакъ пѣе. Колкото да се намирашъ въ отчаяностъ, той ще те развесели и ще те накара да забравишъ всичкитѣ тѣжги и страдания. Приятно е човѣку да живѣе съ подобни личности!“.

Къмъ това именно време се отнася основаването на „Тайния Български революционенъ комитетъ“, отъ

по-младитѣ, начело съ Каравелова, дето се взема решение една българска делегация да се срещне съ Герцена-Искендеръ, Бакунина, Мацини, Гарибалди и Кошута, за да се вкара и българския въпросъ въ голѣмата европейска проблема за освобождаване на поробенитѣ народи. Този опитъ да се изнесе българския националенъ въпросъ въ общоевропейското революционно съзнание, означава несъмнено завои въ дейността на емиграцията, въ самата постановка на освободителното дѣло: ясно бѣ, че тактиката и идеологията на Раковски доведе до задънена улица, че съ малки чети отъ вѣнъ не се

постига никакъвъ резултатъ и че, наопаки, трѣбва да се организира самия народъ, въ чиито недра се крие достатъчно физическа и духовна мощъ, за да хвърли самъ

Дума 1871 г.

отъ раменетѣ си вѣковното иго. Споредъ новата революционна тактика, България трѣбваше да се покрие съ гъста мрежа тайни революционни комитети, които въ даденъ моментъ да дигнатъ цѣлия народъ на възстание и счупятъ веригитѣ на робството. Обитателитѣ на вѣтрената мелница обсъждатъ несъмнено подробноститѣ на новия методъ. Скоро тѣ добиватъ смѣлостъ и излизатъ отъ своето зимно скривалище; новата пролѣтъ имъ носи нови надежди. „При всичкото това критическо положение — пише Ботйовъ — азъ пакъ си не губя дързостъта и си не измѣнявамъ честното слово“. Отъ тогава започва и удивителната и пълна съ чудеса дейность на Левски, която въ историята на разнитѣ революционни движения нѣма равна на себе си.

Този подемъ и вѣра въ срѣдитѣ на българската емиграция не можеше да не се отрази и върху Ботйова. Той вече не прави опити да се върне въ България и дири учителско мѣсто въ Румъния. „За да влѣзи при

нѣкой търговецъ, освенъ дето не му тегли сърдцето, нѣ не е неги способенъ за такова нѣщо, ази се трудя да го настаня въ Александрия за втори учитель“. (Хр. Георгиевъ до Н. Геровъ). Тукъ обаче, той остава само нѣколко месеца, може би поради незнанието на румънски езикъ. Презъ есента на 1869 той е вече учителъ въ Българското училище въ Исмаилъ, дето остава до 11 май 1871.

За живота на Ботйова въ Исмаилъ първиятъ му биографъ разказва фантастични нѣща, вѣрни може би въ основата си, но въ подробноститѣ си напълно измислени. Едно е положително, и то е, че между разноезичното население на Исмаилъ Ботйовъ наистина срѣща нѣколко руски и полски емигранти, съ които живѣе ту въ Исмаилъ, ту въ Браила, ту на нѣкакъвъ дунавски островъ, живѣе неуседналъ, вѣчно тревоженъ животъ, въ непрестанни конфликти съ полицията и въ съмнителни нощни предприятия. Тукъ се крие между другитѣ, както изглежда, и преследваниятъ отъ тайната руска полиция знаменитъ руски революционеръ Нечаевъ, другаръ на Бакунина и Огарьова, чието влияние, макаръ и кратковременно, дава отпечатъкъ на неспокойния му тогавашенъ живогъ и хвърля своята особена окраска на неговия революционенъ романтизмъ.

Нечаевъ. Дружба съ Л. Каравеловъ. — „Ази заминахъ за Браила, пише дѣдо Паничковъ, и оставихъ боленъ Ботева, нѣ ази бѣхъ разгледалъ книгитѣ на Ботева. Тѣ бѣха руски и полски, рускитѣ: Полярная звезда, — Колоколъ — Огарьовъ, и Нечаевъ и малки тъмни листовестихотворения“. — Тъкмо идеалистическата литература на народоволцитѣ. Колоколъ бѣ вестникътъ на революционната руска емиграция, отъ който треперѣше руската империя. Връзкитѣ на Бакунинъ и Герценъ съ българския „Таенъ революционенъ комитетъ“, както видѣхме, не бѣха случайни. Каравеловъ самъ бѣ ходилъ въ Швейцария, за да се срещне съ Бакунина. Естествено е следователно, че комитетътъ (въ лицето на отдѣлни негови членове) бѣ станалъ помощенъ каналъ за пренасяне на нелегална литература въ Русия. Ботйовъ бѣ най-подходящиятъ за тази целъ и несъмнено най-ревностниятъ: той не само препраща нелегална литература, но укрива преслед-

ванитѣ отъ руската тайна полиция революционери, между които бѣ и известниятъ Нечаевъ.

Срещата между Ботйовъ и Нечаевъ (станала навѣрно съ посредството на Каравелова) имá за него тази добра страна, че го постави въ течение на националнитѣ борби въ Европа, разшири политическитѣ му концепции и задълбочи революционното му съзнание: нищо повече не можеше да му даде Нечаевъ. Нелегалната руска литература (Колоколь, Полярная звезда), отъ друга страна, му даваше материалъ за политически аналогии и изостряше чувството му на солидарностъ, каквато иматъ всички сродни обществени и умствени движения. Въ всичко останало той запазва пълна самостоятелностъ; действува съ огледъ на своята кауза, въ унисонъ съ интереситѣ на своя народъ; съ една дума расте на своя собствена почва, черпи отъ нейната сила. Дружбата съ Нечаевъ му коштува само нѣколко месечни разкарвания изъ румънскитѣ затвори:

Организационна дейность. — Ако е вѣрно, че всѣки подвигъ е резултатъ на духовна издържливостъ, Ботйовъ бѣ я ималъ въ най-голѣма степенъ, повече отъ всички свои съвременници. Всички други участвуватъ мимоходомъ, той се посветява всецѣло; всички други поставятъ на пръвъ планъ частнитѣ си интереси, той ги поставя най-подиръ; той участвува съ цѣлия си капиталъ, жертвува последнитѣ си духовни сили.

Тѣй или инакъ, подемотъ на революционния духъ срѣдъ емиграцията изнесе Ботйова на по-преденъ планъ; постепенно той влиза въ ролята си на идеенъ водачъ; значението му като организаторъ и човѣкъ на дѣлото започва да расте, думата му се слуша, той печели вече последователи. Разбира се, това колкото се отнася до областта на пожеланията, защото въ действителностъ поддръжката на емиграцията не отива по-далечъ отъ „добритѣ намѣрения“. Така вестникъ „Дума на българскитѣ емигранти“, издаванъ въ Браила, въ който Ботйовъ искаше да изрази всичко, „що се е набрало въ гърди въ тѣзи злочести четири години“, да подигне въпроса за „нравствено-политическата свобода“ на българския народъ, (бр. 1, 10 юний, 1871. Намѣсто програма), не намѣри радушенъ приемъ и бѣ принуденъ да спре на 5-ия брой. Тукъ той помѣсти стихотворени-

ята: „До моето първо либе“ (бр. 1), „Дѣлба“ (бр. 1), „На прощаване“ (бр. 2), „Борба“ (бр. 4), Хайдутите“, сжщо нѣколко статии, между които „Смѣшенъ плачъ“ — образецъ на красноречие и възвишенъ патосъ.

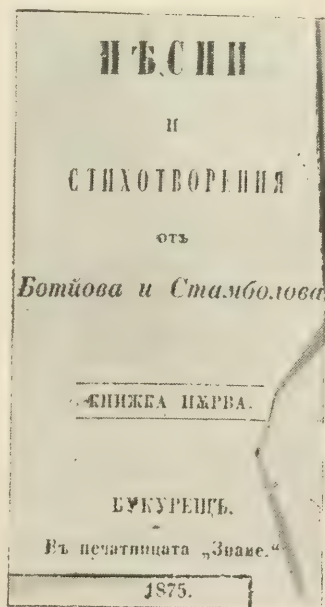
Въ Букурещъ, дето той се пресели следъ това (зимата 1872—73), беденъ, окжсанъ, досжщъ както въ предишнитѣ „злочести четири години“, той постѣпи коректоръ на в. „Независимостъ“ и редакторъ на допискитѣ; сега започва по-тѣсната му дружба съ Л. Каравеловъ, редакторъ на вестника. Тукъ сж напечатани стихотворенията на Ботйова: „Въ паметъ на Хаджи Димитра“, „Въ механата“ (бр. 52), „Моята молитва“ (г. IV, бр. 1) и „Зададе се облакъ тъменъ“ (г. IV, бр. 3). Опититѣ да издава в. „Будилникъ“ претърпѣ сждбата на „Дума“ — той спрѣ на четвъртия брой.

Между това, животътъ на Ботйова въ Букурещъ се ознаменува съ по-близкото и непосредно участие въ комитетскитѣ работи. Голѣмата акция на „Тайния комитетъ“ бѣ пропаднала. Съ обсеването на Василъ Левски, революционната борба замира за дълго. „Независимостъ“, единствения вестникъ на революционно-настроената частъ отъ емиграцията, едва се крепи. Започватъ се колебанията на Каравелова, уморенъ, разочарованъ, комитетътъ не проявява признаци на животъ. При такова състояние на нѣщата идва 1874 година. Опититѣ на Ботйова да вмѣкне въ комитета по-млади хора се посрѣщатъ съ недовѣрие, макаръ че самъ той бѣ избранъ. Покрай учителската си работа (като учителъ въ Букурещкото българско училище) той не престава да работи за съживяването на комитета. Презъ ноемврий сжщата година мѣстото му въ училището се заема отъ братъ му Кирилъ; това му дава възможностъ да се посвети изцѣло на литературна и публицистична работа. Отдавнашното му желание да започне вестникъ не го напуща. „Независимостъ“ спира на 12 октомврий“, на 8 декемврий излиза „Знаме“. Отношенията му съ Каравелова сж все още приятелски, докато преломътъ въ убежденията на последния не бѣ се изразилъ по-ясно.

Този преломъ стана очевиденъ, когато Каравеловъ започна в. „Знание“, дето въ края на програмата (бр. 1, 15 януарий, 1875) се казва: „тукъ сме длѣжни да кажемъ, че въ нашия вестникъ не се приематъ такива статии, които би имали политически характеръ, и които би

нападали както на частни личности, така и на коетои да е правителство“. Това бѣ атентатъ срещу основнитѣ тезиси на Ботйовото убеждение, че за „материалното и нравствено благосъстояние“ на единъ народъ е необходимо едно съществено и първоначално условие, „което човѣчеството нарича свобода“. Негласната борба между него и Каравеловъ завърши съ пълень и окончателень разрывъ. При все това Ботйовъ се въздържаше отъ остри нападки, задоволявайки се съ принципиалень споръ. „Ако отмъщението и да е такава също добродетель, както и благодарността — пише той — но азъ ще постѣпя съвсемъ друго-яче, защото между мене и него има въпроси, които не сж вече частни, а общи“.

Начело на революционното движение. — Абдикацията на Каравелова има за последица, че начело на революционното движение застана Ботйовъ съ своя в. „Знаме“, който бѣ пълень съ въра, стресна емиграцията и събуди нови надежди. Така бѣ възобновенъ комитетътъ съ помлади хора и зето решение да се пристѣпи отъ организация къмъ действие. Събранието решава „емигрантскиятъ вестникъ“ „Знаме“ да стане „чистъ комитетски листъ, който ще да се занимава изключително съ народнитѣ ни интереси“. Целта бѣ, наредъ съ факта на херцеговинското въстание, да се постави предъ европейската дипломация и българския въпросъ. Отъ Румъния трѣбваше да минатъ за тази цель въ помощъ на въстанието нѣколко чети, „добре организувани, отъ които, ако и да се не очаква много, но

Пѣсни и стихотворения, 1875 г.

пакъ щатъ подкрепи силитѣ на отсрещнитѣ ни братя и щатъ ги не малко насърдчатъ“. Опитътъ обаче за възстание презъ тази есенъ (1875 г.) не сполучи (освенъ частично въ Ст. Загора) — поради зле избраното време: наближаването на зимата, бдителността на турскитѣ власти, несъгласието между членоветѣ на комитета, както и потушаването на херцеговинското възстание — всичко допринасяше за тази несполука. Въ резултатъ на тѣзи неуспѣхи Ботйовъ си даде оставката отъ комитета.¹ Преди това бѣ спрѣлъ и в. „Знаме“ на 27-я брой.

Настѣпили бѣха за Ботйова тежки материални затруднения. Той бѣ купилъ печатница, бѣ самъ редакторъ и издатель на в. „Знаме“, бѣ превелъ и издалъ съчинението: „За славянското произхождение на дунавскитѣ българи“ отъ Д. Иловайски. „Всичко се бѣше струпало на моята глава: и процеси, и семейни нещастия и кавги съ доброжелатели, и хайдутлукъ, и борба за печатницата, и ходене насамъ-натакъ за пари и много-много още други“. Той бѣ се оженилъ за вдовицата Венета Петрова отъ Търново, племенница на владиката Панаретъ Рашевъ, бѣ прибралъ майка си и брата си Боянъ, както и единъ доведенъ синъ. Цѣлото това грамадно семейство трѣбваше да търпи безброй лишения, а доходитѣ на Ботйова отъ литературенъ трудъ — единствениятъ възможенъ за него — бѣха, както казва единъ биографъ, „като капка вода върху нажежено желѣзо“. „Но азъ не се отчайвамъ: скоро ще да запѣя по-весело! Дей гиди хайдутлукъ, че пакъ хайдутлукъ“. Очевидно, той не намира другъ изходъ освенъ — пропастъта; не очаква друго спасение освенъ — произвола. „Азъ ще да изплувамъ изъ това блато“, пише той. Ако животътъ е за него блато, можемъ да си представимъ, какво е мнението му за обитателитѣ на това блато. „Азъ съмъ готовъ за цельта да употребя всички страшни срѣдства, освенъ подлостъта и

¹ „Оставка. Защото моитѣ убеждения се не посрещнаха въ много отношения съ убежденията на останалитѣ членове на българския революционенъ комитетъ въ Букурещъ и защото отъ това се породи неискренность между нази, то за да не бжда отговоренъ прѣдъ съвестта си, намѣрихъ за нужно да престана вече да действамъ като членъ на комитета. За това, моля моитѣ досегашни другари да ми одобрятъ и приематъ настоящата оставка“.

лъжата“. Какво е това „блато“, тази непроходима пустошъ, която той не може да преодолѣе дори съ „всички страшни срѣдства“? Той има видъ на човѣкъ, който постепенно се събужда отъ дълбокъ сънъ. Всѣки мигъ той прави нови открития. „Вѣрвамъ да ма запазвашъ добре отъ чуждо зичернюване, което, мисля, да е станало целъ на нѣкои мои „приятели“ — пише той на Стамболова. На Горова: „Сичко това оставамъ на Вашата добра воля и на съветитѣ, които би ви дали нѣкои мои приятели (на които не съмъ направилъ никакво добро) или неприятели (на които така сжщо не съмъ направилъ никакво зло)“. Той недоумява за това, що става около него, той има всички основания да не вѣрва въ нищо. „Освенъ това, мене ми е скръбно, че и азъ съмъ единъ отъ излъганитѣ въ надеждитѣ си“. Всичкитѣ му усилия удрятъ о камѣкъ; тѣзи, които биха могли да му бждатъ другари, единъ по единъ му изневѣрватъ. Емиграцията спи, потънала въ благодушието на топлия кжтъ и свита въ безопасността на черупката си. „Причината на този сънъ сж лицата, които сж се завзели да я всдятъ, а въ действителностъ я люлѣятъ, за да се не събудатъ“:

Кажи ми, кажи, бедний народе,
Кой те въ тази рабска люлка люлѣе?

„Нека ме обвини нѣкой въ користолюбие и нека каже, че азъ не съмъ презрѣлъ даже и това, съ което съмъ можалъ да бжда много по-полезенъ за отечеството си“. Той, наистина, е презрѣлъ всѣко благо, и най-скжпото — личното щастие: защо? „Каква полза азъ принесохъ на отечеството си“?

Тѣзи тежки обстоятелства, както и появилата се „неискреностъ“ между него и другаритѣ въ комитета, бѣха причина той да не участвува въ новия „Гюргевски“ комитетъ, свиканъ безъ негово знание, дето бѣ взето окончателното решение за възстание на следната историческа 1876 година.

Отчаянието му бѣ стигнало последна граница. „Всичко принуждено, безъ въодушевление: иде ти и да плачешъ и да псувашъ“. Очевидно той бѣ стигналъ до нѣкакво вътрешно разувѣрение, до нѣкакво крушение на кумиритѣ, голѣмъ дѣлъ въ което иматъ отъ една страна личнитѣ му разположения, духовното му превъзходство, и отъ друга — отношението на неговитѣ съвременници.

„Той нѣма наклонение на друго освенъ на учителъ на хайляска работа“, пише Хр. Георгиевъ на Н. Геровъ. Въ друго писмо сжиятъ Хр. Георгиевъ казва: „Хр. Ботевъ, доколкото можахъ да разумѣя него, е малко лекичкѣ на умътъ“. Това типично отношение къмъ единъ голѣмъ съвременникъ е несъмнено лошо свидетелство за времето и хората му. Че никой отъ водачитѣ на емиграцията—богатитѣ букурещки и гюргевски нотабили—не е можалъ да види необикновенитѣ заложби въ автора на „Хаджи Димитър“, доказватъ ни фактитѣ и преди всичко десетгодишния страдалчески животъ на Ботйова въ Румъния. Противодѣйствието, което той срѣща при всичкитѣ си начинания, се подчертава на всѣка крачка. Наистина, самъ той бѣ непримиримъ, но неговата непримиримостъ е последица на опита, а не нѣкакъвъ идеенъ фанатизъмъ. Той отрано разбра „съ какви трепетни надежди, съ каква трогателна гордостъ се отзовава бедниятъ народъ къмъ своитѣ прокудени синове, и каква антипатия показватъ неговитѣ изедници—чорбаджитѣ и по-горното духовенство“. Не бива да забравяме, че въ случая имаме рѣзко опредѣлени роли: този, който жертвува всичко за дадена идея, не може да търпи милостинята на ония, за които идеята е само украшение на собствената суета. Въ това отношение Ботйовъ напомнимъ Ибсеновия Брандъ. Кому трѣбва да служи човѣкъ: на идеята или на личния интересъ — тази е тезата, която Ибсенъ разрешава правилно: нѣма нищо страшно въ това, ако човѣкъ служи не на себе си, а на Бога, който го е пратилъ на тоя свѣтъ. Ние знаемъ, че Ботйовъ служи само на своя Богъ и за това е необичанъ и непризнатъ отъ съвременниците, които скжпять за своето дребно сжществуване. Да се боришъ за идеята, да страдашъ (безъ да чакашъ „награда“), това е за тѣхъ „хайляска работа“, такъвъ човѣкъ е „лекичкѣ на умътъ“.

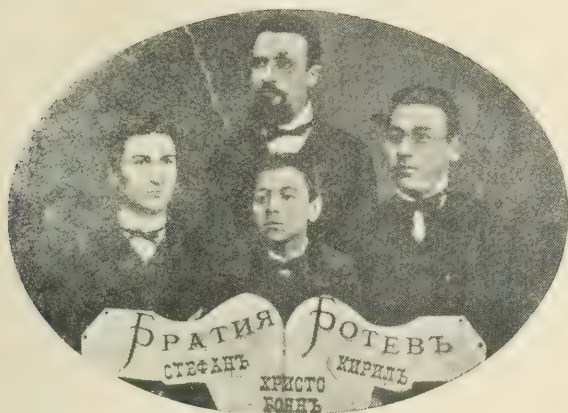
По отношение на личния му животъ, ние видѣхме трудноститѣ, които той трѣбваше да понесе. Ние не мислимъ, че презъ последнитѣ петдесетъ години условията сж се измѣнили дотолкова, за да нѣмаме горе-долу представа за житейскитѣ мжнотии на Ботйова.

Ботйовъ, несъмнено, трѣбваше да работи въ много по-неблагоприятни условия, но, спазени пропорциитѣ, намъ се струва, че и днесъ можемъ да имаме понятие за мжчителнитѣ и очевидно неподдаващи се на описание условия, при които му бѣ сждено да реализира дѣлото на своя животъ.

II. Дѣло и сжба

Литературна дейность.— Хвърля се на очи, когато разглеждаме живота на Ботйова въ Румъния, пълната и абсолютна незаинтересуваностъ на емиграцията къмъ неговата литературна дейность. За „Пѣсни и

Стихотворения“ отъ Хр. Ботйовъ и С. Стамболовъ не намираме нито единъ отзивъ въ емигрантската преса и то следъ като повечето отъ тия „Пѣсни и Стихотворения“ бѣха вече печатани и бѣха станали твърде популярни между революционната младежъ и хжшовецѣ. Защо ли? Този въпросъ може би ще се обясни по-нататъкъ. Преди това, Ботйовъ бѣ обявявалъ нѣколко пѣти въ „Дунавска Зора“ и „Независимостъ“ за излизането на своитѣ „Първи поетически опити“ и на вестниците

Братя Ботйови

си „Будилникъ“ и „Дума“ — но бѣ посрещнатъ съ пълно мълчание. Пѣснитѣ му видѣха свѣтъ едва следъ 7 години, а „Будилникъ“ спрѣ на четвъртия брой, защото „редакцията на тоя вестникъ не е получила отъ никого ни прѣбиена парѣ“. Не по-добре стои работата съ Историята на Иловайски — тя лежи заложена у издателя Д. Горовъ срещу дългъ. Малката запазена кореспонденция на Ботйова е пълна съ безпокойства около книгитѣ му, вестниците и близкитѣ му приятели и другари. „Тая недѣля гладувахъ два деня; но не казвай никому“. Разпрата му съ Каравеловъ изглежда да го измжчва, макаръ да се старае да запази благоприличенъ тонъ. Ние сме склонни да дадемъ право на Ботйовитѣ подозрения. Не подлежи на съмнение, че и Каравеловъ, преминалъ вече въ лагера на „еволюциониститѣ“,

не пропуска случай да му прѣчи; това признание ще трѣбва да се отнесе къмъ историческитѣ факти, „Едно само ме бърка сега, че вестникътъ (Знаме) не може да излиза още редовно: пари нѣма, братко!“ Едно отъ обвиненията противъ Каравелова гласи: „Въ разстѣяние на това време г-нъ Л. К. не забравилъ да ме опише съ най-чернитѣ бои и да каже, че той писалъ на сѣкжде, за да ми убие съществуването (т. е. вѣстникътъ)“. „Каравеловъ е писалъ на сѣкжде да ми не прашатъ пари“. Но очевидна е, въпрѣки всичко, волята на Ботйова да не се спира предъ нищо, за да служи докрай на идеята. „Безпаричието ще да ма принуди да се ожения, за да можа да работя, но не дѣй мисли, че моята шия влиза въ хумотя“. „Азъ имамъ типография, издавамъ Знаме, проповѣдвамъ бунтъ“. Въ тази трескава дейностъ, въ която Ботйовъ влага всичкитѣ си физически и духовни сили, не е мжно да се види, че въпрѣки всички прѣчки, той се стреми неизмѣнно къмъ поставената целъ. Ние чувствуваме, че приближава нѣкакъвъ „часъ“, разрешава се нѣкаква сждба. „За интереса на нашата народна революция, за интереса на нашата човѣческа свобода и за интереса на това, което е и намъ така сжщо мило, както и на сѣки честенъ патриотинъ, ние сме принудени да стжпимъ въ борба съ всичко, което е противъ насъ и което ни се изпрѣчи на пжтя, волно или неволно“. Въ тѣзи думи е изказана може би най-дълбоката истина за Ботйова, и изказана отъ самия него, защото несъмнено живота му премина „въ борба съ всичко“, т. е. съ всичко антикултурно, античовѣшко и антинародно, тъй както тия понятия се кристализираха въ неговото неспокойно съзнание.

Чорбаджии, духовенство, учители. — Така въпросътъ за „омразитѣ“ на Ботйова става наложителенъ и заедно съ това той е тъй остъръ, че всѣки неговъ стихъ, всѣка фраза го поставя нагледно и го разрешава безъ двоумение. „Това ви чака“ открива този огненъ жупелъ на душата му преди всичко срещу чорбаджиитѣ. Чорбаджийското съсловие, съ неговия егоизъмъ, безсърдечностъ и липса на каква да е умствена и душевна свобода, възмущава Ботйова отъ дънъ душа. Този неразрешимъ конфликтъ не е само изразъ на традици-

онната борба между „млади“ и „стари“, а нѣщо по-дълбоко, изникнало поради особеноститѣ на дветѣ „страни“. Чорбаджийството е очевидно особѣнъ прирастъкъ къмъ народното тѣло, чуждо на неговата първична психика. Чорбаджиитѣ се чувствуватъ по-близко до владѣтелското племе, отколкото до безправния народъ, който тѣ презиратъ и отъ който съзнателно страиятъ. Ботйовъ бѣ ималъ достатъчно проникателностъ, за да прозре въ тази истина, да види въ чорбаджийството най-голѣмиятъ и кръвенъ, вжтрешенъ врагъ на революцията. Оттамъ безкрайното му отвращение отъ тази обществена формация, затворена, като охлювъ, въ черупката на своя неизмѣненъ бить, и лишена (съ рѣдки щастливи изключения) отъ по-будно национално съзнание (въ смисъла на Ботйовата революционна теория). „Чорбаджиитѣ не обичатъ ония писатели, които турятъ имената имъ на единъ редъ съ сиромаситѣ“. Още помалко тѣзи „пжповъзвишени величества“ можеха да приематъ единъ писателъ като Ботйова, който бѣше истински бичъ за тѣхъ, обличителъ и почти съсловенъ врагъ. Не можеше да бжде друго-яче при основнитѣ душевни склонности на Ботйова, които вече знаемъ, не можеше сжщо да не извлѣче той необходимата поука отъ десетгодишнитѣ страдания въ Одеса и Румѣния. Тѣзи страдания бѣха последица отъ съзнанието за силата на това обществено зло, съ което той не искаше да се примири.

Грабятъ отъ народътъ гладенъ:
Граби подълъ чорбаджия,
За злато търговецъ жаденъ
И попъ съ божа литургия!

Друга причина за политическото и социално опропастяване на българския народъ, за неговата културна изостаналостъ Ботйовъ виждаше—въ своята непримири-мостъ съ всичко, което стои на половинъ пжтъ—въ лицето на духовенството. Отъ прогресивенъ елементъ до преди учредяването на Екзархията, отъ борецъ за народно свѣстяване, то се бѣ превърнало сякашъ въ крепителъ на робството. Той признава неговитѣ заслуги по църковната борба съ Фенеръ, но е убеденъ, че отстъпката на турското правителство е само залъгалка за българския народъ, че то все пакъ закъснѣ съ учредяването на Екзархията. „Народътъ, който презъ това

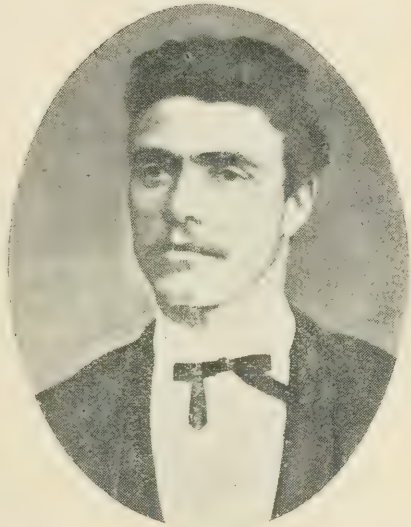
време не седѣше съ сгърнати ржце, а се учеше и развиваше и съ това усѣти други нужди, други потрѣби—видѣ, че не туй той искаше, не въ туй е неговото бждеще, неговата свобода—оттамъ тая „студенина и нерадение“ въ нареждането на Екзархията. „Ти го чакашъ да се роди, а азъ думамъ: умрѣло е. Що е то? — Патриотизъмътъ на дѣдо владика“.

Това „антицърковно“ (но не и „антирелигиозно“) чувство у Ботйова намира най-дълбокъ и художествено оправданъ изразъ въ „Моята молитва“ (зашто другото е само публицистика, макаръ и талантлива). Трудно е обаче да се извади заключение отъ нея за атеизма на автора ѝ. Той е достатъчно вѣрующъ, поне дотолкова, колкото и неговия учителъ Бакунинъ, който дири Бога „въ хората, въ тѣхната любовъ, въ тѣхната свобода, въ революцията“. Не е мислимо Богъ да съществува само въ „сърдцето и душата“; това е вече признаване на неговата първична функция, главния му ипостасъ (Духъ). Идеята призната, тя не може да не се разпростре до пълното си действие (Духъ, Синъ и Отецъ). Ботйовъ цитира често текстове отъ писанието, чувствува природата и свѣта пантеистично („Хаджи Димитъръ“), говори за „онова хуманно човѣческо учение, което „тури начало на знаменитата въ старо време славянска култура, за която възпоминанията днесъ сближаватъ и въодушевяватъ съ взаимни симпатии почти всички славянски племена“. Той се възхищава отъ дѣлото на „Солунскитъ братя Кирила и Методия“—„гениитѣ, които сж записали знаменитото събитие на нашата бурна история“ и „представителитѣ предъ Бога на славянския братски равноправенъ и свободенъ съюзъ“. Какво е нужно още, за да се убедимъ въ религиозното чувство на Ботйова? Душата му не е пуста отъ Бога, а напротивъ—преизпълнена съ неговия образъ. И той остава вѣренъ на себе си, когато възкличава, заедно съ апостолъ Павелъ: „Не сжду я на совѣтъ злыхъ и съ злодѣями не прѣбуду, а примкну къ невиннымъ и окружу олтаръ Бога моего“.

Къмъ тия „зли и нечестиви“ Ботйовъ бѣ прибавялъ още една категория люде, чиято пакостъ за духовния прогресъ на народа той бѣ чувствувалъ особено силно. Покрай баща си той бѣ ималъ възможность да познае по-отблизо и психиката и морала на известенъ родъ „учители“, които се уславятъ като ратаи, за да учатъ на грамотность селскитѣ деца, сами дотолкова неуки, че сами иматъ нужда отъ учение. Тоя „дивакъ учителъ“ (у Любенъ Каравеловъ: „учители-крави“), се идентифицира у Ботйова съ цѣло обществено движение, а именно, съ движението на „просвѣтителитѣ“, които искаха „да се даде време на народа да се развие, да се образува и да отвѣди опитни и способни хора, които да поддържатъ и наредятъ придобиеното“. Ботйовъ отрича подобна перспектива най-решително—не само като несъсто-

ятелна, но и като пакостна. „Каква полза—казва той—сж принесли и могат да принесатъ на народа ни голѣмитѣ думи: наука, знание, образование и просвѣщение при онова диво угнетение и при онзи безчовѣчно варварски деспотизъмъ, който е обградилъ нашето отечество отъ влиянието на всѣка една здрава и нова човѣческа идея и който, като вампиръ въ тъмнината, смуче нашата топла кръвъ“?

Това принципно и тенденциозно отношение къмъ една обществена програма се корени у Ботйова, между другото, и въ личнитѣ му разположения къмъ този родъ хора, които бѣха му вдѣхнали дълбока антипатия съ своята ограниченостъ и принизенъ робски духъ. Той е отчаянъ отъ писанията на тия люде, отъ вестницитѣ

Василъ Левски

и списанията имъ, отъ дѣлата имъ, отъ цѣлиятъ имъ духовенъ образъ, тъй сивъ и свитъ, износенъ и лишенъ отъ достоинство. Той искаше отъ тѣхъ да бждатъ герои, а тѣ бѣха само труженици, искаше отъ тѣхъ талантъ, умъ и подвизи, а тѣ бѣха скромни работници, за които бѣ нужно търпение и само търпение.

Публицистика, политически идеи. — Публицистиката на Ботйова е рожба на тѣзи неблагоприятни за неговитѣ революционни идеи и литературна дейностъ условия; но като я преценяваме по същество, ние трѣбва да подчертаемъ, че тя има и нѣкои отрицателни страни, съ своята невъздържаностъ, съ крайното си неуважение къмъ противника, съ своя остъръ и понѣкога незаслуженъ сарказъмъ. Особено въ „Будилникъ“.

Сатирата е главното оржие на Ботйова срещу „злото“. И тукъ, обаче, учудва силата на иронията, множеството на обектите и неуморната воля, съ която той следва своята предначертана задача. Заслужава да се споменатъ фейлетонитъ: „Това ви чака“, „Послание отъ небето“, „Политическа зима“, въ които е дадена болката отъ едно ненормално състояние на нѣщата и равни на които по сила и темпераментъ ни дава по-късно Алеко Константиновъ.

Въ своитъ чисто политически статии, обаче, Ботйовъ изведнажъ като че приема другъ образъ. Още въ първия брой на „Дума“ (1 юний 1871), въ статията „Намѣсто програма“, Ботйовъ ясно и открито взема страната на „новата емиграция, която отъ день на день се умножава“. Тъкмо въ тѣзи статии се открива дълбоката политическа мисълъ на Ботйова, широтата на неговата политическа концепция и, често, прозрението му въ бъдещето. Той има даръ да мисли исторически, посветенъ е въ европейската политика отъ онова време, въ съотношението на политическитъ сили и очевидно умѣе до извлѣче най-правилни заключения за себе си и своята теза. Въ основата си тази теза е поставена отъ историята и живота — освобождението на българския народъ отъ турското иго. Ботйовъ държи за освобождението предъ всички други факти и фактори, приема го като насъщна необходимостъ, като въздуха и водата, безъ което не е възможно никакво по-нататъшно развитие. „Нашиятъ народъ — казва той — се намира въ оная преходна епоха на своя младенчески животъ, въ която преди всичко му е потрѣбна свобода, за да може да се развива неговиятъ младъ организъмъ, за да може да се очертае неговиятъ характеръ и за да може да наикне неговиятъ мозъкъ“. Той не отрича, че въ сжщата тази епоха народътъ има нужда отъ „наука и възпитание“, но мисли, че безъ свобода не сж възможни нито наука, ни възпитание: „гладниятъ се не учи, вързаниятъ се не възпитава и битиятъ не може да пѣе“. Въ различие отъ тѣй нареченитъ „шарлатани-дуалисти“ (вѣрващи въ възраждането на Турция), Ботйовъ мисли, че напроотивъ Турция е на прага на своето политическо разложение и че българскиятъ народъ трѣбва да бжде готовъ да посрещне това разпадане на омразната държава, за да не загине подъ нейнитъ развалини. „Българскиятъ народъ

се намира подъ натиска на едно такова несносно безчовѣшко иго, което му не позволява да се развие нито въ умствено, нито въ нравствено, нито въ материално отношение“. „Ние виждаме, че резултатитѣ на нашия 50 годишенъ прогресъ сж сиромашията, пьянството, развратътъ и сичкитѣ други атрибути на прехласнатата европейска цивилизация“.

Близката гибель на Турция, споредъ Ботйова, трѣбва да извика на свободенъ и самостоенъ животъ българското племе, което „по своето природно, човѣшко и историческо право е законенъ владѣтель на България, Тракия и Македония“. Но този самостоенъ животъ той трѣбва да извоюва съ своитѣ собствени сили. И то чась по-скоро! Политическиятъ усѣтъ на Ботйова — твърде вѣренъ и исторически оправданъ — тукъ приема романтическа окраска, съ предпоставкитѣ му за Балканска конфедерация, сто жера на която трѣбва да бжде българскиятъ народъ. Впрочемъ, този твърде смѣтенъ идеалъ не можеше да затвори очитѣ на Ботйова за действителното положение. Той виждаше съ огорчение, какъ всички балкански държавици — Сърбия, Гърция и Румъния — при перспективата на турско наследство — се явяватъ несъзнателни врагове на българския народъ, отъ чиято немощна снага всѣка една се готви да грабне каква да е плячка, да се уголѣми на чужда смѣтка. Съ поразителна яснотъ предчувствува Ботйовъ грядущитѣ злочестини на тѣзи народи, които биха се избѣгнали, ако тѣ биха възприели идеята за „дунавска конфедерация“. Но очевидно тази идея има още чисто платониченъ характеръ, тя е чужда на тѣзи народи, чийто управници отъ своя страна съзнателно подържатъ едно положение, изгодно за тѣхнитѣ временни егоистични цели. Нито Гърция, нито Румъния иматъ това високо съзнание, това чувство за отговорностъ предъ бждещето, заети съ благодеянията на Метерниховата максима „раздѣляй и владѣй“. Гърция е гледала винаги и сега гледа на Македония и Тракия, „като на свои бждещи провинции“, безъ да смѣта, че тия провинции „сж населени съ съвсемъ чужди за нея славянски племена“, които никога не ще приематъ да се подчинятъ на нейната „православно-идиотическа култура“. Румъния сжщо не представя, споредъ Ботйова, сигурна гаранция за бждещата „балканска конфедерация“. Тя сжщо е насочила своитѣ хищни погледи къмъ наследството на „болния човѣкъ“ (Турция), а това наследство е пакъ частъ отъ парцаливата черга на българина. Ни въ една отъ тия страни консерватизмътъ на правителствата не допуша и мисълъ за подобна „конфедерация“; призрактъ на една бждеща свободна България започва да ги плаши. Въ това число Ботйовъ поставя и Сърбия.

Докато Каравеловъ не губи вѣра въ добритѣ чувства на Сърбия къмъ дѣлото на българското освобождение, Ботйовъ, напротивъ, сжщо като Раковски, е убеденъ въ нейната зла воля, въ нейния „егоистиченъ патриотизъмъ“ и „нѣкакви си исторически завоевателни права“. Той не може да прости на сърбитѣ коварството имъ

съ българската легия презъ 1862 г. и многократнитѣ обещания и игри на сръбскитѣ правителства, останали неизпълнени и давани сякашъ, за да се печели време. Това държане на Сърбия отдръпва отъ нея симпатиитѣ на „нашето младо поколѣние“, тъй че „отъ много мѣста на нашето отечество захванаха да се чуватъ дуалистически гласове, че длъжността на българскитѣ патриоти е да очертаятъ по-напредъ етнографическитѣ граници на своя народъ, пъкъ тогава вече да мислятъ за нѣкакво си сближение и споразумение съ Сърбия“. Ботйовъ се връща често на тоя трѣнливъ въпросъ и всѣки пжтъ подозренията му къмъ „тайнитѣ“ планове на тая наша съседка растатъ. Той осжда нейната „идиотическа пропаганда въ северо-западнитѣ страни на нашето отечество“, която, „за срамъ и укоръ на сръбския народъ се продължава и днесъ“. „Подъ булото на югославянско единство“ Сърбия „иска да оплете своята собствена кошница“. Още Ботйовъ виждаше ясно, че тя „не иска и да знае за съществуването на българския народъ“. Хвърля се въ очи политическата прозорливостъ на Ботйова, оправдана по-късно отъ историята, прозорливостъ, която му налагаше крайна предпазливостъ по отношение на Сърбия. Сърбия очевидно бѣ имала ясно начертана „национална“ политика по отношение на българския народъ, следвана неуклонно половина вѣкъ следъ политическитѣ предвиждания на Ботйова. Обвиненията му къмъ Сърбия за „нейнитѣ неискрени къмъ насъ отношения“, за „нейнитѣ исторически грѣшки“ спрямо „южнитѣ славяни“ и частно къмъ българския народъ сж останали по-късно недостатъчно оценени отъ българскитѣ политически мже, винаги довѣрчиви къмъ сръбскитѣ обещания. Ботйовъ, напротивъ, смѣта всѣко обещание на сръбскитѣ „патриоти“ за „лъжа и мизерия“, а всѣка дума на съчувствие — „за присмѣхъ на нашитѣ страдания“.

При това плачевно политическо положение на Балканитѣ отде черпи Ботйовъ вѣра за своята „балканска конфедерация?“ — Отъ една страна, отъ съзнанието, че балканскитѣ народи рано или късно ще „узрѣятъ“ за тази спасителна идея и ще я наложатъ на своитѣ правителства, и отъ друга — тя е отзвукъ на неговитѣ „космополитични“ идеи, нераздѣлна частъ отъ неговия „политически романтизмъ“. Той очевидно умѣе да съвмѣсти своя националистиченъ идеализъмъ съ чувствата

си за всечовѣчностъ; той е народенъ, а не „класовъ“ революционеръ; като своя учителъ Бакунинъ, той мечтае за „свободенъ съюзъ на свободни народи“. Въ „Смѣшенъ плачъ“ Ботйовъ взема страната на парижкитѣ комунари не само поради идейни симпатии, но и като свободенъ човѣкъ съ чувствително сърдце, който се огвращава отъ насилията и масовитѣ убийства на тогавашнитѣ европейски правителства. Пушкинъ, както знаемъ, симпатизираше на декабриститѣ, Лермонтовъ бѣ заточенъ въ Кавказъ. Ботйовъ, поради високия си идеализъмъ и свободата на своя поетиченъ духъ, би измѣнилъ на себе си, ако не осждѣше парижкото звѣрство отъ 1871 год. Неговиятъ „космополитизъмъ“ не отива по-далечъ отъ духа и началата на великата френска революция, които все още си оставаха мъртва буква, а истинскитѣ му корени трѣбва да диримъ преди всичко въ сждбата на неговия собственъ народъ. Тази нещастна сждба на българския народъ се неволно свързва въ мисълта на Ботйова съ положението на всички други угнетени народи въ Европа, и той не можеше да не вижда, че въ тази верига на онеправдани и обезправени, българскиятъ народъ заема последно и най-окаяно мѣсто.

Хр. Ботйовъ, Драсовъ и Славовъ

Култура и езикъ. Литературна критика.— Като публицистъ, Ботйовъ показва сигуренъ и вроденъ даръ да убеждава, да полемизира, да осмива. Той е родоначалникъ на истинската, сериозна и честна публицистика,

все още ненадминатъ по горещината на чувството и силата на убеждението. Той издава твърде широка и много-странна култура, опредѣленъ политически и философски мирогледъ, своя философия на живота, почерпена толкова отъ книгитѣ, колкото и отъ личенъ опитъ и поука, и — тъй младъ — качествата на завършена и хармонично сложена личностъ. Той е ориентиранъ въ цѣлата научна и историко-политическа мисль на своето време — литература, естествени науки, социални и политически учения — което придава на неговата публицистика крайно-индивидуаленъ отпечатъкъ, прави я значителна и я предпазва отъ разрушенията на времето. За това помага несъмнено и нейния езикъ, който по чистота, сила и сочностъ, по многообразие на формитѣ, по своя речникъ, синтаксисъ и стилова структура остава и до днесъ ненадминатъ. Ботйовъ пръвъ ни дава — повече отъ Любенъ Каравеловъ и П. Р. Славейковъ — образецъ на живъ, пъргавъ, годенъ за най-свършени поетически импровизации, български езикъ. Грижитѣ на Ботйова за чистотата на езика, изобщо за напредъка на литературата, сж подчертани енергично на много мѣста, предимно въ неговитѣ критически бележки.

Както въ всичко, и въ литературната си критика Ботйовъ воюва съ владѣщата посредственостъ въ името на едно по-свършено начало, на което го бѣха научили великитѣ руски и европейски майстори на поетическото слово. Въ своитѣ критически бележки той отронва на мѣста бисери на критическа мисль и остроумие. Той бѣ школувалъ у Пушкина, Лермонтова и Некрасова, у Гьоте, Шилеръ, Хайне -- четени въ руски преводъ — това свидетелствуватъ отдѣлни мѣста на критическитѣ му бележки. Естествено е, следователно, да не бжде доволенъ отъ съвременния му литературенъ животъ, съ неговитѣ изразители: Пишурката, А. Франгя, П. Станчовъ, Илия Р. Блъсковъ и др. Отъ тамъ — остротата на иронията му, родена очевидно отъ едно искрено и оскърбено чувство. „Толкова книги сж се напечатали у насъ до сега, а добритѣ и полезнитѣ съчинения се четатъ у насъ на пръсте.“ Известна е епиграмата му за Пишурката. Не е доволенъ той и отъ поетическитѣ опити на Вазова и Славейкова. Богорова той причислява къмъ „нашитѣ доктори на глупостъта и нашитѣ писатели на различни безсмислици“. Той осжда Блъскова и неговата „Градинка“ (чието цена е една ока вино!) — за лицемѣрната му проповѣдь срещу „пиянството“ на българския народъ. „Отъ поетитѣ — пише той за сътрудницитѣ на сп. Читалище — първо мѣсто по глупостъта захваща А. Франгя“. За цариградскитѣ списания и вестници той казва: „ние видѣхме само едни гръмогласни заглавия, а подъ тѣхъ, като речи, нищо ново“. „Тъй и виждашъ любезнитѣ редактори на Читалището и преводѣтъ на Помпея; тъй и четешъ философската статия за Себелюбието и са-

молудието, споредъ която статия и баджи да чисти човѣкъ, чисти ги отъ самолюбие, а не за хлѣбъ“. Той осжда съвременната интеллигенция, която се възпитава въ Европа само съ романи и „пълни главата си съ такива Полъ де Кокови идеали, отъ които, като дойде въ скитска България, не може да реализува ни единъ отъ тѣхъ“. Би могло да се възрази, че въ случая Ботйовъ иска повече отколкото е могло да даде времето, пресилва обстоятелствата и надценява умственото и културно равнище на българския народъ. Но тогава се явява въпросътъ: а самъ Ботйовъ не е ли синъ на сжщото време, на сжщия народъ? Защо той да може, а другитъ да не могатъ? Той сигурно си бѣ задавалъ този въпросъ не веднажъ — и бѣ черпилъ куражъ да бичува и се бори за по-новъ и художественъ езикъ, за по-разумна и по-честна литература.

Ботйовъ не е чуждъ — това се вижда — на идеитъ на Бѣлински, на хегелианския идеализмъ; но той е сжщо засегнатъ отъ ревизионистичнага школа на Писарева. Отъ тукъ честата му проповѣдь за „полезно“ четиво, за „полезни на народа“ книги и списания. Обаче, покрай това, той държи и за „чистотата на слога“, съ други думи, не пренебрегва естетическия принципъ. Ботйовъ пръвъ се опитва да внесе въ българската литература общочовѣшки идеи. „На основание на това — казва той — за насъ сж потрѣбни сега-засега такива литературни произведения, които отговарятъ на нашитъ потрѣбности и стремления и които иматъ съвремененъ и общочовѣшки интересъ“. Критиката е за него важенъ факторъ за едно правилно литературно развитие: той я упражнява съ сжщата ревностъ, съ каквато създава поезията си, приема я като дългъ, като служене. „Не сѣки — казва той остроумно и убедително — може да бжде хладнокръвенъ къмъ злото, което разпространяватъ въ нашата литература отъ една страна невинната глупостъ, а отъ друга глупавото убеждение, че тая глупостъ като е невинна, не трѣбва да се закача“. Истината — ето девизътъ на Ботйовата критическа мисълъ: „отъ критиката се изисква само една гола истина“.

Кореспонденцията на Ботйова.— Би трѣбвало, за характеристика на личността му, да се споменатъ тукъ и писмата на Ботйова. Тѣ заематъ единъ малкъкъ дѣлъ въ съчиненията му — 17 наброй — но сж такива важни документи, че безъ тѣхъ много черти отъ неговия характеръ не биха били достатъчно уяснени. Въ тѣхъ се отразява пълния сборъ на душевнитъ му качества, тѣй релефно-очертани и паралелно-сходни съ об-

раза, който ни рисува поезията му, както и публицистиката, дете е синтезиранъ духовния ликъ на Ботйова. Всички тия брънки на неговата духовна личностъ иматъ по-друга сплавъ, звънятъ като дисонансъ въ хаотичната и противоречива атмосфера на епохата. Той стои усамотенъ въ тази епоха, неразбранъ и неоцененъ, преминава презъ нея като метеоръ, като свѣткавица въ тъмна нощъ. Възмжжалъ тѣй рано и калѣнъ въ превратноститѣ на живота, той очевидно прѣвъ се докосва до най-болнитѣ въпроси на българската история, до миналото и настояще битие на българския народъ, до народното съзнание, току-що пробудено отъ дълбокъ сънъ, дири корена на така сждбоносно сложенитѣ национални проблеми и страда отъ тѣхното мжчително разрешение, най-сетне, при формирането на своята личностъ и мирогледъ, прѣвъ се замисля надъ тѣй нареченитѣ „проклетѣ“ въпроси, а именно надъ въпроситѣ за Богъ и човѣкъ, за народъ и личностъ.

Личностъ и народъ. — На фона на тази революционна романтика, ние съзираме преди всичко поета Ботйовъ, е не политика. Въ поемитѣ на Пушкина, на Байрона, на Лермонтова, като истински синъ на времето си, той се сблъска съ откровението на личността, съ остро поставената проблема на индивидуализма. Голѣмитѣ поети на романтизма бѣха сжщо неразбирани, преследвани, отвержени отъ „обществото“, тъкмо защото осжществяваха на дѣло принципа на свободната личностъ; въ галерията Байроновски герои се отразяваше живота на тѣзи поети, тѣхното обществено и морално вѣрую, и естествено бѣ Ботйовъ да вижда въ тѣхъ своя невъплотенъ идеалъ. Сжщо като тѣхъ, въ името на тази свобода, той се откъсваше отъ обществената срѣда, поставяше се въ враждебно отношение къмъ нея, хвърляше ѝ ржкавица и ѝ обявяваше война. Една висша вѣра на освободения духъ трѣбваше да замѣни страхливия традиционенъ моралъ, гасителъ на всѣка своеобразна воля: отъ тукъ, поетизацията на затворника, на грѣшника, на разбойника, оправданието на престѣпленieto, като проява на една висша свобода у личността, възможностъ да се отдѣли тя отъ колектива. Идеологията на хайдутството у Ботйова догонва тъкмо тѣзи свободни пориви на личността. „Тѣ ходѣха хайдутѣ —

пише той — за да покажатъ своето поетическо мжжество“. Тѣхното дѣло бѣ само единъ слабъ натискъ върху везнитѣ на нарушената социална справедливостъ. Не трѣбва да забравяме, че Ботйовъ е преди всичко поетъ, и че въ основата на неговия духъ лежатъ всички лозунги на романтизма. Конфликтътъ между личността и колектива, между творческата личностъ и народа, неразрешимата загадка на този дуализъмъ, съпътствува всичкитѣ му мисли и прониква цѣлата му духовна система.

Въ своитѣ дълги и самотни размисли, Ботйовъ бѣ дошелъ до идеята — забравена после и до днесъ неосъществена — за автономността на народния духъ, за първичнитѣ, само нему присъщи качества, които,

В. Знаме, 1874 г.

облагородени, биха били изразъ на една вродена, а не придобита национална култура. „Нашиятъ народъ—пише той — има свой особенъ животъ, особенъ характеръ, особенна физиономия, която го отличава като народъ — дайте му да се развие по народнитѣ си начала и ще видите каква частъ отъ обществения животъ ще развие той“.

Но, пита се, за кой народъ става дума? За този ли, що оре земята и пасе стадата? Но той, „притиснатъ и нравствено и материално, не обръща почти никакво внимание на това, що произхожда около него; оре своята облѣна съ кръвъ и сълзи земя и едва ли счита себе си за нѣщо по-горно отъ своя добитѣкъ“. Ботйовъ бѣ виждалъ ясно печалната действителностъ — една изумителна интуиция му рисува образа на народа не въ довольство-

то, а въ страданието, въ невинността на жертвата, въ покорството и мжката; народът е за него идея, символъ, първообразъ. Единъ народъ, „който е достигналъ нравствено до положението на скотоветъ, материално до положението на класическите илоти, економически до просешка торба“ — такъвъ народъ не можеше да бжде въ очитъ на Ботйова предметъ на дълбоки надежди. Липсата на здрави морални устои въ живота му го прави безличенъ, връща го назадъ къмъ едно дивашко състояние. „Мрачна и гнуснава е била историята на нашия народъ, тежко и горчиво е неговото съвременно положение“ Но ако миналото и сегашното сж ужасни, остава му бждещето „Българския народъ не е въ гроба на своето преминало, а въ люлката на своето бждеще“. Идеята е спасена, тайната на народността засиява съ новъ блъсъкъ. Бждещето — ето хоругвата на неговата въра. Идеята е спасена, но хармонира ли тя съ действителността?

Десетъ години той бѣ живѣлъ само между „доктори на глупостта и писатели на разни безсмислици“, между „пламенни и щедри патриоти“, които въ решителния часъ се „скриватъ въ своитѣ дупки“, „безъ да пропуснатъ срока нито на една полица“. Той естествено не може да вземе това гъмжило отъ търговци въ храма за ликъ и символъ на народа: той бѣ ималъ, напротивъ, въ сърцето си образътъ на единъ другъ свѣтъ — мжченически, безропотенъ, изгубенъ: споменътъ за нѣщо, „засукано“ съ „първо млѣко“, обединяващо небето и земята, природата и човѣка, майката и сина . . . споменътъ за родината. „Въ Калосферъ познахъ азъ чорбаджията и сиромаша, турчина и народа“. Тукъ понятията се покриватъ: чорбаджията съ турчина, сиромаша съ народа. Така презъ своята собствена бедность, той стига до срутната хижа на народа, съзерцава го въ ореола на страданието.

Ние имаме, прочее, на лице два мира: единиятъ — статиченъ, застиналъ въ формитѣ на едно вѣковно сжществуване, на единъ непромѣняемъ битъ, себелюбивъ и безличенъ, другиятъ — динамиченъ, неудържимъ, щедъръ, самопожертвувателенъ; два мира, които не се разбиратъ, които си готвятъ изненади, които ще се поставятъ най-сетне въ най-трагично положение, за да се възненавидятъ въ единъ моментъ, безъ да могатъ да се познаятъ. Последнитѣ часове на Ботйова плуватъ въ този трагизъмъ, когато, безъ да чака отговоръ, той би могълъ да каже: „защо си ме оставилъ?“.

„Наистина, най-голѣмата добродетель въ свѣта е любовта къмъ отечеството, но какво да правишъ, когато сж малцина ония хора, които да разбиратъ, че тая добродетель е естествено е основана на друга — на любовта къмъ ближния?“ Той я има, обаче: „Самоволната сиромашия уби и талантътъ ми и родителитѣ ми и животътъ ми“. Той не жали ни времето си, ни младостта си — „сега трепнешъ, а крилата ти подрѣзани“. Той

жертвува всичко скъпо, всичко заветно — любовта, достига висинитѣ на Голгота: той е жертвата, но де е божеството? Не е ли то мъртавъ идолъ, абстрактна идея? Кжде свършва любовта му и започва самоизмамата?

Самоизмамата на Ботйова обаче бѣ само привидна. Той бѣ си давалъ твърде точна смѣтка за истината, знаеше колко е тя нерадостна, позналъ бѣ стрѣмнината на чуждитѣ стѣлби. Той бѣ се борилъ честно, безъ да мисли за наградата:

Стига ми тая награда
Да каже нѣвга народа:
Умръ сиромакъ за правда,
За правда и за свобода.

„Азъ никому не правя мили очи“. Той е винаги прякъ и казва истината въ очитѣ: не е чудно тогава, че срещу него се въоръжаватъ всички „глупци“. Тълпата не обича ония, които ѝ говорятъ истината. Ботйовъ, наопаки, живѣе само за нея: „Едно само ще те моля — да бждешъ искренъ и да ме обвинявашъ най-строго, ако ме намиращъ въ нѣщо виновенъ“. Той е цѣлостенъ миръ, космосъ, хармония, порядъкъ — а срещу себе си има хаосъ, дисхармония, неуредица: отъ една страна съзнание, отъ друга несъзнание, отъ една страна създаване, отъ друга застой, отъ една страна мисль, отъ друга безсмислица — фантазия и битъ, време и вѣчностъ, любовъ и равнодушие — и тѣзи две сили трѣбва да живѣятъ заедно и да дѣлятъ обща трапеза...

Времената, въ които трѣбваше да живѣе Ботйовъ, бѣха катастрофични; трудно бѣ човѣкъ да бжде само зритель. По силата на своята природа, на редица обстоятелства и най-вече на неизбежни, тъмни сили, той трѣбваше да бжде главния актьоръ въ тази народна драма, и това е, което опредѣля неговото значение като човѣкъ и поетъ.

Поезия. Субективни елементи. — Като човѣкъ, той бѣ въ пълния си духовенъ ръстъ, като поетъ, той бѣ завършенъ. Поезията му, такава каквато я знаемъ, бѣ вече създадена. Тя е пълненъ изразъ на духовната му личностъ, съвършено огледало на душата му. Нейнитѣ външни недостатѣци се покриватъ съ чудото на нейното откровение и „истинността“ на чувството, съ нейния вжтрешенъ ритъмъ, тъй сходенъ съ ритма на основ-

нитѣ линии на неговото развитие. Тя дава пълната цена на живота му, оправдава и осмисля неговото дѣло. Безъ нея той не би билъ това, което е, не би билъ Ботйовъ: единъ интересенъ публицистъ само и водачъ на чета. Тя е обръчението между него и нашето съзнание, между поета и народа. Ние сме удивени отъ нейната правдивостъ, чрезъ нея ние сме заставени да повѣрваме въ него, въ правдата на неговия животъ, въ неговитѣ помисли и блѣнове, защото е ясно, че тя говори това, което той върши. Почти е рѣдко да се срещне поезия, която да бѣде толкова точенъ звездописъ на своя създателъ. Тя е сякашъ календаръ на душата му, лѣтописъ на всичкитѣ ѣ празнични моменти. Тъкмо за това тя живѣе, защото е изразъ на цѣлостенъ духъ и, като своя авторъ — „не умира“.

Ако тя би била бледна, посрѣдствена, безъ чаръ и внушение, ако не разкриваше въ образи една сѣдба, пакъ Ботйовъ не би билъ това, което е: голѣмата ѣ цена е въ пълната идентичностъ съ нейния творецъ, въ това, че тя е отражение на всичкитѣ му пориви и вѣжделения, на всичкитѣ му страдания и мжки, на всичката му любовъ, и ненавистъ, и презрение, и злоба, на тежкитѣ му разувѣрения и пророчески прозрения въ бждещето. Единъ примѣръ, гдето „слово“ и „дѣло“ се покриватъ, и отъ тѣхния съюзъ се ражда легендата. Ние не можемъ да отдѣлимъ едното отъ другото, защото и дветѣ сѣ атрибути на единъ и сѣщъ образъ.

Поезията на Ботйова е, прочее, дълбоко субективна: всѣко стихотворение е като единъ показателенъ стълпъ по пътя на неговия животъ. Тя отразява пълната гама на неговия емоционаленъ миръ — отъ чистата вѣра въ началото, до пълното отчаяние на края. Бодростта, която диша „На прощаване“ или „Хайдуги“ — отразяващи една излюбена идея, а неедна действителностъ — е въ пълна хармония съ младежкия му поривъ, съ романтичния му волень духъ, недокоснатъ още отъ глухата съпротива на живота. „До моето първо либе“ е първата среща съ невидимитѣ сили на съществуването, съ парадоксалната и сѣдбовна неустойчивостъ на нашата душевна природа. При все това, макаръ пренесена върху другъ планъ (отъ любовта къмъ жената — върху любовта къмъ родината), волята му остава все тѣй непреклонна и действена:

Ти имашъ гласъ чуденъ — млада си,
Но чуйшъ ли какъ пѣе гората?

Въ „Дѣлба“, обаче, звучатъ вече ноти на загриженостъ: студеното крило на необходимостъта е полѣхнало надъ този буенъ духъ. Вече нуждата да се дири спжтникъ, „братъ по чувства“, да се дѣлятъ „мисли еднакви“ и да се дава обетъ въ вѣчна вѣрностъ, говори за стжписване, за отрезвяване. Живогътъ, този неумолимъ отрезвителъ, му подхвърля първитѣ увехнали листа на разочарованието, първитѣ сѣнки на несполуката.

Спжтникъ ни сж били въ животътъ
Страдания, бедностъ въ чужбина.

И тукъ, при все това, волята за победа надъ слѣпата сждба не изстива у Ботйова, не угасва вѣрата, че въпрѣки „хорски укори“ и „присмѣхъ глупешки“, избраниятъ пжтъ ще се измине...

И глава ний нѣма да сложимъ
Предъ страсти и свѣтски кумири.

И забележително е, че този пжтъ извежда къмъ единъ край, който самъ по себе си не е победа, а само жертвенъ даръ на едно предопредѣление:

Да изпълнимъ дума заветна —
На смъртъ, братко, на смъртъ да вървимъ!

Въ „Елегия“ кржгътъ се разширява; тонътъ се засилва до недоволство:

Кажи ми, кажи, бедний народе,
Кой те въ тазъ рабска люлка люлѣе?

Проклятието се отнася до ония, които приспиватъ народа, за да не види истината и разбере положението си, до сладкопойнитѣ сирени на „просвѣщението“. Тукъ вече е поставена проблемата за народа, падналъ въ безпомощностъ, и чиято безизходностъ е за Ботйова оржжие срещу тѣзи, що го люлѣятъ въ рабската му люлка, приспиватъ го съ търпение и изсмукватъ духовнитѣ му сили:

Смучатъ го наши и чужди гости!

Дѣлбока отчужденостъ отъ свѣта вѣе отъ елегията — сатира „Къмъ брата си“, пустота, изоставеностъ, отчаяние: никой не чува гласа му, не разбира чувствата му, той е самъ срещу всички, изоставенъ на своитѣ собствени мисли, когато „душата му въ огънь тлѣе, сърдцето му — въ люти рани“. Това неразбиране иде отъ близкитѣ, отъ другаритѣ, отъ срѣдата:

Тежко, брате, се живѣе
Между глупци неразбрани.

Такива бѣха, както знаемъ, настроенията на Ботйова въ борбата му за онази истина, която той бѣ смѣталъ, че е истината на живота. Равнодушието и егоизма, липсата на самоотрицание у неговитѣ съвременници, на съзнание за дълга, му носятъ тази горчивина. Каква неизразима болка дишатъ по-нататѣкъ редоветѣ :

Често, брате, скришомъ плача
Надъ народенъ гробъ печаленъ.

Щомъ той е стигналъ до тамъ, да скрива плача си, това значи, че действителността е станала наистина непоносима, убийствена. И логично, и правдиво, и художествено-оправдано е следъ това неудържимото буйство, когато, пожертвувалъ всичко — и младостъ, и любовъ, и талантъ, и семейство — безъ да осъществи нищо отъ онова, което бѣ блѣнувалъ, той се провиква съ чувство на ужасъ и отвращение:

Азъ вече нѣмамъ мило-драго,
А вий . . . вий сте идиоти!

Тази анатема е само слабо ехо отъ безизходността на духа, отъ онзи вулканъ на омраза и презрение, който имаше Ботйовъ къмъ своитѣ съвременници. Тя не иде, обаче, отъ чувство на собствено безсилие, а е по-скоро изразъ на възмутена нравствена воля. Въ „Борба“ този тонъ на социаленъ етосъ достига глѣбинитѣ на истинско откровение. Тукъ е дадена жизнената философия на Ботйова, обобщена до общочовѣшки концепции, до байронически патосъ. Дълбокиятъ песимизъмъ на тази поема, силата на внушението и горещината на чувството, я турятъ, несъмнено, въ реда на най-свършенитѣ произведения отъ този родъ не само въ българската, но и въ мировата литература. Тукъ поетътъ е не само обличителъ, но и жертва: неговата съдба се поставя въ проекцията на мировото несвършенство. Въ неговото съзнание личната му драма се пречупва въ спектъра на свѣтовната драма, придобива аспекта на единъ върховенъ законъ:

Тѣй върви светътъ: лъжа и робство
На тая пуста земя царуватъ!

Истинска и въображаема родина. — Но ако прѣчкитѣ, лошитѣ обстоятелства, неразбирането, глупостта, тжпото равнодушие на срѣдата, низкия уровень на

масата сж факти, които тсй бѣ осезавалъ и чувствувалъ непосредно, идеята му за народа отъ това не можеше да пострада. Тя бѣ достатъчно неясна, отвлѣчена, забулена въ мистиченъ воалъ, атаквистична, за да не претърпи накърнение отъ гнѣшнитѣ влияния. Докато самъ тсй бѣ една реалностъ, една постоянна величина, съ свое мѣсто въ живота и съ своя тежестъ, народътъ като колективъ и като идея бѣ нѣщо въ висша степенъ трансцендентно. Въ неговото десетгсдишно изгнание, тамъ отвждъ Дунава, България му се представяше като една мечта на детинството, далечна страна, видена на сънь, нѣкаква духовна Атлантида, обсебена отъ вражески сили, която трѣбваше да си възвърне. По какъвъ начинъ? „Съ всички страшни срѣдства, освенъ подлостъта и лъжата“. Той е готовъ да отрече и Бога, стариятъ Богъ на лъжцитѣ и тиранитѣ, ако е нужно да се дири помощъта на едно върховно сжщество:

Не ти що си въ небесата,
А ти що си въ мене, Боже,
Менъ въ сърдцето и душата.

Къмъ своя Богъ се обръща той, зачатъ непорочно въ страданието и израстналъ въ борбата: Богъ на „разума“, „защитника на робитѣ“, къмъ него отправя той своята молитва:

Подкрепи и менъ ржката,
Та кога възстане роба
Въ редоветъ на борбата
Да си найда и азъ гроба.

Характеренъ е този копнежъ за смъртъта — тамъ въ земята на далечното детинство...

Още отъ ранна младостъ:

Пжтътъ е страшенъ, но славенъ,
Азъ може младъ да загина.

И по-късно, следъ горчивинитѣ на сърдечни разочарования:

И смъртъта й тамъ мила усмивка,
А хладенъ гробъ — сладка почивка.

И най-сетне неговата „заветна дума“:

На смъртъ, братко, на смъртъ да вървимъ!

Въ „Майце си“ той иска да прегърне „безъ злоба“ близкитѣ си — „баща и сестра и братя мили“ — да прегърне, може би, спомена на детинството:

Пакъ тогазъ нека измръзнатъ жили,
Пакъ тогазъ нека изгния въ гроба!

Това е сякашъ зовъ на сждбата гласъ на нѣкакво тъмно предопредѣление.

Обаче, особено силно е изразенъ този копнежъ къмъ смъртта въ баладата „Хаджи Димитъръ“. Човѣкъ би казалъ, че Ботйовъ съ гениално провиждане предчувствува своя собственъ край; тукъ, като въ ясновидещъ сънъ, той прозира осжщественъ този копнежъ, въ единъ истински апотеозъ. Тукъ, изобщо, намира изразъ пълната му духовна сила, цѣлия му поетиченъ духъ. Тукъ намираме сжщо синтезиранъ пълния сборъ на образи, съ които той бѣ живѣлъ цѣлъ животъ: образа на Балкана, „робската земя“, на жътваркитѣ, на самодивитѣ, на хайдушката пѣсенъ и хайдушкитѣ сѣнки, видението на родното небе и на звездната нощъ, съ една дума, онзи поетиченъ свѣтъ, който на конкретна почва обединяваше той въ понятието „български народъ“. Това понятие бѣ за него двойствено: той отбѣгваше низменното въ него и доколкото бѣ чувствувалъ тази низменностъ, винаги бѣ дирилъ спасение въ чистата си, непорочна любовъ. Цѣлъ животъ той бѣ се борилъ срещу глупостта, лъжата, подлостта, отблъсвалъ бѣ отъ себе си мисълта за тъмнитѣ инстинкти на народа и бѣ се връщалъ въ царството на своя блѣнъ. Затуй, толкова по-голѣмо бѣ удивлението му, когато, слѣзълъ отъ облацитѣ на земята, той намѣри една гола пустиня, не срещна очакваното чудо и самъ пое пѣтя за своята кървава Голгота. Само така можемъ да наречемъ неговата експедиция въ Бълтария. Устройството на четата, нейното въоръжение, начина на преминаването ѝ — всичко това има характеръ на митическа легенда. Епопеята на „Радецки“ и последвалитѣ събития до смъртта на „Вола“ сякашъ подчертаватъ и узаконяватъ висшия смисълъ на тази легенда.

Организация на четата и планъ за „Радецки“. — Интересенъ е фактътъ, че когато, преди това, въ срѣдитѣ на емиграцията бѣ сложенъ въпроса за водителството на четата, името на Ботйова се наложи отъ само себе си. Филипъ Тотю бѣ отказалъ да я предвожда, като бѣ поискалъ 1000 наполеона, нѣщо като пенсия за семейството си, въ случай че бжде убитъ. По сжщия

начинъ постъпи и Панайотъ (Хитовъ). Ботйовъ, споредъ свидетелството на Н. Обретеновъ, се съгласилъ веднага съ думитъ: „Азъ ще ви стана воевода!“ „Ний скочихме на крака, прегърнахме го, цѣлунахме се и отъ очитъ ни потекоха радостни сълзи“. Както знаемъ, следъ своята „оставка“ отъ Комитета презъ 1875 година, Ботйовъ остана нѣкакъ на страна отъ всѣко активно действие въ движението. Той не участвува въ новия, тъй нареченъ „Гюргевски“ комитетъ, който взе решение за възстанието на следната 1876 година. Това ни обяснява огорчението въ писмата му отъ онова време. „Сега трепнешъ, а крилата ти подрѣзани“ „Въ главата ми се въртятъ лоши мисли и една друга се затрупватъ“. Ето защо предложението на Н. Обретеновъ и Г. Апостоловъ да приеме водителството на четата идва за него като „изходъ“, като „спасение“. „Всичко принуждено, безъ въодушевление, иде ти и да плачешъ и да псувашъ“.

Изглежда като положително, че той не участвувало нито въ организацията на четата, тъй като тя е била вече почти организирана, нито въ изработване на плана за превземането на „Радецки“. По въпроса за авторството на „идеята“ да се мине съ нѣкой параходъ, като се плени той по пѣтя, съществуватъ различни догадки. Въ революционната практика на Европа има нѣколко такива случаи Подобни опити сж правени въ Русия (Бакунинъ), Италия, Ирландия, Америка и др. Специално за „Радецки“, авторъ на идеята трѣбва да смѣтаме или Димитъръ Икономовъ, или да я приемемъ за „хвърчаща“, т. е., като единственъ възможенъ изходъ при бързината и настѣпилитъ критически обстоятелства. Тъй или инѣкъ, следъ 6 или 8 май 1876 година Ботйовъ е вече приетъ за войвода и като такъвъ се разпорежда до разнитъ групи, лица и комитети. Четниците, разпредѣлени по дунавскитъ румънски пристанища между Гюргево и Бекетъ, трѣбвало да сѣ качатъ на „Радецки“ като работници-градинари за Кладово, въ опредѣленъ моментъ и на опредѣлено мѣсто да се въоръжатъ, да „превзематъ“ парахода и да принудятъ командата да ги сваля на българския брѣгъ. Изпълнението на този планъ, твърде фантастиченъ и отъ „военно-стратегическо“ гледище може би напълно несъстоятеленъ, не можеше да не сполучи, защото отъ „революционно“ гледище бѣше напълно удобенъ и целесъобразенъ. Отъ „военно-strate-

гическо“ гледище и цѣлото изобщо априлско възстание не издържа критика, но революциитѣ, както знаемъ, иматъ своя логика, тактика и стратегия.

И тъй, на опредѣленото време всички четници сж по мѣстата си, на малки групи, на опредѣлени румънски дунавски пристанища, отдето се качватъ заедно съ багажа си — дълги сандъци съ „градинарски инструменти“. „На 16 май — пише Обретенковъ — азъ получихъ условната телеграма да предамъ стоката на парахода. Това показваше, че Ботйовъ трѣгва и азъ предадохъ сандъцитѣ съ оржжието и припаситѣ, като сечива на работници за Кладово, а на момчетата се извадиха билети III класа, като работници сжщо за Кладово“.

По-нататъкъ събитията следватъ автоматично, споредъ изработения планъ. „Превземането“ на „Радецки“, чието описание ни дава Захари Стояновъ, арестуването на командата, принуждаването ѝ да насочи парахода къмъ българския брѣгъ, всички перипетии на тази борба, носятъ елементитѣ на една неписана поема. Епилогътъ на тази поема ни е даденъ отъ капитана на „Радецки“, Дагобертъ Енглендеръ, който пише въ споменитѣ си: „Мостчето биде извадено съ свѣткавична бързина и българитѣ въ непрекъснатата редица слизаха бързо на брѣга. Тамъ тѣ падаха на земята и започваха да я цѣлуватъ“. Писмото на Ботйова до жена му Венета, телеграмата до западната преса, писмата до капитана на „Радецки“ и до Д. Горовъ, писани въ тѣзи трагични моменти, рисуватъ достатъчно ясно настроението на войводата и неговитѣ другари, тѣхния духъ за предстоящата борба. Въ писмото си до Горова Ботйовъ пише: „Благодаря ви, приятели, за довѣрието, което имавте къмъ мене и за любовта, която показхте къмъ моето поробено отечество“. Цѣлуването на земята изхожда несъмнено отъ него, защото въ сжщото писмо той казва: „следъ нѣколко часа ще цѣлунемъ свещенната земя на България“. Четата слѣзе недалечъ отъ село Козлодуй, все още пълна съ вѣра въ обещанията на вратчанскитѣ съзаклятници. До тукъ е на лице възходящата линия на драмата, „вѣрховния ѝ моментъ“, съ неговия висшъ патосъ, когато зрѣе решението на сждбата. Следъ това линията резко се пречупва къмъ бърза и катастрофална развръзка. Това, което Ботйовъ бѣ мечталъ въ ранна възраст („Ахъ, утре като премина презъ тиха бѣла Дунава!“), сега се изпълни, но трѣбваше да се изпълни като чели и другиятъ му съкровень блѣнъ, въплотенъ въ образа на героя, комуто Балкана пѣе своята „хайдушка пѣсенъ“. Развръзката започва веднага, щомъ крака му стѣпва на родна земя, сякашъ всичко това е написано въ нѣкаква таинствена книга.

Пѣтьтъ къмъ лобното мѣсто. — Много скоро става явно и за Ботйова и за цѣлата чета, че тѣ сж изоставени на своитѣ собствени сили и че надеждата да намѣрятъ България пламнала и планинитѣ пълни съ възстаналъ народъ, остава само надежда и нищо повече. Наистина, самата чета бѣ въоръжена съ срѣдства на Вратчанския комитетъ, но населението въ окръга не бѣ

достатъчно проникнато отъ идеята за възстание. Отъ Козлодуй (17 май, 2 ч. сл. пладне) четата следва следния маршрут: сжщия день вечерята тя е въ с. Бутанъ, дето изненаданитѣ селяни бѣгатъ отъ нея, „като отъ най-зълъ неприятель“ (Д. Т. Страшимировъ). На 18 четата осъмва надъ с. Борованъ. „Въ туй голѣмо село — бележи по-нататкъ сжщиятъ авторъ — отдето четата е очаквала да се присъединятъ къмъ нея най-малко до четиристотинъ съратници, не се намѣрилъ живъ човѣкъ, който да донесе единъ котелъ вода, за да напои изморенитѣ прегоряли отъ жажда юнаци.“ Цѣлиятъ този день четата се бие на Миленъ Камъкъ, презъ нощта прекъсва неприятелската верига и заема върха Веслецъ. „Ботйовъ бѣше убитъ духомъ отъ постъпката на вратчани“ — свидетелствува Обретеновъ. На другия день, 19 май, четата оставя задъ себе си полето и поема Балкана по посока на „Вола“. Следъ нея дебнатъ нѣколко башибозушки орди, черкези и редовна войска съ два планински топа. Въ страженията на Миленъ Камъкъ и Веслецъ Ботйовъ изгуби нѣколко ценни другари, между които Попъ Сава Катрафиловъ. Четата се раздѣля на нѣколко групи, които действуватъ като авангардъ, главни сили и ариергардъ; главното ядро е подъ командата на Войновски, руски офицеръ, емигрантъ и приятель на Ботйова, за когото липсватъ биографически данни. Презъ нощта срещу 20 май се очакватъ, по известия отъ Вратца, около две хиляди въоръжени селяни — на Костенешкия мостъ. Четата се насочва къмъ този пунктъ, дето пристига къмъ полунощъ. „Но освенъ множество нощни свѣтулки, които хвърчаха предъ насъ и ни освѣтяваха пѣтя, никакви въоръжени селяни нѣмаше. Ботйовъ отново се загрижи.“ (Обретеновъ) По-нататкъ, на пѣтъ за „Вола“, предъ войводата застава овчарьтъ, отъ когото сж взели шилета за вечеря и подпрѣнъ на тоягата си, вика съ дивашки тонъ: „Хайде платете ми шилетата, защото потерята наближава!“ Обретеновъ прибавя по-нататкъ въ споменитѣ си: „Ботйовъ си повдигна главата и просълзенъ, съ болка на душата си, каза: „И азъ съмъ дошълъ народъ да освобождавамъ!“ Обърна се къмъ мене, като касиеръ на четата, и каза: „Обретеновъ, дай му 3 наполеона!“ Азъ платихъ на овчаря, който подскочи и се не видѣ изъ гората“.

Тоя день, 20 май, фаталниятъ день за Ботйова, четата заема позиция на „Вола“, предимно по северо-източния му склонъ, покрай гората и естественитѣ укрепления на скалитѣ, докато войската и черкезитѣ се разполагатъ на югозападъ, може би съ задача да пазятъ пътя за Вратца, дето все пакъ турцитѣ не бѣха съвсемъ сигурни. Цѣлия день боятъ се води, съ малки прекъсвания, ожесточено, докато надвечерь турцитѣ засвирватъ отбой. Засвирва тръба и отъ страна на четата. Сражението престава, за щастие безъ ни една жертва отъ нейна страна. Обаче окоро следъ това тя дава най-скъпата загуба — самия вайвода.

Смъртъта на Ботйова. Осъществяване. —

Смъртъта на Ботйова, който е главната спойка и живия духъ на дружината, внася изведнажъ най-дълбока загриженостъ Обретеновъ, който е въ случая най-компетентния свидетелъ, ни е далъ въ нѣколко думи картината на тази смъртъ, която можемъ да приемемъ като напълно автентична. Жаждата въ това безводно и пусто мѣсто, следъ дългото сражение, накарва хората да дирятъ вода, каквато има наблизю, надъ село Челопекъ. „Ботйовъ разреши на четата да стиде на извора, да пие вода, а Войновски съ 40-50 момчета остана да охранява тила“. Следъ това Обретеновъ продължава: „Ксгато цѣлата чета слѣзе отъ Вола и се отправи къмъ извора, Ботйовъ, Апостоловъ и азъ бѣхме изостанали по-назадъ по причина на Перо, който като раненъ не можеше да върви. Затова приседнахме край една малка скала. Ботйовъ бѣше много загриженъ и понеже отъ шаба му до Вола бѣхме останали само Апостоловъ, Перо и азъ, той се обърна къмъ насъ и ни запита: „Какво мислите, да продължаваме ли или да се отправимъ къмъ Сърбия?“ До като ние да отговоримъ, Ботйовъ се изправи въ цѣлия си ръстъ да види нѣма ли нѣкоя опасностъ за четата. Въ сщия моментъ изгърмя пушка, Ботйовъ падна по гърба си, поддържанъ отъ дветѣ страни отъ менъ и Апостоловъ, пронизанъ въ сърдцето отъ крушума и издѣхна моментално, безъ да каже нито дума“.

Смъртъта на Ботйова, дошла тъй ненадѣйно, е последния и най-тежъкъ ударъ върху духа на дружината. Новината за голѣмото нещастие бързо се прѣска между четата, която съ свито сърдце спира между нѣмитѣ бал

кански скали, за да обмисли положението. Като че въ този моментъ наистина взематъ участие „земя и небо, звѣрь и природа“. „Ний останахме поразени като отъ грѣмъ — продължава Обретеновъ. — Следъ нѣколко минути се окопитихме, разгледахме отъ кжде дойде куршума, обаче неприятелъ нийде не видѣхме“. За да не се даде възможностъ на турцитѣ да се гаврятъ съ трупа на Ботйова, другаритѣ му прибиратъ отъ него всичко, което го показва като войвода: картата отъ пазвата му подъ мундирия, продупчена и окървавена, което показва, че е билъ раненъ въ сърдцето, а не въ челото, часовника, бинокъла и портмонето съ 5 наполеона, калпака му съ лъва, шашката, револвера и еполетитѣ. „Всички плачехме, но Апостоловъ и азъ бѣхме неутешими, като считахме себе си виновници на неговата смъртъ. Наведохме се да го цѣлунемъ по челото и оставихме скжпитѣ му останки на произвола на сждбата“.

Какво настѣпва следъ това? Следъ това настѣпва „осжществяването“: осжществяване на молитвата:

Подкрепи и менъ ржката,
Та кога възстане роба,
Въ редоветѣ на борбата
Да си найда и азъ гроба.

Осжществяване на завета:

Да изпълнимъ дума заветна —
На смъртъ, братко, на смъртъ да вървим!

Осжществяване на живота:

Тозъ, който падне въ бой за свобода,
Той не умира...

При вида на „народа“, който бѣгаше отъ него, като отъ чумавъ („И азъ съмъ дошълъ народъ да освобождавамъ!“), Ботйовъ сигурно е намѣрилъ въ себе си сила да му прости. Но сега, когато имаме въ душата си неговия истински образъ, ние наблюдаваме обратния процесъ: както нѣкога той бѣ реалностъ, битие, авторъ на поеми и войвода на чета, и българския народъ бѣ за него абстрактна идея, неоткрита Америка, Атлантида — тъй сега, когато България, когато българския народъ е за насъ една реалностъ, самъ той се превръща въ идея, въ легенда, въ символъ на народния духъ. Така тия два духа, раздѣлени въ времето, се съединяватъ и примиряватъ въ вѣчността.

Библиография

Хр. Ботйовъ. *Съчинения.* Подъ редакцията на † Иванка Хр. Ботйова-Христова и Ив. Г. Клиначаровъ. Предговоръ отъ Илия Януловъ. София, 1907.

Зах. Стояновъ. *Христо Ботйовъ.* Опитъ за биография. Русе, 1888. Стр. 473. (Критика на горната книга: Ст. Заимовъ — МСБ., I, 193—256).

Ник. Начовъ. *Христо Ботйовъ.* София, 1918. Стр. 152.

Мих. Димитровъ. *Биография на Христо Ботевъ.* Библ. „Новъ пжтъ“, № 18. София, 1924. Стр. 93.

Д. Т. Страшимировъ. *Христо Ботевъ като поетъ и журналистъ.* Критич. опитъ. Пловдивъ, 1897. Стр. 334.

Д-ръ Ст. Максимовъ. *Христо Ботевъ и руската литература.* София, 1906. Стр. 36.

Евгений Волковъ. *Христо Ботевъ.* Сб. БАН. кн. IV, стр. 202.

Георги Бакаловъ. *Сергей Нечаевъ и Христо Ботевъ.* Библ. на сп. „Новъ пжтъ“, № 4. София, 1924.

Мих. Димитровъ. *Христо Ботевъ. Идеи. Личность. Творчество.* Изд. „Ново училище“. София, 1919:

Боянъ Пеневъ. *Христо Ботевъ.* Сп. „Златорогъ“, г. I, кн. 5, 373.

Хр. Чунчевъ. *Спомени отъ петгодишното ми учителствуване въ Калоферъ.* (Сб. на Калоф. дружба, кн. II. стр. 58).

Пенчо Славейковъ. *Живъ е той, живъ е.* (Съч., т. VI., кн. 2, 160).

Б. Йоцовъ. *Х. Димитъръ и народ. пѣсенъ,* Златорогъ, 1927, кн. VI.

В. Мирюлюбовъ. *Поетическитъ завети на Ботйова.* („Хр. Ботйовъ, П. П. Славейковъ, Петко Тодоровъ, П. К. Яворовъ“). София, 1917, стр. 3—37.

Бож. Ангеловъ. *Христо Ботйовъ.* История на бълг. литер., София, 1924.

Ив. Хаджовъ. *Поправки и преработки въ стихотворенията на Ботйовъ.* (сп. Ак. Н., кн. XXIV, 193—254).

Цв. Минковъ. *Христо Ботйовъ.* Ломъ, 1924.

Христо Ботйовъ. *Неизвестни произведения.* Уводна статия и бележки отъ Мих. Димитровъ. Спомени и бележки отъ Дъдо Паничковъ. София, 1924. Стр. 154.

Н. Обретенковъ. *„Изъ споменитъ ми за организирането на Ботйовата чета“ и „Моитъ спомени по случай 50 годишнината отъ смъртта на Ботйова“.* (Въ брошурата „Г. Апостоловъ, чърти изъ живота и революционната му дейность“. Събралъ и наредилъ Конст. Апостоловъ, 1929).

Добри П. Войниковъ

отъ Ст. Чилингировъ.

I

Потекло и образование. — Излѣзълъ не толкова отъ учебно-възпитателнитѣ нужди на българското училище, колкото отъ неговитѣ обществени задачи като факторъ за национално самоокопитване, Войниковъ постепенно се добира до области, които измѣнятъ въ значителна степенъ насоката на нашето културно развитие. Така неволно, а по-нѣкога и преднамѣрено, той се явява новаторъ въ живота на своя народъ, като го приобщава къмъ нови сръдства и форми за лично и национално очовѣчване, нѣкои отъ които не еднажъ сж се разбивали о враждебността на съвременницитѣ му. И ако, все пакъ, е надделѣлъ, то това се дължи, колкото на творческата, толкова и на волевата страка въ неговата природа.

Добри П. Войниковъ (1833—1878)

Добри Войниковъ е роденъ на 10 ноемврий 1833 год. въ гр. Шуменъ като трето дете, но първа мъжка рожба на своитѣ родители. Той е потомъкъ на старъ войнигански родъ, загубилъ вече своитѣ привилегии. Отъ тука произхожда и презимето му, което винаги е напомняло и нему, и на околнитѣ му за едно минало време на българския народъ,

въ което животът се е редѣлъ не отъ повелитѣ на една чужда, а на една своя, собствена властъ, която не еднажъ го е въздигала до степенъта на прѣвъ между най-първитѣ въ свѣта. Баща му, попъ Василь, е билъ свещеникъ въ града и се е ползувалъ не само съ името на примѣренъ черковнослужителъ, но и съ славата на голѣмъ музикантъ, който майсторски умѣе да свири на чисто българския инструментъ булгарина. Ала, за жалостъ, той не живѣлъ дълго: починалъ е, когато синъ му билъ още дете. Грижата за Войникова остава върху майка му, по-късно подпомагана отъ зетя си Андрей Стояновъ, личенъ и заможенъ гражданинъ въ онова време.

Когато стѣпва въ училищната си възраст, Войниковъ, дълги години известенъ съ името Добри Поповъ, бива записанъ въ взаимното училище при учителя-книжовникъ С. Изворски, което свършва съ успѣхъ. Отъ него преминава въ класното училище на С. Филаретова, открито презъ 1846 год. По-късно това училище бива коренно преобразувано отъ Сава Доброплодни и наречено отъ него Преславско-Шуменска прогимназия. Въ нея сж се преподавали следнитѣ предмети: християнска наука, български езикъ (старъ и новъ), грѣцки езикъ (сжщо старъ и новъ), френски езикъ, нѣмски езикъ, турски езикъ, математика, всеобща история, география и природна история. Предмети, които по-скоро иматъ за цель да подчертаятъ многоученостъта на учителя, отколкото да дадатъ формално и материално образование на ученицитѣ. А самото обучение се води по правилата на сухата схоластика, отвреме-навреме само подслаждана съ унесни разкази за романтичното ни минало. Но макаръ и такова, питомцитѣ на „Преславско-Шуменската прогимназия“ заучватъ ревностно преподаванитѣ имъ знания, като пълнятъ главитѣ си съ чужди думи и съ всички възможни правила и изключения отъ падежни и глаголни форми. Особено много се отличаватъ по своето старание и успѣхъ Добри Войниковъ и неговиятъ сродникъ Симеснъ Янчевъ.

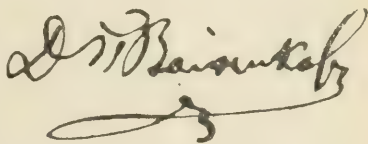
Полска и маджарска емиграция въ Шуменъ. — Тѣкмо презъ това време се случва едно събитие въ Шуменъ, което преобразява издѣно личния, челядния и обществения животъ на неговото българско население: —

биватъ настанени, на първо време въ казарми, а после въ частни български кѣщи, около 2000 полско-маджарски емигранти начело съ Лайошъ Кошутъ, генералитѣ Бемъ, Дембински и др. Прокудени отъ своята родина поради неуспѣлата революция, предприета за нейната свобода, тѣ носятъ съ себе си и своя свободолюбивъ духъ, и своитѣ културни привычки, и блѣна си за независимостъ. Въ Шуменъ тѣ прекарватъ почти една пълна година — отъ октомврий 1849 до септемврий 1850 год. Но и това тѣхно пребивание е било достатъчно да даде съвсемъ друга насока въ духовната и въ материалната традиция на шуменци. Жители на единъ крепостенъ градъ съ многобройна турска войска и съ преобладаваще мохамеданско население, тѣмъ сж били чужди всѣкакви пориви за свободенъ и независимъ животъ. Чужди сж имъ били и културнитѣ придобивки на западния свѣтъ. И ето неочаквано надъ тѣхъ се разлива една друга народна вълна отъ хора, които нито гледатъ на турцитѣ съ трепетната боязнь на българина, нито пъкъ сж склонни да се задоволятъ само съ живота на неговата тѣсна челядна или фамилна срѣда. Тѣхната волностъ на свободни граждани, тѣхната смѣлостъ въ отношенията имъ къмъ турцитѣ, безъ дори да държатъ смѣтка за материалното и служебното имъ положение, заразяватъ и дотогава робски примирения шуменецъ. Вратитѣ на кѣщитѣ се отварятъ въ единъ мигъ, за да приематъ нечаканитѣ гости или пъкъ да изтикатъ на обществената стѣга цѣли семейства, жадни за въздухъ и слънце. Шуменецътъ се преобразява отъ глава до пети: салтамаркитѣ се хвърлятъ, за да се облѣче „френско“ палто, калцитѣ сж вече смѣшило и за млади, и за стари, а вратоветѣ се окичватъ съ колосани яки и пѣстроцвѣтни връзки. Гости и домакини почватъ да се срѣщатъ все по-често на публични мѣста, да си даватъ литературно-музикални вечеринки, дори балове, на които се играятъ, вмѣсто българскитѣ хора и ржченици, полската мазурка и унгарскиятъ чардашъ. Организира се и оркестъръ отъ маджарина Шафранъ, въ който участвува и Войниковъ като цигуларъ. Научва се нова азбука — азбуката на тоноветѣ — и се слагатъ основитѣ на една друга, непозната до тогава грамотностъ, известна само на музикантитѣ отъ турскитѣ военни музики и то, предимно, чужденци.

Учителъ въ родния си градъ. — Войниковъ, който учи френски езикъ не само въ училището, но и вънъ отъ него, блѣнува вече и за по-високо образование, както и за първенстваща роля въ живота. По пжтя на тия блѣнове го подтиква и учителятъ му Сава Доброплодни, който настоява предъ зетя му да го прати въ френското училище на Бебекъ — Цариградъ. Ревностниятъ учителъ не се отказва отъ тия си настоявания, и когато даровитиятъ му ученикъ бива прибранъ на работа въ една отъ магазинѣ на зетя си, дето престоява около година време. Най-сетне желанието и на учителя, и на ученика се изпълня: Андрей Стояновъ поема издръжката на Войникова и го праща въ цариградския френски колежъ презъ 1855 година. Но той скоро умира, за да поеме само половината отъ нея братъ му Атанасъ Стояновъ, а другата половина опрощава училището. Поради тая причина Войниковъ не свършва курса на своето учение, а прекарва само две години, все пакъ, време достатъчно да изучи основно френски езикъ, да се запознае съ френската класическа литература и да прояви себе си между своитѣ разноплеменни съученици като добъръ музикантъ и основателъ на първия ученически оркестъръ въ училището, който съпровожда театралнитѣ зрелища въ него. Следъ като по неволя бива принуденъ да признае образованието си за завършено, Добри Войниковъ се завръща въ родния си градъ, дето бива условенъ за учителъ презъ 1858 год. ведно съ другаря си Симеонъ Янчевъ. На следната — 1859 год. — той вече поема директорството отъ учителя си Сава Доброплодни, който заминава за родния си градъ Сливенъ. Първата работа на Войникова, следъ като става директоръ, била да преименува училището отъ „Преславско-Шуменска прогимназия“ на „Шуменско народно училище“; измѣня и метода на обучение, като въвежда и нови предмети: българска история и словесностъ.

Отъ тия му преобразования вече проличава, какъвъ характеръ трѣбва да има, споредъ него, българското училище. То е длъжно да дава не универсални знания, а чисто народни. Ученикътъ, преди да се съзнае като синъ на човѣчеството, трѣбва да се съзнае като такъвъ на своя народъ. Сжщото съзнание трѣбва да иматъ и неговитѣ родители. Затова, както ни свидетелствува

Илия Блъсковъ, Войниковъ, а по негова подбуда и другаритѣ му, почти всѣка недѣля говорятъ отъ черковния амвонъ върху значението на народността както за отдѣлния човѣкъ, така и за дадена обществена срѣда, та и за човѣшкото съжителство изобщо. Особено привличали и ученици, и родители неговитѣ сказки, които се отличавали съ своето „просто и сладко“ витийство. Тѣ, започнати съ текстъ отъ недѣлното или празнично евангелие, свършвали винаги съ поривъ за тачене на народността, която трѣбва да ни бжде първа и единствена гордостъ. И това свое убеждение той и другаритѣ му сж били готови да подържатъ не само на думи, но и на дѣла. Името българинъ е било свещено за тѣхъ, и тѣ сж били готови да отстояватъ всѣкога и всѣкжде неговата чистота. На едно такова отстояване става жертва и другарътъ му х. Анастасъ Блюдаровъ, убитъ отъ единъ фанатизиранъ турчинъ, наплашилъ съ своята кръвожадностъ всички неправовѣрни въ града (Паметникъ, стр. 218—219).

Подписъ на Войникова

Ржководенъ все отъ тия схващания, той дава особено тържественъ характеръ на годишнитѣ училищни изпити. Наистина, на тѣхъ е обръщалъ особено внимание и Сава Доброплодни, но това, което се достига при Войникова, надминава очакванията на шуменци. За тѣхъ той готви нарочни спѣви за декламация отъ ученицитѣ, съчинява и разговори, неизмѣнната тема на които е потрѣбата отъ просвѣщение, усилено работи надъ своя училищенъ оркестъръ, образуванъ отъ 12 души и пр. „Сладкогласнитѣ ученически пѣсни — пише Ил. Р. Блъсковъ — декламиралия, написани отъ него, разговори между ученицитѣ (днесъ наречени представления), разни слова, отнасящи се въобще за подбуждане гражданина, ученика къмъ учението, къмъ длъжноститѣ на всѣкиго къмъ учението, всички тия въ подобни тържествени дни“ така много сж привличали стари и млади, мъже и жени, че не само училището, но и училищниятъ дворъ се указвалъ тѣсенъ да побере люболитнитѣ слушатели (Паметникъ, стр. 219—220).

За подобни културни тържества, къмъ които е ималъ голѣма слабостъ, Войниковъ използва и всички по-голѣми празници. На тѣхъ той дава и малки театрални представления съ своитѣ ученици. Но първото си представление, вече като истински театралъ, изниса на 17 януарий 1863 година при една много куриозна за днесъ сценична обстановка. Единъ отъ актьоритѣ е билъ и Илия Блъсковъ. Споредъ неговото свидетелство, за представлението нѣмало „нито сцена, нито кулиси, нито шарени завеси, нито суфльо-

ри, нито освѣтление отъ ламби“ (тогава още гасъта и ламбитѣ не били известни въ Шуменъ). Самиятъ салонъ не билъ нищо друго, освенъ една стара кѣща, която едва побираше 100—150 души, притиснати единъ до другъ и освѣтленъ отъ нѣколко лоени свѣщи, залепени по прозорцитѣ. Тя е служила тогава за девическо училище, а по късно за помѣщение на читалището „Архангелъ Михаилъ“. И въ тоя салонъ, срѣдъ самата публика, е постлано съ две рогозки едно праздно мѣсто, което служи за сцена. Пиесата е единъ обикновенъ диалогъ между двама селяни: единиятъ съ български чувства, а другиятъ — заблуденъ, погагаузенъ българинъ. Представлението, срѣдъ обща тишина и любопитство започва съ оркестровъ номеръ, — оркестра свири въ една близка съ отворени прозорци стая. Свършва сѣщо съ такъвъ номеръ, но вече оркестрантитѣ — ученици — излизатъ на сцената (Паметникъ, стр. 223—226).

Тази дейность на Войникова въ училището и вънъ отъ него прави впечатление не само на съгражданитѣ му, но и на цѣлата българска напредничава и ученолюбива интелигенция. За него и за останалитѣ учители: А. П. Гранитски, Анастасъ Ивановъ Блюдаровъ и Мехмедъ-ефенди, арабинъ отъ Египетъ, се сипятъ похвали отъредъ. Не ще съмнение, че ученицитѣ на такива учители, така добре подредили училището, „ще напредватъ отъ сѣка страна“ (България, г. II, бр. 58 отъ 1860 г.).

Освенъ като примѣренъ въ всѣко отношение учителъ, Войникова го знаятъ и като не по-малко примѣренъ човѣкъ. Той дори, макаръ и да се е училъ въ католишки пансионъ, е „подобрѣ православенъ отъ святѣхъ си владикѣхъ, който ся е училъ богословие въ православнѣхъ семинарія“, и не е показалъ като него „нѣкое безпѣтно поведѣніе“ (България, II, бр. 57 отъ 1860 год.). И за П. Р. Славейкова Войниковъ е „момѣкъ разуменъ, съ тихи нѣравы, единъ отъ добритѣ наши учители и единъ отъ най-искреннитѣ доброжелатели на отечеството и на Императорското Правителство“. (Македония, г. I, бр. 46 отъ 1867 г.). Нищо чудно тогава въ думитѣ на в. „Право“, който нарича времето на Доброплодни и на Войникова златно време за шуменскитѣ училища (г. IV, бр. 17 отъ 1869 г.).

Въ Браила. „Дунавска зора“.— Но, все пакъ, Войниковъ не е можалъ да се задържи дълго като учителъ въ родния си градъ. Пръвъ се е обявилъ противъ него влиятелниятъ чорбаджия х. Симеонко, човѣкъ „съ

ѣеничерскъ главъ и таенъ гонителъ на Българското просвѣщеніе“, ако и самъ да е билъ българинъ. Той е вървалъ дълбоко, че отъ българи не могатъ да излѣзатъ учени хора, затова и винаги предпочиталъ чужденци за учители (Народностъ, г. I, бр. 33 отъ 1868 год.). Подиръ него се повличатъ и еснафитѣ, които отъ незапомнени времена сж имали управлението на черковната каса; отъ нея тѣ сж плащали на учителитѣ и — трѣбва да се признае — твърде високи заплати: първоначалната заплата на Войникова, напимѣръ, е била 7000 гроша годишно, а последната — 12,000 гр.

Причинитѣ на тази враждебностъ срещу Войникова се дирятъ обикновено въ основания отъ него оркестъръ. Защото, споредъ тогавашнитѣ понятия, „Цигуларъ кѣща не храни“, а тъкмо на такъвъ непроеизводителенъ занаятъ се е заловилъ да учи той децата на еснафитѣ, вече доста закрепнали материално презъ време на кримската война (1852—1856 г.), която направи отъ Шуменъ военна база на всички съюзени съ Турция западни държави. Но това допущане не само не може да се приеме безрезервно, но трѣбва и да се отхвърли. Шуменскитѣ младежи участвуватъ въ оркестъръ, който става една необходимостъ за града, още отъ края на 1849 год.; той е основанъ отъ Шафрана, и Войниковъ не прави нищо друго, освенъ да поддържа едно вече възлюбено отъ шуменци начинание. То, обаче, послужва като конкретенъ поводъ за неговото уволнение. И този поводъ го дава самъ той благодарение на една своя нетактична постѣпка, която уязвява тъкмо свободолюбивитѣ и патриотично настроенитѣ еснафи. Х. Симеонко умѣло използва тѣхното настроение, за да постигне свои лични цели. А тази нетактична постѣпка се състои въ туй, че Войниковъ е приелъ да свири цѣла нощъ съ оркестъра си на сватбата на едно не твърде симпатично българско семейство, на която присѣствувалъ и мѣстниятъ паша

Въ сжщностъ, причинитѣ се таятъ много по-дълбоко. Тѣхъ трѣбва да диримъ въ обществената дейностъ на Войникова, не твърде симпатична за известни срѣди, особено за нѣкои отъ първенцитѣ на града. А въ тази му дейностъ видно мѣсто заема борбата на Войникова съ грѣцкия владика Венеаминъ, която се води съ еднакво ожесточение и въ печата, и на обществената стѣгда. Най-сетне се стига до тамъ, че противницитѣ на владиката скриватъ грѣцкитѣ книги, когато той е трѣбвало да освещава долньо-махлянската черква и черквата въ с. Ченгелъ. Видѣлъ се въ невѣзможностъ да победи, Венеаминъ си продава покѣщнината презъ 1861 г. и напуща епархията си.

При тия причини трѣбва да добавимъ и борбата на Войникова, предприета срещу суевѣрното невежество на неговитѣ съ-

граждани, намѣрило своята проява въ отношенията му къмъ единъ лъжесвещецъ, който съ духъ свети е лѣкувалъ болни и неджави. Той е излѣкувалъ и жената на Х. Симеонка. Славата на този лъжесвещецъ, полуумниятъ силистренецъ Ангелушъ, е била толкова голѣма, че въ Шуменъ сж се тѣлпѣли хиляди и хиляди негови поклонници не само отъ околността, но и отъ цѣлата областъ, отъ даренията на които само за 40 дѣня се събрали 17,000 гроша, внесени за допращане на училището (Блъсковъ, Спомени, 91). Негова страна взема дори „Цариградски вестникъ“, обявилъ се остро срещу противникитѣ му, защото мисли, че Ангелушовата „работа не е противна на святото писаніе“ (год. XII, бр. 41 отъ 1861 г.). Не тъй обаче сж мислѣли младитѣ на чело съ Войникова, които, ослонени на науката, не вѣрвали, че могатъ да се снематъ звезди въ кладенецъ. И, за да подиграятъ наивнитѣ шуменци, пушали тиквени цвѣтове въ кладенцитѣ, надъ които Ангелушъ надвесвалъ, покрити съ черга, своитѣ многобройни пациенти.

Уволнението на Войникова презъ мартъ 1864 год. предизвиква шумния протестъ на ученицитѣ, особено на тия отъ последния четвърти класъ, който бива закритъ. И училището следъ единъ блѣскавъ животъ отъ нѣколко години почва да запада (Право, г. IV, бр. 22 отъ 1869 г.), а неговиятъ главенъ стълбъ се вижда принуденъ да напусне не само родния си градъ, но и своята родина. Може би, виновникъ за последното е и Д. В. Манчовъ, който предлага на Войникова учителско мѣсто въ Болградъ. Ала вмѣсто тамъ, Войниковъ става учителъ и се заселва въ Браила (Ив. Моловъ, сп. „Учитель“, г. V, кн. 10). И тука Войниковъ продължава да върви неотклонно по своя начертанъ още въ Шуменъ пѣтъ. На обучението дава чисто националенъ характеръ, като чрезъ децата се стреми да събуди и да възпламени българскитѣ чувства у родителитѣ имъ, голѣма частъ отъ които сж почнали да губятъ съзнание за своята народностъ, макаръ българската колония да е била твърде многобройна въ Браила — състояла се отъ около 1000 семейства, а давала само 80 ученика. Сжщо така устройва особени тържества и публични годишни изпити. Още на първия изпитъ въ края на учебната 1864—1865 год. той излиза съ единъ разговоръ между шестъ души ученици, въ който се изтъква ползата отъ новото учение, като се бичува заблудата на едновременнитѣ учители (Турция, г. I, бр. 51 отъ 10 юлий 1865 г.). Започва презъ 1867 г. и своя вестникъ Дунавска зора, който редактира до 1870 год.

Въ частния си животъ, обаче, си остава все така „смирень, разумень, искренъ, трудолюбивъ и ревностень

момъкъ“. Той никакъ не е измѣнилъ добритѣ си качества и никакво „чуждо вліяніе не е побъркало на доброто му поведеніе“ (Македония, г. I, бр. 50 отъ 11 ноемврий 1867 год.).

Драматически представления: успѣхъ и слава. — Но грижата за театра, въ голѣмото значение на който все повече и повече захваща да се убеждава, взема връхъ надъ училищнитѣ му интереси и той се отдава напълно на него, щастливъ, че е открилъ ново мощно орждие за развитие и напредѣкъ на изостаналитѣ назадъ негови сънародници. Дважъ по-щастливъ, че на театра като школа за малки и голѣми, особено за последнитѣ, още не е обърнато потрѣбното внимание нито въ Турция, нито въ Румѣния, нито въ която и да било друга балканска държава. А въ западна Европа той отдавна си е извоювалъ мѣстото на важенъ и предопредѣляващъ факторъ, което му е позволило да се издигне до една недосегаема височина, отдето намира върховенъ изразъ на доброто, и хубавото въ живота. Наистина, театрътъ на българитѣ дори не ще доближи европейския театръ, защото му липсватъ и условия, и сили за изграждане, но това още нищо не значи. Стига той да бжде възприетъ отъ сънародницитѣ му поне като една образователна необходимостъ — останалото само по себе си ще дойде съ течение на времето. Проникнатъ отъ това съзнание, той, следъ като си подготвя почвата чрезъ редъ сказки на научни и патриотични теми, посрещнати твърде съчувствено и отъ мѣстното българско население, и отъ тогавашния периодиченъ печатъ, дава първото си представление на 29 януарий 1866 год. Играе съ своя, подготвена отъ мѣстни сили, трупа драмата „Стоянъ Воевода“ въ полза на браилското българско училище. Успѣхътъ билъ неочаквано голѣмъ. И този успѣхъ, именно, го заставя да представи на 10 априлъ драмата си „Райна Княгиня“, сега въ полза на гладуващитѣ въ Молдова. На 17 априлъ сжщото представление бива дадено въ голѣмото букурешко „театро“ пакъ за сжщитѣ бедни. На него присѣтствува и румѣнския кралъ Каролъ I, който, възхитенъ отъ играта, подарява 250 леи. Отъ завистъ гръцката колония въ румѣнската столица се канѣла да оскандали българскитѣ актьори, като почне да ги замѣрва съ лукъ на сцената,

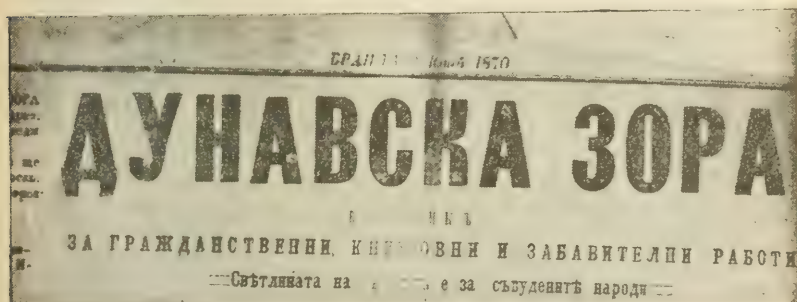
но не успяла. Художествената игра на първите български артисти поразила и тях. На 27 пъкъ представя „Стоянъ Воевода“ въ полза на българските „сиромаси“ тамъ (Дунавска зора, г. I, бр. 27 отъ 1868 год.).

Отъ тука насетне представленията, въ антрактитѣ на които се свирятъ музикални кжсове отъ български мотиви, композиции на чешкия проф. Петракъ, се редятъ едно следъ друго, давани почти винаги съ една и съща благотворителна целъ — да се помогне на училища, на бедни граждани или пъкъ да се прати подкрепа на пострадали отъ бедствия сънародници. Такова едно представление дава и въ полза на свищовските училища, на които се притича на помощъ отъ Браила съ една сума отъ 20 наполеона. Помощъ е била пратена и отъ Стефанъ Берона за подкрепа на училищата: — тѣ при единъ стихийенъ пожаръ на свищовското „скеле“ изгубватъ всичките си магазини, отъ които сж се издържали („Македония“, г. IV, бр. 64 отъ 1870 год.). А две години преди туй готви презъ м. августъ съ ученицитѣ отъ медицинското училище въ Букурещъ драмата „Покръщение на Преславския дворецъ“ въ полза на българското букурещко читалище „Братска любовъ“. Това прави по покана на читалищното настоятелство (Народность, г. I, бр. 37 отъ 1868 год.). Нѣколко месеца порано, презъ м. май, изниса на сцената същата пиеса въ Браила; отъ нейното представление се добиватъ 40 австрийски жълтици (Дунавска зора, г. I, бр. 26 отъ 1868 год.).

Най-големии успѣхи, обаче, е пожъналъ Войниковъ въ Галацъ, дето е билъ посрещнатъ съ необикновени почести. На представлението, дадено на 3 май, сж присъствували и англичани. Играта била „Велисава“. Възторгътъ билъ всеобщъ. На сцената били хвърляни букети, нѣкои отъ които стрували до единъ наполеонъ. Самъ авторътъ, режисьорътъ и актьорътъ, е билъ изваденъ на сцената. Особено силно впечатление направили актриситѣ, българки отъ Браила, една отъ които, г-жа Аника Х. Костовичъ, била взета за прочутата румънска актриса мадамъ Фани — толкова блѣскава била нейната игра. И реномето на Войникова театъръ, което почва да расте отъ 1867 год., се окончателно затвърдява. Той буди задоволството на всички, които сж готови да извикатъ ведно съ Каравеловия в. „Свобода“: „Да живѣятъ сички младежи, които предприяха българския театъръ!“ (Свобода, г. I, бр. 27 отъ 1870 год.).

Разбира се, че тѣзи успѣхи на Войникова му навличатъ и много неприятели, нѣкои отъ които искатъ да припишатъ заслугитѣ му на неговитѣ актьори, та става

нужда последнитѣ да се отказватъ публично отъ тѣхъ въ полза на своя организаторъ и ръководителъ (Турция, г. VI, бр. 17 отъ 1870 год.). Между тия пъкъ, които отричатъ литературнитѣ достоинства на Войниковитѣ драми, се врежда, както е известно, и съгражданина му Василь Друмевъ, тогава редакторъ на „Периодическо списание“. Мнозинството отъ българитѣ, обаче, па и отъ инородцитѣ около тѣхъ, гледатъ на Войникова като на една изключителна личностъ. Нему се отправятъ отъ много мѣста покани да ги посети, било самъ, било съ импровизираната си група, въ която известно време участвува и Хр.

В. Дунавска Зора, 1870 г.

Ботйовъ. И той бърза да се отзове на всички не толкова отъ щестлавие, колкото отъ дълбоката въра, че върши едно народно дѣло. По тия съображения Войниковъ отива презъ 1869 год. въ Руска Бесарабия ведно съ приятелитѣ си Ив. Мънзовъ, редакторъ на в. „Тжпанъ“, В. Д. Стояновъ и П. Тодоровичъ, учителъ (Дунавска зора, г. II, бр. 43 отъ 1869 год.). Присъжествува и на Хусовитѣ тържества, открити на 23 августъ сжщата година, въ Прага ведно съ Василь Стоянова и Г. Начева: той като представителъ на училищното настоятелство и на театралното дружество въ Браила, Стояновъ като такъвъ на галацкитѣ, браилскитѣ и одескитѣ българи, а Г. Начевъ отъ страна на българскитѣ първенци въ Букурещъ. Участвува и на тържествения банкетъ, дето говори на български следъ голѣмитѣ духовни представители на славянски и на други земи: Палацки, Куртинъ, Ралстонъ, Ригеръ, Сладковичъ. Подниса и адресъ отъ

името на обществата, които представлява (Дунавска зора, г. II, бр. 40 и 42 отъ 1869 год.).

Особено високо ценятъ Войникова браилскитѣ българи. Тѣ сж въ възторгъ отъ него и твърде много му сж благодарни, задето чрезъ училището, чрезъ народната българска музика и чрезъ театро̀то е направилъ „не малка честъ на българско-то име предъ инородны-тѣ ни съжители“ (Дун. зора, г. I, бр. 14 отъ 1868 год.). Но най-горе се поставя театралната му труппа, представления на която сж „послужили въ три отношения“: „едно да ся подкрѣпи тукашното българско училище, друго да ся поразбуди народно-то чювство на тукашнитѣ ни съотечественници, и трето да ся прѣдстави предъ еднородцы-тѣ способностъ-та на българскы-тѣ младежи, кои-то далечъ отъ да засрамятъ народното си имя“ сж привлѣкли „тѣхны-тѣ похвали и ржкоплесканія“ (Дунавска зора, г. I, бр. 27 отъ 1868 год.).

До кога е прекаралъ Войниковъ въ Браила, и кои сж били причинитѣ да напусне тоя градъ, въ който изгради своята слава като драматургъ и театралъ, мжно може да се каже съ положителностъ — липсватъ, каквито и да било достовѣрни данни. Трѣбва да се предполага, че една отъ причинитѣ ще е нещастия му бракъ, сключенъ на 1870 год., когато е билъ достигналъ върха на своята слава. Разочарованъ отъ своята избраница, която обичалъ извънредно много, той загубва всѣкаква воля за работа (Моловъ, сп. Учителъ). Положително се знае само, че презъ 1873 год. Войниковъ се усава за учителъ въ Гюргево, настоятелно каненъ отъ тамошнитѣ българи, дето прекарва до 1875 г. Тука той основава черкозень хоръ, който е билъ първиятъ въ цѣла Румъния: преди него е нѣмало черковни хорове въ нито една румънска черква.

Но вече незадоволенъ отъ себе си, отъ околната си срѣда и отъ своя емигрантски животъ, той прави опити да се върне на-ново въ родния си градъ Шуменъ, както се вижда отъ писмото му до русенския владика Григорий (10 юлий 1874).

Жизнень край. — На следната 1875 година виждаме Войникова въ предѣлитѣ на турската империя, но вече не като турски, а като руски поданикъ, обаче не само поставенъ подъ наблюдението на турската полиция, но и преследванъ отъ нея. Поне това значи следното съобщение на в. „Источно време“, г. II, бр. 27 отъ 16 августъ 1875 година. „Гони са още и единъ русскы подданикъ на име Войниковъ, като подозрителенъ“. Тѣй или инакъ, презъ сжщата година той се озовава въ родния си градъ Шуменъ, дето прави по-

стъпки за учителско мѣсто. Гражданитѣ го посрѣщатъ тържествено и всички се радватъ, че го виждатъ пакъ въ своята срѣда. Неговото желание, което е и тѣхно, бива подкрепено съ заявление отъ дванайсетъ еснафа. Но училищниятъ съветъ, председателствуванъ отъ Варненно-Преславския митрополитъ Симеонъ, не го назначава по предписание на русенския валия. Тогава еснафитѣ даватъ второ заявление до екзарха въ Цариградъ. И това заявление остава безъ послѣдствие. Най-сетне желанието имъ бива удовлетворено по настояването на Димчо Чорбаджи предъ руския консулъ въ Русе. Съ намѣсата на последния, Войниковъ бива назначенъ за учителъ, но на девицитѣ. Като такъвъ той престоюва една година, за да замине на следната — 1876 — въ Гюргево, дето причаква рускитѣ войски пакъ като учителъ. Явно е, че е преживѣлъ наново нѣкоя трагедия въ родината си, за да предпочете предъ нея нерадостната чужбина, отъ която съ такава болка на сърдце е гледалъ да се отърси частъ по-скоро.

Отъ живота му презъ време на руско-турската война се знае, че ведно съ Ал. Людсканова придружилъ генералъ Столѣтова въ обиколката му изъ България. После бива назначенъ управителъ на сиротопиталището, открито отъ Славянския благотворителенъ комитетъ въ Петропавловския манастиръ до Търново за сираци и вдовици., избѣгали отъ турския ножъ на опустошена Тракия. Но вѣчниятъ спътникъ на войната, — тифоза — напада това заведение на човѣщина, повля много отъ приятенитѣ въ него и ведно съ тѣхъ — тѣхния управителъ, който напуска тоя свѣтъ на 27 мартъ 1878 год. съ неосъществения блѣнъ да види свободенъ родния си градъ, дето да прекара остатъка отъ живота си. Както се знае, Шуменъ съ крепостта си бѣше предаденъ съ формаленъ договоръ на рускитѣ окупационни власти едва на 6 юний, следъ като на Берлинския конгресъ България биде подхвърлена на безмилостно разпокъсване. Погребанъ е билъ Войниковъ на следния день съ речи отъ енорийския свещеникъ Димитъръ и отъ г-жа Евгения Кисимова (Славянско братство, г. I, бр. 5 стр. 48).

Така завършва живота си единъ отъ голѣмитѣ български будители, който, както ни свидетелствува Илия Блъсковъ, не е видѣлъ ни единъ бѣлъ день презъ цѣлото си земно съществуване. Човѣкътъ, чиито дни сж били „пълни съ страдания, пълни

съ горести и скърби, съ много усилия". Злата орисъ го е придружавала неотстъпно навсякъде (Градина, г. I, кн. I). Ала тя не го напушта и следъ смъртта му: — никой не си спомня вече за него, освенъ младежитъ отъ родния му градъ, които започватъ да събиратъ срѣдства, за да пренесатъ коститъ му отъ Търново и да му въздигнатъ паметникъ. (Притурка на наставникъ за учители и родители, г. I, кн. 12 отъ 1881 г.). Но скоро го забравятъ и тѣ. Спомнятъ си за него шуменци — едничкитъ граждани на България, които не заслужаватъ своитъ велики синове — едва следъ 25 години, за да почетатъ паметта му само съ възпоменателно утро, съ наименование на едно първоначално училище и съ турянето началото на единъ вече несъществуващъ фондъ за паметникъ. Презъ 1902 год. се същатъ за Войникова, родоначалника на музикалната култура въ България, изобщо, и, частно въ Шуменъ, членоветъ на дружеството "Родни звуци". Тѣ отиватъ въ Търново, но не намиратъ неговия грѣбъ. И днесъ никой не знае, де почиватъ коститъ на този, който бѣ посветилъ и плътъ, и духъ за благо и напредъка на своята измъчена родина. (Бълг. търговски вестникъ, г. X, бр. 168 отъ 1902 г.).

II

Общъ характеръ на дейността му. — Цененъ отъ широкитъ народни маси, дори надценяванъ отъ тѣхъ като учителъ, журналистъ, писателъ и театралъ, Войниковъ се движи непрекъснато между една атмосфера отъ враждебностъ и отрицание, систематически създавана му отъ неговитъ събратя по перо. Нѣма почти нито една негова книга, която да е посрещната колко-годе снизходително отъ тѣхъ. Тѣ за всѣка ще намѣрятъ да кажатъ нѣщо лошо, нѣщо неудобрително, дори по-лошо и по-неудобрително, отколкото би могло да се допусне. И участието на първата и на последната отъ тѣхъ е една и сѣща — подценение и хула. Писаното тукъ-таме въ негова полза остава незабелязано; не го виждаме и ние, хората на новото време, макаръ да сме въоръжени съ всички възможни срѣдства за една по-обективна и по-справедлива преценка.

Наистина, всичко писано отъ Войникова, сравнено съ днешното състояние на нашата литература и наука, нѣма голѣма художествена и научна стойностъ, но такава нѣматъ и произведенията на другитъ мусъвременници, имената и дѣлата на които стократно повече се тачатъ днесъ отъ името и дѣлата на Войникова. И, въпрѣки туй, отношенията ни къмъ тѣхъ и къмъ него си оставатъ все още различни. Войникова мѣримъ съ принципитъ на естетизма, а за множеството отъ съвременницитъ му дириимъ културно-историческото мѣсто въ про-

цеса на нашето духовно развитие. А то тъкмо нему се пада последната преценка, защото, ако има нѣкой отъ доосвободителнитѣ ни писатели, който съ пълно право да заслужава името новаторъ и родоначалникъ на областитѣ за дейность, до които се е досегналъ, и на литературнитѣ видове, които е създалъ, това е безспорно Войниковъ. Да би билъ дори свръхталантливъ, той пакъ не би могълъ да направи повече по силата на туй, че не е ималъ наченки макаръ на образци изъ родната си действителность, а образцитѣ отъ вѣнъ сж долитали въ такава оскъдица, пъкъ често сж били и толкова несъвършени, че мжчно би могло да се очаква отъ тѣхъ добра насока и напжтствие. Освенъ това, дидактизмътъ, основната черта на неговата природа, и неговиятъ културенъ, а не политически патриотизъмъ, не сж му позволявали отклонения отъ задачитѣ, които сж го ржководили презъ цѣлия му животъ. А тѣ сж били: максимумъ просвѣта чрезъ всички възможни срѣдства и чрезъ едновременно въздействие надъ училището и надъ обществото. Ето защо, той работи безъ прекъсване и въ школската ограда, и вѣнъ отъ нея, обърналъ питомцитѣ си въ малко общество, а обществото въ свои възрастни питомци, слѣлъ и обобщилъ тѣхнитѣ културно-образователни потрѣби. Само тъй може да се обясни факта, че цѣлата му дейность, включително и книжовното му творчество, излиза отъ училището. За него той основава най-напредъ въ българскитѣ земи оркестъръ, станалъ отъ после обществено достояние, за него пише и издава своя „Сборникъ отъ разни съчинения, исчерпены изъ Французкж-тж литература“ и пр., посрещнатъ отрицателно отъ „Цариградски вестникъ“, само защото въ него не били помѣстени образци изъ наши писатели отъ епохата на първото и второто българско царство, които тогава бѣха познати само на малъкъ брой отъ нашата интелигенция (г. X, бр. 474 отъ 1860 г.); за него е писано, но съ огледъ да излѣзе вѣнъ отъ неговитѣ стени, и „Ржководство по словесность“ съ примѣри отъ разни поетически видове, нѣкои отъ които се въвеждатъ за првъ пжтъ у насъ, като: еклоги, триолети, кантати, романси и др.

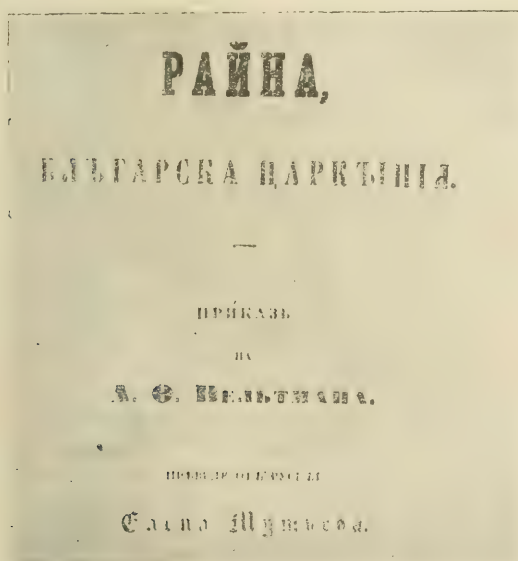
Стига единъ погледъ, за да се схване, че образцитѣ, дадени и въ дветѣ тия Войникови съчинения, не сж и не могатъ да бждатъ дѣло на неговия творчески нагонъ, а че сж продиктувани отъ желанието му да разшири познанията на своитѣ съотечественици върху формалнитѣ езиковни и поетически постижения

другаде. Па и да биха били дѣло на поетически нагонъ и на чисто творческа, а не дидактическа интуиция, тѣ мѣчно биха се добрали до по-голѣмо съвършенство, защото изказнитѣ срдства на нашия езикъ тогава се движеха още въ сферата на пѣсеннитѣ преживѣвания. Затова и нашитѣ най-добри поети застѣпваха само четиристшната лирична пѣсенъ. Дори октавата, като се изключи стихотворението на Хар. Ангеловъ „Животътъ“, и сонета, опити за въвеждането на който прави Велисинъ, оставатъ неизвестни не само за четцитѣ, но и за самитѣ творци. И трѣбва да се даде право на негодуванието, намѣрило мѣсто въ сп. „Училище“ срещу остритѣ критики, излѣзли по поводъ на това ръководство, задето се приписватъ на Войникова намѣрения, каквито той не е ималъ. Стихотворенията не сж дадени „за образецъ на ученикътъ, а само за една проста форма, по причина, че нѣма на български“ такива (г. IV, кн. 7—8, стр. 138 отъ 1875).

Дидактически тенденции на Войниковитѣ драми.— Тия основни подбуди сж мѣродавни и при драматическото му творчество. Войниковитѣ драми, преди всичко, не преследватъ художествени цели. Той ги е писалъ, не за да приобщи българина къмъ висшитѣ прояви на духа, не и да направи отъ него поклонникъ на естетически хубавото и психично вглѣбеното преживѣване, а да събуди у него елементарното нравствено чувство за собствено човѣшко и национално достоинство. И той самъ не еднажъ изповѣдва това си разбиране, което неотстъпно му е служило за ръководно начало въ цѣлата му книжовна дейность. Подчертава го и въ обявата си за драмитѣ: Георги Тертеръ и Криво-разбраната цивилизация, дето косвено ни обяснява и защо отъ драматическитѣ видове е предпочелъ историческата драма и характеристичната комедия. Споредъ него, той прибѣгналъ до тѣхъ, защото сж отъ не „малка полза“ „при зопочетъка“ на едно народно развитие.

„Историческата драма — наблѣга той — като има за предметъ да изложи на сцена героически, благотѣлни и народополезни дѣла на нѣкои исторически личности, а най-паче отъ народната исторія, освѣтъщо запознава зрителитѣ или читателитѣ съ тѣя доблестни личности, а служи още да вдъхнува благородни усѣщанія, добродѣтелни мисли, човѣколюбиви стремления и да покаже още нѣкои слабости или заблужденія, като: несъгласие, раздори, интриги, какви пагубни сѣтнини произвеждатъ въ вреда на общото добро. А характеристичната комедия като представи на живо образи отъ слаби и смѣшни характери, като: глупешки постѣпки, несумѣсани наеманія, съзети умове съ хвърчащи идеи, фанатически предсждъци и прч. има за морална цель да поправи грѣшкитѣ вмжнжти въ общегитѣ-

то на общо или на частно, като подъ единъ веселъ и смѣшенъ начинъ остави да говори само поученіето (моралътъ) което, подъ образа на смѣха, остава най-добри впечатленія". Моралната цель на Криворазбраната цивилизация е „да предпази младото ни поколѣніе отъ разврата, който се вмѣква несъзнателно въ нѣжнитѣ му духове, при въвежданіето модитѣ, алафрангата, или въобще вѣнкашната култура на тѣй наречената европейска цивилизация“ (к. В.). Въ Георги Тертеръ пъкъ, „историческа позорищна игра въ 5 дѣйствія“, „се представятъ гибелни следствія отъ интриги и раздори, които сж кипели по времето на този царъ въ Търново и които сж достигнжли исполѣ да бждатъ причина за пропаданіето Българското царство“ (Отечество, г. II, бр. 79 отъ 5 мартъ 1871 г.).

Райна, българска царкиня, 1852 г.

А тия задачи на драмата като срѣдство за нравствено и дидактическо въздействие върху широкитѣ обществени срѣди се предопредѣлятъ отъ задачитѣ, които възлага Войниковъ на театра, който, споредъ него, „е едно отъ условия-та за развитіе на единъ народъ“. Когато той „започне да присѣтствува на наредено свое позорище, дето той глѣда живы дѣйствія отъ неговж-тж славнж прошлость, отъ неговы-тѣ исторически подвигы

и достоинства; дѣто той слуша на живъ языкъ чувства и мысле отъ неговы славны праотцы; дѣто той добива понятія отъ духъ-тъ, таленты-тъ, наклонности-тъ и вредность-тъ на оныя неговы прѣдѣды, кои-то сж быле достойни да прославятъ народно-то му имя: тогазъ и забира той да осѣща нуждж-тъ за народно-то възрожденіе и да чувствува необходимости-тъ за народно-то развитіе. Съ еднж рѣчь въ народно-то позорище той открива всеобщо училище за неговж-тъ народность. Отъ другж странж народното театро става причина за възраждението на драматическж-тъ писменность“.

Но и при тия утилитарни задачи, които Войниковъ поставя въ основата на театралното изкуство, изобщо, неговото дѣло, пригърнато отъ съществуващитѣ тогава просвѣтни фактори — читалища и училища — срѣща отчаяни противници и отрицатели. Единъ отъ тѣхъ, Т. Икономовъ, решително отхвърля дори чисто образователното значение на театра. Той мисли, че театралнитѣ представления не могат да вдѣхнатъ у зрителитѣ си никаква любовъ къмъ сериозната наука. Най-много, което могат да направятъ, то е да повлѣкатъ хората подиръ лекото и лекомисленото и да промѣнятъ грубитѣ удовольствия съ „по-истѣнчени по формѣтъ и по-сжжпи“. Освенъ това тѣ, когато се даватъ отъ ученици — а тъкмо между последнитѣ се избиратъ актьоритѣ — 1. отклоняватъ училището отъ неговото назначение; 2. действуватъ вредно върху ученическия умъ, като ги правятъ актьори. Пъкъ тъкмо актьоритѣ „сж най-лекомисленнитѣ хора“, които не знаятъ друго достоинство, освенъ одобрението на зрителитѣ си. (Турция, г. III, бр. 1 отъ юний 1866 г.)

Не по-малко отрицателно се държи къмъ театралнитѣ представления и „Периодическо списание“, което вижда въ тѣхъ една излишна и непотрѣбна чуждица, каквато сж и читалищата. То намира, че всичко въ нашия животъ се зида не върху свои „самородны елементи и не въ естественъ порядъкъ, а на привнесены елементи и какъ дошло“. Като чуждица нашитѣ читалища дълго време не сж знаели, какво да правятъ. Затова отъ просвѣтната имъ дейность не произлѣзло нищо друго, освенъ равнодушие. Присадени отъ чужбина, тѣ не намѣрили храна у насъ. Отворили сме ги съ жаръ и скоро сме ги напуснали, — сериозната имъ дейность не била по вкуса ни. За да ги събудимъ отъ сънь, обърнали сме ги на театра — друга чуждица — мѣста за забава. „За да закрѣпимъ една мода“, побързали сме да заемемъ друга (Театралнитѣ прѣдставленія по насъ. Пер.сп., г. I, кн. 9—10 отъ 1874 г.).

Заклучението отъ тия сждения се налага само по себе си, и ние го намираме наготово въ в. „Турция“, г. III, бр. 10 отъ 1866 год., ясно и категорично изразено: „сега за сега увѣжденіето на театро̀то въ отечеството ни можи повече вредно да бжди колкото полезно и по добръ е да го нѣмами, и най-много за това, че сми твърде бѣдни и твърдѣ неучени“.

Трудности за създаване на българска драма.— Подобно отрицателно отношение къмъ теат̀ра, подържано тъкмо отъ най-виднитѣ представители на българската интелигенция, не би могло дори да допусне мисълта за създаване на драма. И не Войниковъ, но и който и да било другъ на негово мѣсто, щедро надаренъ съ таланта на драматиченъ писателъ, не би могълъ да ни даде повече отъ туй, което е създалъ той. Най-добро подчертаване на това ни твърдение се намира въ преводнитѣ драми, изнисани на българска сцена, първо мѣсто между които заема „Многострадална Геновева“. При едно вече развито драматическо изкуство въ западна Европа, при единъ богатъ репертоаръ отъ драми, излѣзли изъ перото на талантливи и гениални автори, изборътъ падъ именно на бездарни творения, които често пжти нѣмагъ нищо общо съ чистото художество. Нѣма да се питаме защо. Отговорътъ се налага самъ по себе: защото въ тѣхъ се изнисатъ проблеми, разработени съ такива художествени, композиционни и стилни похвати, каквито сж били недостъпни не само за широката българска маса, но и за голѣмата частъ отъ нейната интелигенция. Съ тѣхъ теат̀рътъ като просвѣтенъ факторъ не би могълъ да се закрепи, не би могълъ да привърже тъкмо тия маси, безъ чието участие никой не е въ състояние да мисли нито за теат̀ръ, нито за драма. А, за да се закрепи той, трѣбваше да се прибѣгне до заемане отъ чужбина и до създаване у насъ на такива произведения, които биха задоволили нейнитѣ примитивни вкусове, пригодни да добиятъ впечатление само отъ изненадващето, гротескното и немотивираното.

И Войниковъ, блѣнуващъ да закрепи своето дѣло — теат̀ра — на което е посветилъ цѣлия си животъ, не е могълъ да не се съобразява съ тия вкусове. Иначе, поставенъ предъ алтернативата — за или противъ теат̀ра, той трѣбваше или да се присѣдини къмъ противниците

си, или, пренебрегналъ вкусоветъ на публиката, чрезъ която би победилъ, да се види самъ победенъ отъ нея. Така отъ театра се ражда драмата, а отъ актьора драматическия писателъ, който пише, не за да създаде едно художествено произведение, а за да изнесе една пиеса на сцената. И често прави това по външни подбуди, на каквито се дължи, напр., драмата Райна Княгиня. Войниковъ прибѣгва до драматизирването на Велтмановата повестъ съ същото име по 'искането на нѣколко браилски българи, които, като виждали, че и власи, и гърци даватъ представления въ Браила, възжелали и тѣ да дадатъ свои — български и съ български пиеси. Тѣ я и напечатватъ на свои разноски, като гордо признаватъ, че търговската и националната имъ смѣтка 'не излѣзла погрѣшна: само отъ едно представление добили 100 жълтици помощъ (Турция, г. III, бр. 5 отъ 1866 г.).

Преценка на Войниковото дѣло.— Щомъ погледнемъ тѣй на Войниковото драматическо творчество, ще трѣбва да му дадемъ и много по-друга преценка отъ тая, която му се е давала до сега. Още повече, като не се изпуска изъ предвидъ, че той самъ съзнава причинитѣ, които го каратъ да отстъпи отъ чистото художество: тѣ се криятъ въ „състоянието на книжевната ни заспалостъ“, при която „ни единъ талантливъ литераторъ, ни единъ даровитъ поетъ, ни единъ гений не може да се развие, защото у насъ, българитѣ, нѣма още онова насърдчение, което е така необходимо за гениалниятъ талантъ, както е необходима храната за човѣкътъ“. При тогавашната заспалостъ на „умствените ни сили“, при тогавашната „мжртина на литературниятъ вкусъ, у насъ, единъ Шилеръ, единъ Шекспиръ, единъ Байронъ не би са родилъ безъ да са убие духътъ му отъ общата неуцѣнителностъ. Той би умрѣлъ отъ липса на изисканото насърдчение“ (Училище, г. IV, кн. 17—18, 1875 г.). Ето защо, на Войникова не оставаше нищо друго, освенъ да трѣгне по пътя, който ще разгони тая заспалостъ съ всички ония срѣдства, които времето правѣше възможни. А тѣ, при „научнитѣ“ исторически изследвания на Раковски, сочеха къмъ историческитѣ мотиви на лириката. Естествено е, че и драмата трѣбваше да трѣгне по следитѣ имъ, ако не искаше да остане наистина чуждица особено за тия, които чрезъ нея трѣбваше най-силно да

се раздрусатъ отъ вѣковния сънъ. Погледнато така, ние би трѣбвало да поставимъ Войниковото значение, като будителъ, а не като революционеръ, наравно съ Раковски. И както Раковски взимаме за родоначалникъ на нашето историческо знание, което при него прокълнва въ романтичните увлѣчения отъ преславното минало на българския народъ, така и на Войникова трѣбва да дадемъ сжщото мѣсто въ областта на драмата. Историческата или житейската правда, която предопредѣля художествената стойностъ на всѣко литературно произведение, така чувствително нарушена, по-скоро, пренебрегната отъ Войникова, не трѣбва да отклонява нашата преценка въ отрицателна насока. Тая правда е трѣбвало да се прекрои така, че да създаде отъ неформената още маса една националностъ, а не отъ единъ просвѣтителъ голѣмъ художникъ и поетъ, какъвто би билъ Войниковъ, ако не бѣше толкова вдъхновенъ патриотъ. И въ тая саможертва е всичкото величие на неговото дѣло, което, взето и като единъ неизбѣженъ опитъ, за какъвто го взима К. Величковъ, не губи своето величие. Защото, освенъ това „никой повече отъ него не е съдействувалъ за развитието у насъ на вкусъ къмъ драматическитѣ представления“, а пиеситѣ му сж се ползували „дълго време съ най-широка и ласкателна известностъ“ (Величковъ) и още, защото, както подчертава Л. Каравеловъ, българската литература почнала да „разширява своите предѣли и да допуша въ своята областъ такива произведения, които до скоро ѝ бѣха чужди“. Цѣлата наша „книжовностъ“, като отдѣлимъ „учебницитѣ и черковнитѣ книги заедно съ преводитѣ, често безсмислени, не притежава повече отъ двајсетина кжса, отъ които петнайсетъ сж преведени“ (Свобода, г. I, бр. 76).

Впрочемъ, не сж били по-развити вкусоветѣ къмъ хубавото, къмъ изящното и у съседнитѣ ни, щомъ като Войниковитѣ драми се превеждатъ на грѣцки и румънски, щомъ тѣ се играятъ отъ тѣхни трупи предъ една инородна публика, която ги харесва, а пъкъ „Райна Княгиня“ дори бива изнесена въ чешки преводъ на пражка сцена.

Ако сега се опитаме да опредѣлимъ новото, което Войниковъ внесе въ склада на нашата книжнина и на нашия културенъ животъ, ще трѣбва да признаемъ, че той е първиятъ основателъ на оркестъръ и на хоръ,

първият основател и ръководител на драматическа труппа, единът от първите родоначалници на съвременната ни измърена реч и, ако не първия, то истинския и от никого неоспорван основател на българската драма, която преди него почти че нѣма сериозни предтечи. Това му качество признава и самъ П. Р. Славейковъ, който го нарича неинъ „по право основател“ (Македония, г. IV, бр. 62 отъ 1870 г.). Вѣрно е, че това, което е написалъ Войниковъ, ще си остане завинаги безъ популярностъ: то нѣма да се чете отъ широкитѣ маси, нѣма да се посѣга къмъ него за художествена наслада, никой нѣма да се униса отъ въплътенитѣ въ произведенията му образи, нито ще се възпламенява отъ идеитѣ и концепциитѣ на тѣхния създателъ, ала сжщо тѣй е вѣрно и противното: Войниковото дѣло се изучва и ще се изучва толкова по-грижливо, колкото повече стане господствуваще схващането, че въ известни степени на културното развитие починътъ на едно дѣло налага по-голѣми творчески напрежения, отколкото неговото усъвършенствуване въ други.

Библиография

- Атанасовъ, Т.** *Очеркъ върху историята на нашия театъръ.* Пер. сп., г. XXI. кн. 5—6 отъ 1909 г.
- Атанасовъ, Н.** *Борба за театъръ.* Глобусъ, г. III, бр. 37 и 38.
- Блъсковъ, Ил. Р.** *Трима народни учители.* Паметникъ, г. III, стр. 213—231. Сжщо въ „Градина“, г. I. кн. I и въ „Редъ съвременни книжки“, и пр.
- Величковъ, К.** *Добре Войниковъ.* Книжници, Солунъ 1893 г.
- Гечевъ, А.** *Добри П. Войниковъ въ развой на нашата драма.* Извѣстия на славянския семинаръ за 1904—1905 г
- Йоцовъ, Б.** *Нешо Бончевъ.* Училищенъ прегледъ, год. XXVII кн. 6, 1928 год.
- Молловъ, Ив.** *Добри П. Войниковъ.* Учителъ, г. IV, кн. 10; Просвѣта, Шуменъ, г. I, кн. 7.
- Wollman, D-r Frank.** *Bulharské drama.* Spizy Filosofické fakulty university Komenského, č. IX. Bratislava, 1928 г.
- Чилингировъ, С.** *Хараланъ Ангеловъ.* Сб. А. Н., кн. III, 1915 г.

Василъ Друмевъ

отъ Ст. Чилингировъ

I

Родъ, роденъ градъ и учение. — Първата грижа на Българската църква, обявена за независима, бѣше да си създаде незыблимъ авторитетъ, както предъ българскитѣ си пасоми, духовнитѣ сѣдбини на които трѣбваше да ржководи, така и предъ другитѣ независими църкви, особено предъ Цариградската патриаршия, отъ която се бѣше откъснала следъ героичната борба на цѣлъ единъ народъ. А това можеше да достигне тя, само като привлѣче за свои ржководители и представители най-отбелязанитѣ свои духовни чада, макаръ мнозина отъ тѣхъ да бѣха призвани по прихода за другъ родъ дѣла, което и тѣ сами виждаха. Но, въпрѣки туй, безшумно и съ пълно себеотрицание тѣ поднесоха себе си жертва, ржководени отъ евангелското начало, че комуто е много дадено, самъ трѣбва много да даде. Единъ отъ тия млади българи, сторилъ тая върховна жертва, е и Василъ Друмевъ.

Климентъ Браницки (1841—1901)

Той е роденъ въ началото на 1841 год. като пето и последно дете на почтено и набожно еснафско семей-

ство. Баща му, Друми, билъ отъ срѣдна заможность човѣкъ: занимавалъ се съ шивачество и дребна манифактура. Неговиятъ родъ произхожда отъ с. Драгоево, Преславско—едно отъ тритѣ села на околията, въ които е имало училищно здание още преди Кримската война (1853—1856). Майка му, Керуша, била отгледана отъ албанци—християни и дори сама се смѣтала за албанка. Бащата на Друмева я отвелъ отъ нѣкакво село—не се знае точно: турско или албанско — когато тя е била 14-15 годишна и малко знаела български. Но по-късно изучила езика така, че никакъ не се отличавала по говоръ отъ другитѣ шуменки. На внуцитѣ си разправяла, че е отъ пашовски родъ, но какъ е попаднала въ село, не помнѣла. Когато поотраснала, турци, които слушали за нейната хубость, намислили да я грабнатъ и потурчатъ, ала отгледалитѣ я с-ляни я предали съ нейно съгласие на Друмя и така я спасили отъ потурчване.

Когато се е родилъ Друмевъ, Шуменъ е билъ единъ отъ най-живитѣ и материално най-добре поставенитѣ градове у насъ, благодарение на обстоятелството, че въ него, като важенъ крепостенъ градъ, се е държалъ голѣмъ гарнизонъ, както и на струпванитѣ войски презъ руско-турскитѣ войни отъ 1806-1812 и отъ 1828—1829 год. По-късно, презъ време на Кримската война, неговото благосъстояние се още повече усилило: той е билъ избранъ за главна военна база на съюзенитѣ съ Турция държави. Това благосъстояние помогнало твърде много за добрата уредба на седемътъ му еснафа, които сж издържали църквитѣ и още въ първитѣ години следъ танзимата сж замѣнили килийнитѣ училища съ общински.

Василъ Друмевъ тръгналъ на училище презъ учебната 1847—48 год., когато въ взаимното училище е учителствувалъ Сава Вълчевъ Филаретовъ отъ Жеравна. Той, като даровито дете, бързо се научилъ да чете и и да пише, за това на следната година вече почналъ да изучава смѣтане, география, граматика и законъ божий. Минавалъ е за пръвъ между другаритѣ си по успѣхъ поведение, за което ни свидетелствува и неговата съученичка, отпосле учителка, Елена Златарова Илиева. Тя пише въ споменитѣ си: „Само на едно отъ момчетата захвалваха най-много и го показваха за примѣръ на

другитѣ, то бѣше Василъ Друмевъ, сегашния търновски владика“ (сп. „Свѣтлина“, г. VIII, кн. VII, стр. 12).

Къмъ края на тази—1849 г.—Шуменъ бива залѣтъ отъ вълната на полско-маджарскитѣ емигранти, които следъ несполучливата маджарска революция намиратъ прибѣжище въ него. Веднага въ града повѣва новъ духъ, който се отразява върху цѣлия челяденъ и общественъ животъ на шуменци. Намира отразъ и въ уредбата на тѣхнитѣ училища, които биватъ веднага преобразувани: шуменци ги раздѣлятъ на взаимно (1 $\frac{1}{2}$ год.), основно

Родната къща на В. Друмевъ въ Шуменъ

(„основателно“—3 год.) и горно („упражнително“, т. е., гимназия, сжщо 3 год.). Измѣнятъ се и методитѣ на обучение, като се въвеждатъ и нови предмети. Така, Миланъ Рашичъ преподавалъ презъ учебната 1850-1851 год. латински, а полякътъ Иванъ Манастирски — рисуване презъ 1851-1852 год. Сжщиятъ предметъ билъ застъпенъ следъ него отъ Миловановича, който преподавалъ още нѣмски езикъ и естествена история. Когато сж ставали тия подраздѣления, Друмевъ е билъ уче-

никъ въ основното училище, но не се знае точно въ кое отдѣление. Кое то може да се каже съ положителностъ, то е, че следъ 1849-50 год. той се е училъ главно при Сава Доброплодни, наедно съ когото сж му преподавали и други учители. А въ основания отъ Шафрана оркестъръ, на който се „правѣли разни мжчни европейски хави, каквито кадрилъ, полка, валсъ, мазурка, чардашъ и др.“ (Царигр. вестникъ, бр. 32), той е свирѣлъ на флейта.

Нѣщо ново внесе въ училището и Иванъ Богоровъ, условенъ за учителъ презъ 1851 г. Той въвежда географията, изпититѣ по която напълно задоволители шуменци. Освенъ това той възбудилъ у ученицитѣ си любовь къмъ четене чрезъ своигѣ преводи „Чюдоси-тъ на Робенсына Крусо“ и „Еничеритѣ, историческо преправена приказница“, издадени отъ него на 1849 въ Цариградъ. Затвърдява въ училището и чистия новобългарски книжовенъ езикъ, на който вече пишелъ и Доброплодни. Подъ негово влияние последния заминава за Земунъ, следъ дълго пътуване изъ България, дето напечатва своя „Водитель за взаимнитѣ училища“, комедията си „Михалъ“ и единъ „Писмовникъ“.

Презъ 1853 год., когато избухва Кримската война, училищата били заети отъ разквартирувани въ тѣхъ войници, та се появили и разни болести. Това заставило шуменци да ги затворятъ и да разпуснатъ ученицитѣ, които стояли при родителитѣ си близо две години. Останалъ въ бащина си дюкянъ и В. Друмевъ, като празнични и недѣлни дни ходѣлъ да чете и пѣе въ черква. При обсадата на Силистра отъ руситѣ турцитѣ се заловили да поправятъ шуменскитѣ укрепления, та населението трѣбвало да работи ангария по тѣхъ. Между другитѣ ходѣлъ да работи и Василъ Друмевъ заедно съ другаря си В. Д. Стояновъ. Тогава се явила у двамата мисълта да избѣгатъ при руситѣ, за да продължатъ образованието си въ руски учебни заведения, но тя си останала само една младежка мечта.

Къмъ края на войната училищата били отворени и Доброплодни, който поелъ пакъ ръководенето имъ, основалъ презъ май 1856 год. читалище, отъ което се ползували и ученицитѣ. Въ края на лѣтото пкъ далъ театрално представление, на което била играна комедията му „Михалъ“. Главната роля изнесълъ В. Друмевъ, вече свършилъ шуменската прогимназия. Преди това, по примѣра на австрийскитѣ училища, Доброплодни завелъ десетина ученици въ Преславъ, дето да видятъ развалинитѣ на старата българска столица и да си спомнятъ славното минало на нашия народъ. За да не имъ бжде досадно пътуването, по пътя той разправялъ съдържанието на романа Скитникътъ евреинъ отъ Евгений Сю. А преди да ги извади на излетъ, прогледъ имъ драмата Лаханъ (Ивайло) на сръбския поетъ Стерьо

Поповичъ — българинъ по рождение — сюжета на която е взетъ изъ българската история. Виденото и чутото презъ време на излета произвело на ученицитъ силно впечатление. Следи отъ него се забелязватъ въ „Нещастна фамилия“, а донѣкжде и въ „Ученикъ и благодѣтели“ на Друмева.

Семинаристъ въ Одеса и legionеръ въ Бѣлградъ. — Като свършва училището на 1856 год., Друмевъ бива назначенъ за помощникъ учителъ — суплентъ, както се казвало тогава. За такъвъ билъ приетъ на следната година и другарътъ му В. Д. Стояновъ. Двамата помощници се сдобиватъ сега съ възможността повечко

Митровъ Митрофанъ Климентъ

Подпись на митр. Климентъ

да поработятъ надъ себе си подъ ръководството на до-вчерашнитъ си учители, а особено подъ това на Сава Доброплодни. Между другото, както и при Войникова, последниятъ подържалъ у тѣхъ желанието да отидатъ за повисока наука въ чужбина. Ала нѣмало отъ кжде да намѣрятъ срѣдства. Най-сетне щастието имъ се усмихва. Презъ пролѣтътъ на 1858 год. одеското българско настоятелство, успѣло да издействува отъ руското правителство и отъ Св. Синодъ на руската църква още нѣколко стипендии за българчета, се обърнало писмено до Др. Цанковъ въ Цариградъ съ молба да му препоръча нѣколко свои млади, но способни, сънародници. Той отъ своя страна се отнесълъ съ сжщата молба до градоветъ, въ които имало уредени класни училища. Въ Шуменъ изборътъ падналъ на Василь Друмевъ, който следъ дълги прѣчки отъ страна на нѣкои заинтересувани се добралъ най-сетне до Цариградъ, отдето подиръ едно промеждие — обрали му паритѣ и препоръчителнитъ писма, когато паракходътъ сигналъ до устието на Дунава — се добива въ Одеса.

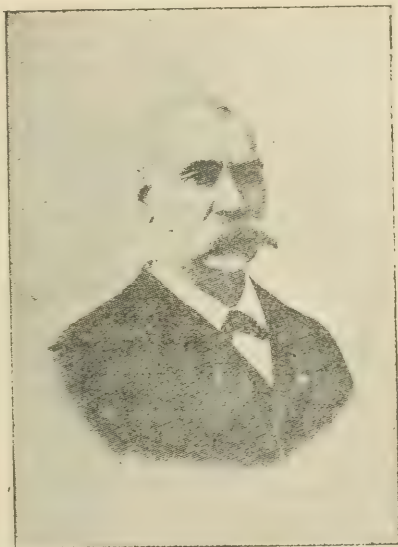
Тука той постѣпва като стипендиянтъ въ духовната семинария, следъ като е преседѣлъ една година въ уездното четирекласно училище, нѣщо като доленъ курсъ на семинарията. По общообразователнитъ си предмети тя почти се равнявала на класическа гимназия. Освенъ това били застъпени: философска пропедевтика, селско стопанство и медицина. Благодарение на природнитъ си дарби, Друмевъ и тука се проявилъ като прѣвъ ученикъ. Освенъ това тѣ му позволявали лесно да усво-

ява преподадената материя и свободното си време да посвещава на своитѣ интереси къмъ общественитѣ работи въ Турция, както и на книжовни занятия. Въ началото на 1860 год. той вече напечатва въ Български книжици преведения си разказъ „Царица Семирамида“, както и нѣкои статийки подъ видъ на дописки изъ Шуменъ въ Цариградски вестникъ. Но особено много се засилва интересътъ му къмъ българскитѣ работи, когато Раковски бива назначенъ за надзирател на открития при семинарията пансионъ. Друмевъ влиза въ тѣсни връзки съ него и подпада подъ пълното му влияние: той дори като наставника си почва да пише безъ членове. Тука, въ семинарията, Друмевъ започва и довършва повестта си *Нещастна фамилия*, която билъ замислилъ още като ученикъ въ Шуменъ, и туря началото на българската повесть. Той работи надъ нея комахай две години — отъ есента на 1858 г. до къмъ края на пролѣтъта 1860 год., когато бива отпечатана въ Български книжици (г. II, 1860, юлий, кн. I, г. III, кн. II, ноемврий, сжщата година). Макарь и пълна съ недостатъци, тя буди възторгъ у българскитѣ читатели, особено у младитѣ, които плачели върху нещастieto на своя народъ, така картинно представени за првъ пѣтъ отъ тѣхенъ сънародникъ.

Още докато се печатала повестта, Друмевъ изпраща въ Български книжици два свои превода: *Нравственны разсжжденія съ невинныя юноши и Привидѣнія*, въ езика на които е напълно запазено влиянието на Раковски. На следната 1861 г. той написва по поводъ заточението на българскитѣ владѣици Иларионъ Макариополски и Авксенти Велешки стихотворението *Я гледай те, братя мили*, което добива широка популярностъ и затвърдява името му като писателъ.

Но увлѣченията на Друмева подиръ Раковски не сж само отъ книжовно естество. Той прегръща и неговата политическа дейностъ. Затова, когато последниятъ основава презъ 1861—1862 год. българската легия въ Бѣлградъ, която трѣбвало да послужи като ядка на бждешата българска войска, Друмевъ напуска на 22 декемврий 1861 год. Одеса и заминава за Бѣлградъ. Ала щомъ сърбитѣ постигатъ желаното отъ тѣхъ, премѣстватъ легионеритѣ отъ Бѣлградъ въ Крагуевацъ, а

следъ това ги разпущатъ. Тука Друмевъ влиза въ стълкновение съ Раковски поради неволно нарушение на една негова заповѣдь, за което бива изваденъ на разстрелване. Спасява го Стефанъ Караджа, който се изправя съ една цепеница предъ Раковски, отъ когото вече всички негодували поради разпуснатия му животъ и непоносимото голѣмене, и заявява, че ще го пребие на мѣсто, ако Друмевъ бже разстрелянъ. Раковски отмѣнява заповѣдта си. Отъ тоя день Друмевъ почналъ да счита Караджата за свой спасителъ и всѣкога е държалъ портрета му въ стаята си.

Василъ Стояновъ

Следъ разпусчането на легията, Друмевъ престоюва още нѣколко време въ Крагуевацъ, отдето се отправя за Смедерево, за да се върне по Дунава въ Одеса. По пжтя той заболява отъ тифъ и щѣлъ да умре, ако не

билъ прибранъ отъ едни набожни селяни, които го гледали като синъ, додето оздравѣе. Едва закрепналъ, Друмевъ успѣва да се добере до брата си Никола въ с. Черна, Мачинско, и следъ нѣколко дневно престоюване да отиде въ Галацъ. Но сега го сполетява нова беда — свършватъ се паритѣ му, и той се вижда заставенъ да изходи пешъ цѣла южна Бесарабия на пжтъ за Одеса.

Макаръ и напусналъ своеволно семинарията, Друмевъ бива наново приетъ въ нея. Съ двойни усилия той успѣва да издържи изпита си за пропуснатото полугодие и пакъ да се вреди между първитѣ ученици. Свободното си време наново посветява на книжовна работа, като влиза къмъ края на 1862 год. въ дружеството

„Книжовно общество“, начело на което стоял енергичния Павелъ Калянджи, и задачата на което е била да приготви учебници за българските училища. Презъ 1863 год. дружеството издава книгата Другаръ за дѣца-та, въ която Друмевъ написва отдѣла Родина и отечество. Целта на тоя отдѣлъ била да възбуди родолюбиви чувства у младитѣ читатели, като ги предпази отъ увлѣчения подиръ гърци и папищаши. Но най-крупното книжовно дѣло на Друмева презъ тия години е повестта му Ученикъ и благодѣтели, или чуждото си е сѣ чуждо, чиято първа часть обнародва въ в. Съвѣтникъ отъ бр. 8 (23 май) до 41—1864 год., а втората остава недовършена, може би, защото е спрѣлъ вестника. Не е неоснователно и допушането на Ст. Минчевъ, че Друмевъ не е довършилъ повестта си, защото си е измѣнилъ мнението за членоветѣ на Одеското българско настоятелство, които толкова отрицателно рисува въ нея.

Духовна академия. Основаване на Книжовното дружество.— Презъ м. юний 1865 год. Друмевъ свършва съ отличенъ успѣхъ Одеската семинария и постѣпва пакъ като стипендиянтъ въ Киевската духовна академия. Тѣкмо презъ това време се извършватъ великитѣ реформи на Александра II, които следъ освобождението на крепостнитѣ родиха вѣрата въ човѣшкия напредѣкъ и създадоха народническото увлѣчение у руската интелигенция. Това се отразява и върху идеалистично настроената натура на Друмева. Въ Киевъ той се сближава съ Йосифа Соколски, настаненъ въ Киево-печерската лавра, на когото дълго време помага като неговъ частенъ секретаръ. Служи му, особено презъ последнитѣ две години на студенчеството си, още като съветникъ и подбудителъ по народо-полезни начинания. Започва да пише и биографията му, която обаче остава недовършена.

И въ академията Друмевъ е можалъ да вземе едно отъ първитѣ мѣста между другаритѣ си. Дълго следъ свършването му неговиятъ знаменитъ професоръ по хомилетика К. Пѣвчицки често повтарялъ, че най-добритѣ студенти, които помнѣлъ той, били Друмевъ и Стояновъ-Бурмовъ. Тука той се е занимавалъ по-специално съ педагогия и философия. Но къмъ края на курса се залавя сериозно съ единъ важенъ въпросъ изъ областта на църковната и политическата история презъ първитѣ

въкове на християнството — въпроса за отношенията на свѣтската властъ къмъ църквата и къмъ изникналитѣ въ нея ереси. Плодъ на тия му изучавания се явява неговата дисертация Греко-римскіе законы о преступленіяхъ противъ вѣры и церкви (1869 г.), съ която спечелва научната степенъ „кандидатъ“. Нейното встъпление съ нѣколко допълнения той обнародва по-късно въ Периодическо списание, кн. XI—XII, подъ надсловъ „Намисанието на свѣтската властъ въ черковнитѣ работи“. Макаръ и да не е лишена отъ нѣкои недостатъци, тази дисертация, ако се напечата, би била единъ цененъ влогъ въ нашата бедна историческа книжнина. Презъ време на студентството си Друмевъ напечатва въ Духовны книжки, редактирани отъ Р. И. Блъсковъ, и статията си Нѣщо за нашъ ж-тж любовъ и за наше-то уваженіе къмъ Духовенството ни въ обще, написана съ доста голѣма вещина, която заставя редакцията да я препоръча най-горещо на читателитѣ си.

Научнитѣ занятия на Друмева и интересътъ му къмъ църковната борба не го откъсватъ съвсемъ отъ неговитѣ занимания съ поезията. Въ това ни убеждаватъ запазенитѣ до днесъ откъси отъ недовършени разкази и повести. Разработилъ е доста и драмата си Иванку. Въ връзка съ последната той изучвалъ и драматическата поезия, като се е спрѣлъ особно на Шекспира, когото и препоръчва като образецъ на всички наши драматурзи (Пер. сп. кн. 9—10, стр. 189). Понеже е живѣлъ вънъ отъ академията, не му останали чужди и сърдечнитѣ увлѣчения. Но коя е била тази девица, която го пленила, ние нищо не знаемъ: тя умрѣла преди Друмевъ да свърши академията, а и самъ Друмевъ не ни казва нищо по-подробно за нея, освенъ нѣколко думи, които намираме въ единъ неговъ споменъ. Но, все пакъ, той още нѣма сгодата да се отдаде напълно на своитѣ научни и литературни влѣчения. Това направя той следъ като свършва духовната академия презъ лѣтото на 1869 год. Заминалъ за малко въ родния си градъ Шуменъ, Друмевъ скоро се връща въ Галацъ при своя другаръ отъ детинство В. Д. Стояновъ, съ когото взима живо участие при основаването на книжовното дружество, което нѣкои наши родолюбци сж проектирали да основатъ още презъ 1852 год.

Отначало се мислѣло дружеството да се установи въ Букурещъ, като се слѣе съ тамошното читалище „Братска любовъ“, а Друмевъ да стане главенъ учителъ на българското училище, редакторъ на в. Отечество и сжщевременно членъ на книжовното дружество. Но учредителното събрание на дружеството, чието първо заседание станало въ Галацъ на 25 септемврий 1869 г.,

а по подирнитѣ — въ Браила отъ 26 до 29 сѣщия .месець, отхвърлили проекта на букурещкитѣ първенци. Тѣ се разсърдили отъ това и нарекли дружеството дѣло на несериозни хора. Въ сѣщностъ е било тъкмо обратното: за председателъ е билъ избранъ авторитетниятъ вече историкъ М. Дриновъ, а за дѣловодителъ В. Д. Стояновъ. Първиятъ, понеже не можелъ да живѣе въ седалището на дружеството, билъ замѣстванъ по решение на дружественитѣ членове отъ действителния членъ В. Друмевъ. Така книжовното дружество остава да се ръководи отъ своитѣ истински основатели — Друмевъ и Стояновъ, нераздѣлни приятели отъ ранни ученически години.

Отъ това време насетне се почва истинската книжовно-обществена дейность на Друмева. Най-напредъ той се залавя да приготви материялъ за дружественото Периодическо списание. Плодъ на тия му усилия се явяватъ неговитѣ обемни статии За отхраната и Живото писание на Стойко Владиславовъ Софроний. Преди, обаче, да ги напечата, той предпочита да ги прочете като сказки предъ браилскитѣ българи, едно, за да ги заинтересува по-живо отъ дѣлото на книжовното дружество и, друго, за да се събератъ нѣкои сръдства, безъ каквито списанието не би могло да се сложи подъ печатъ. Тука той бива подпомогнатъ, освенъ отъ Стоянова и В. Поповича, още и отъ Добри Войниковъ, съ когото го свързва тѣсна и сърдечна дружба. Последната бива развалена отъ една статия на Друмева, печатана въ в. Турция.

Главната грижа на Друмева е била съсръдоточена върху книжовното дружество, чийто фактически председателъ е билъ, и върху редактираното наедно съ Стоянова Периодическо списание. Но понеже сръдствата на дружеството сж били твърде оскудни, той се видѣлъ принуденъ да заеме мѣстото на главенъ учителъ при браилското българско училище, следъ като Войниковъ напустналъ тази длъжность и станалъ учителъ въ Гюргево. Като таквъ Друмевъ стоялъ до края на учебната 1872—73 год. Покрай другата си работа той написва и едно Изложение, направено отъ Настоятелството на браилското българско училище при даване на годишната училищна равномѣтка за 1871—1872 г.

Въ редакцията на Периодическо списание и като фактически председателъ на книжовното дружество Друмевъ прекарва близо около четире години — отъ 1 октомврий 1868 год. до 14 юлий 1873 год. Презъ това време той написва и напечатва освенъ поменатитѣ вече две статии, които оставатъ едни отъ най-важ-

систематически отрича. Три години следъ излизането му отъ редакцията помѣстя статията си Намисването на свѣтската властъ въ черковнитѣ работи, която съдържа по-големата частъ отъ въведението къмъ дисертацията му. Нѣма съмнение, че Друмевъ би ни очудилъ съ по-голяма продуктивностъ, ако списанието би могло да ни дава по 12, а не по две книжки годишно, и ако той не е билъ заставенъ надъ туй отгоре да дири срѣдства за своята и така твърде оскъдна издръжка.

Климентъ, епископъ Браницки.— Колкото книжовната работа и да е примамвала Друмева, защото му била присърдце, той е трѣбвало да я напустне, най-малко, да ѝ се отдава съ по-слабо увлѣчение. Вжтре, въ предѣлитѣ на Турция, е разрешенъ вече най-важния за българитѣ въпросъ — черковния — който налага жертва отъ страна на цѣлия народъ, а най-вече отъ страна на интелигенцията му, главно поради провъзгласяването на българската черква за схизматична. И Друмевъ отива по великденскитѣ празници на 1873 г. въ рсдния си градъ съ намѣрение да се упознае по-отблизо съ нуждитѣ на родината си. Тука той заварва учителския съборъ, свиканъ отъ Варненския митрополитъ Симеона. По покана на последния Друмевъ става секретаръ на събора, който изработва уставъ за селскитѣ и програма за селскитѣ и градскитѣ училища, разпредѣля учебното време презъ годината и избира учебници за селскитѣ училища. На 14 юний 1873 г., следъ като привършва работата си въ училището, той напуска Браила и отива въ Тулча. Тука, именно въ с. Башъ-къой, митрополитъ Григорий го ржкополага на 16 юний за иеродяконъ съ име Климентъ, а следъ това на 24 сжщия месецъ — за иеромонахъ въ мѣнастиря Чиликъ; на 18 юлий — за архимандритъ. Презъ втората половина на октомврий той вече става протосингелъ на Доростоло-Червенската митрополия въ Русе, а на 21 априлъ 1874 год. бива ржкоположенъ за епископъ съ титлата Браницки. Като такъвъ той бива изпратенъ за управител на добруджанския дѣлъ съ тази епархия. Но, преди да замине за тамъ, бива натоваренъ отъ търновския митрополитъ Иларионъ Макариполски да отвори и да уреди новооснованото духовно училище въ Лѣсковския мѣнастирь Св Петъръ и Павелъ.

Въ Тулча и Тулчанско Климентъ още при първитѣ си стѣпки спечелва обичта на населението, което въ.

негово лице вижда не само единъ достоенъ духовенъ пастиръ, но и олицетворение на всичко хубаво, каквото е способенъ да създаде българскиятъ народъ. И тия чувства къмъ него оставатъ неизмѣнни презъ време на цѣлата му дейность въ Добруджа.

Достатъчно краснорѣчиво ни свидетелствува за това следната дописка на М. Д. Т. (ихчева), която същевременно е и една вѣрна характеристика за Друмева като епископъ :

„Но ако тая страна на е лишила отъ задоволствіе, то друга е била не малко щедра да запълни това незадоволство. Въ тоя кжтъ Добруджа отъ 5—6 месецы насамъ ся намира г. Боголюбіе Браницкый Епископъ г-нъ Климентъ. Наистина, азъ быхъ ублажавалъ всичкыѣ страни, ако быха са, тъй да кажа, сподобили съ такъвъ пастыръ, съ такавъ благъ душъ, която не щади ни трудъ ни спокойствіе, само и само за да види паството си и въ редъ, и въ съгласіе, и на злачнѣ странѣ, какъвто е нашій Епископъ. Той, откакъ е дошълъ, рѣдко не е служилъ, не е чякалъ да го поканватъ, разумѣва се отъ интереснѣ странѣ, както правятъ другыѣ, да служи, защото той е нѣмалъ, както е и дѣйствително, вещественый (паричный) интересъ, а вынжгы са е водилъ отъ моралныѣ, какъ т. е. да може да послужи на народа си и на отечеството си, на които ся е посвѣтилъ. Това, което го прави благополученъ и доволенъ, то е че, като служи за просвѣщеніе и за напрѣдка на народа си, на отечеството си, той си изпълнява вѣрно, точно и, отъ всичко което стои по-горѣ, безпристрастно длъжността си. Не са минава недѣлжъ, въ които той да не занимае публикжтъ въ черквѣ съ слово поучително, обстоятелственно и ясно. Тѣзи неговы доста страстны слова, които са избиватъ отъ болехжтъ на патриотическото му сърце, не малко ползж ще принежтъ на народа, ако до сега не сж принесли, въ запознаваніе на своитѣ гражданскы и духовны длъжности и обязанности — нѣща, които до най-голѣмж степенъ сж привлекли благодарностьж и признателностьж народнѣ. Обаче отваряніе на Дунава, както са научавамъ, ще на лиши отъ това наслаждение, като слѣдъ малко вапорътъ ще ни го отнеме и занесе въ Руссе, за кждѣто го е призовавъ не помалко достойныйтъ му духовень отецъ Н. Выс. Прѣосвященство Доростоло-червенскый г-нъ Григорій“ (Н а п р ѣ д ѣ к ѣ, г. X, бр. 85 отъ 13 мартъ 1876 год.).

И не би могло да бжде иначе, щомъ се знаятъ широкитѣ обществени интереси на Климента и неуморимата му ревность да подтикне съ всички сили нашето културно развитие напредъ. Испиталъ на дѣло като легионеръ възможноститѣ да се добие нѣщо, било въ смисълъ на политически правдини, било въ смисълъ на общественно-стопански условия, той се връща къмъ срѣдствата на чистата просвѣта, едничкитѣ властни да извоюватъ и гарантиратъ свободни дни за едно робско население, стига тѣ да проникнатъ и въ най-затынте-

нитѣ кжтове на неговата земя. На първо време вниманието на всички е обърнато къмъ училищата. Къмъ тѣхъ насочва погледи и Климентъ, който презъ октомврий 1874 год. председателствува тридневния учителски съборъ въ Русе, дето се разглеждатъ въпроситѣ за откриване на нови училища, за подготовка на учители, за изработване и подборъ на учебници и пр. Не малки грижи полага той и за развоя на читалищата въ епархията.

Всички тия грижи не отвличатъ, обаче, вниманието на Климента отъ вървежа на общонародното екзархийско дѣло, както и отъ работитѣ на книжовното дружество, на което все още продължава да бжде единъ отъ дейнитѣ членове. Ала сега праща въ списанието му нестатии, за написването на които нѣма време, а рецензии. Презъ тия години (1874—1876) е писана и незавършената му повестъ Богданъ и Златка. Но съвсемъ неблагоприятни за книжовна работа се указватъ месецитѣ на освободителната война. Сега той, преди всичко, трѣбва да се грижи не за образованието — училищно или книжовно — на своето паство, а за неговото спасение, защото не еднажъ то, а особено русенското гражданство, е стояло предъ угрозата да бжде избито или пъкъ изселено и по стратегически съображения, и въ името на турскитѣ държавни интереси.

Следъ освобождението. Митрополитъ Търновски и министъръ. — Освобождението създава други грижи и задължения за Климента. Още въ началото на учебната 1878-1879 г. нему възлагатъ да стане ректоръ на Петропавловското духовно училище при Лѣсковецъ, което М. Дриновъ, управляващъ отдѣла на народното просвѣщение, билъ намислилъ да отвори. Едновременно почти той бива натоваренъ (26 октомврий 1878 г.) да управлява и овдовѣлата Търновска епархия. Скоро следъ туй е повиканъ да вземе участие въ учредителното събрание и по право като архиерей, и по изборъ отъ Русенско. Тука той пръвъ съ една трогателна речъ става тълкувател на чувствата, които храни освободениятъ народъ къмъ своя освободителъ. Бива избранъ и за членъ на 15-членната комисия, на която било възложено да прегледа руския проектъ за конституция. Климентъ е билъ единъ отъ тия, които сж ис-

кали избирателното право да бжде свързано съ известен образователен цензъ, както и да се създаде сенатъ, за да се спъватъ всички прибързани и незрѣли решения на народното събрание. Следъ избора пъкъ на князь Александъръ I, Климентъ влиза въ състава на депутацията, която начело съ бившия екзархъ Антимъ I, е заминала за Русия, дето да изкаже на Царя Освободителя вѣчната признателностъ на българския народъ за дарената му свобода.

Когато поставя въ редъ Петропавловското духовно училище, на Климента бива възложено отъ Министерството на народното просвѣщение да отвори и уреди Търновската девическа гимназия, която ръководилъ като директоръ година и половина. Въ признанието на тая му заслуга, тя по-късно — на 3 априль 1902 год. — бива кръстена на негово име Ръководи и мъжката гимназия, безплатенъ директоръ на която билъ д-ръ В. Беронъ, като „върховенъ надзирателъ на училищното настоятелство.“ Климентъ прекъсва тая си просвѣтна дейностъ, когато го повикватъ на държавнически постъ презъ есенъта на 1879 год., натоваренъ отъ княза да състави кабинетъ и да управлява Министерството на народната просвѣта (отъ 29. XI. 1879 до 24. III 1880).

Отъ м. юний 1880 г. до половината на ноемврий 1887 год. Климентъ съ малки прекъсвания прекарва срѣдъ паството си, отдаденъ на своята пастирска и просвѣтна дейностъ. Навремени само се намиса въ политическия животъ и то не за да играе нѣкаква роля въ него, а да си каже само мнението, какъвто е случая, напр., съ пълномощията на княза. Макаръ тѣ и да сж били мълчаливо санкционирани отъ другитъ ни архипастири като: екзархъ Йосифъ, митрополититъ Симеонъ, Григорий и дори отъ близкия му приятель архим. Константинъ, Климентъ ги е осъдилъ. Споредъ него, колкото и да не е подготвенъ нашиятъ народъ за свободата, която му дава конституцията, той чрезъ нея именно, а не мимо нея, ще се научи да цени и да пази тая свобода. Тия свои схващания особено дебело подчертава той въ речта си за Истинската свобода, казана на Великденъ 1881 г.

Въ служба тъкмо на тая народна свобода протича и цѣлата по-нататъшна дейностъ на Климента, която не еднажъ го лишава отъ правото да бжде самъ свободенъ като човѣкъ, общественъ деятель и духовенъ пастиръ вече не като епископъ, управляващъ Търновската епархия, а като нейнъ кириярхъ, избранъ единодушно на 27 май 1884 год. За канонически митрополитъ бива назначенъ съ княжески указъ на 12 юний сжщата година, а презъ втората половина на м. ноемврий — за екзархийски делегатъ предъ българското правителство, както и временно управляващъ овдовѣлата Софийската епархия. Но тия нови длѣжности му съз-

даватъ още отначало голѣми мъжнотии, една отъ които се дължи на въпроса за възнаграждението на свещеницитѣ, разрешенъ едва следъ съединението на дветѣ Българии. Това съединение го накарва да влѣзе въ състава на депутацията, която бива пратена при императоръ Александъръ III съ молба да не лишава българския народъ отъ височайшето си покровителство. Макаръ недоволенъ отъ българитѣ за тази имъ прибързана, главно пълна съ недовѣрие къмъ руситѣ постъпка, императорътъ изрича следъ трогателната речъ на Климента следнитѣ паметни думи: „О разъединеніи теперъ и рѣчи бытъ не можетъ“. Следъ завръщането си, Климентъ бива избранъ за председателъ на току-що основаното дружество Червенъ Кръстъ, което изигра непредполагаема помощна и хуманитарна роля презъ време на сръбско-българската война. А тъкмо при разгара на последната, когато правителството, застрашено отъ нахлуването на сърбитѣ въ София, решава да прехвърли държавната каса въ Плѣвенъ, на Климента се даватъ 400 хиляди лева, отъ които да отпуща по нареждането на финансовия министъръ потрѣбнитѣ за държавната машина суми. По тоя начинъ той става при другитѣ си вече длъжности и безплатенъ касиеръ на финансовото министерство.

Но настъпилитѣ следъ войната вътрешни събития, по които Климентъ взима едно решително поведение, го подхвърлятъ на тежки изпитания, главно поради неговия прѣмъ и независимъ характеръ. Първото му страшно изпитание започва следъ преврата отъ 9 августъ 1886 г., когато той, въпрѣки волята си, бива принуденъ да образува правителство, само за да запази страната отъ анархия, къмъ която водѣше свалянето на князь Александра отъ престола, въ което той не е участвувалъ. Но това правителство, не просъществува повече отъ три дена. И влизането въ него, както казва Юр. Трифоновъ, не е било нищо друго, освенъ жертва за благото на България, която той не искалъ да остави да падне въ междусособица. Авторътъ на „Иванку“, който въ лицето на Петра е представилъ себепожертвуванието на истинския родолюбецъ за избѣгване на междусособия въ държавата, не посмѣлъ да се откаже отъ своя дългъ, макаръ да виждалъ, че това може да стане причина да го нападатъ като „предателя“. И така става. Щомъ

подполковникъ Муткуровъ влиза въ София начело на южно-българскитѣ войски, първата му работа била да заточи екзархийския намѣстникъ въ Буховския мѣнастиръ Архангелъ Михаилъ. Пуща го, обаче, скоро, щомъ се научава за положението на работитѣ при и следъ детронацията на Батемберга. Нѣщо повече: следъ като последниятъ се отказва окончателно отъ престола,

Стамболовъ като регентъ често отива при Климента, за да се съветва съ него по разни държавни въпроси. Но скоро тия отношения ставатъ лоши. Основната причина за тѣхното влошаване трѣбва да се дири въ новия политически курсъ: регентството се вече ориентирва въ политика, противна на Русия, а висшето духовенство, особено Климентъ, Симеонъ и Константинъ, все още продължава да смѣта руския царъ за покровителъ на българитѣ и да споменува името му въ чер-

Митр. Григорий Доростоло-Червенски

квитѣ наредъ съ името на Царъ-Освободителя. Отношенията ставатъ още по-лоши следъ избора на князь Фердинанда, и то когато на 10 августъ 1887 год., деня въ който новия князь влиза въ столицата си, на сторения молебень Климентъ билъ изразилъ въ словото си покрай другото и пожелание за скорошното примирение между Русия и България, защото, макаръ, споредъ него, народътъ да приема съ отворени обятия новия си князь, той не може да забрави и кому дължи свободата си. Отъ този моментъ Климентъ става омразенъ и непоносимъ за новото, Стамболово правителство, което търси всички възможни и невъзможни поводи да го махне отъ

поста му екзархийски намѣстникъ. Най-сетне съ заплашване, отпърво чрезъ подставени лица, а после и направо чрезъ административната властъ, правителството заставя Климента да напустне София.

Но и въ Търново, дето пристига на 5 декемврий 1887 год., радостно посрещнатъ отъ населението, не го оставятъ на мира. Едно момче му връчва едно писмо, подписано стъ „повече отъ 500 души“, въ което му се заповѣдвало, просто, да не ходи по черквитъ да служи и проповѣдва. Разбира се, Климентъ не се подчинилъ на това предупреждение, нито пъкъ е престаналъ да споменава въ литургията името на руския царъ, защото е мислилъ, че временнитъ политически недоразумения не могатъ, па и не бива да засѣгатъ вѣчната връзка между българитъ и руситъ като освободени и освободители. Студенината между правителството и Климента се засилва особено много презъ пролѣтта на 1888 год., когато князътъ отива въ Търново, дето митрополитътъ не го посрещналъ. А той и не би могълъ да направи друго, не само защото поради понесенитъ огорчения не е искалъ, а защото му е било невъзможно: княжеското пристигане станало въ четвъртъкъ — въ часъ на вечерня. Значи, тъкмо въ време, когато митрополитътъ трѣбва да бжде, споредъ църковнитъ канони, не на тържества, е да се отдаде на смирение и на молитва.

Последни години.—Впрочемъ, борбата на правителството срещу Климента не е борба изключително съ него: тя е само единъ мжчителенъ, тежъкъ епизодъ срещу Св. Синодъ, членоветъ на който сж се третирали като врагове на установената властъ и главно на царя. Нетактичности, безъ каквито не може да мине всѣка борба у насъ, е имало и отъ дветъ страни, но и предизвикателствата не сж били малко отъ едната — правителството и княза—било срещу отдѣлни архиереи, било, изобщо, противъ висшитъ представители на нашата църква. По едно време се достига до тамъ, че се замисля свалянето на екзархъ Иосифа и замѣстването му съ Григория Доростоло-Червенски. Най-сетне, къмъ 1890 год. тая борба се смекчава външно, и Климентъ, който по настояването на свѣтската властъ не е вече членъ на синода, е оставенъ на мира. Сега той има макаръ относително възможността да се отдаде напълно не само на своята архипастирска длъжностъ, но и на книжовната си дейностъ, резултатъ на която се явяватъ незавършения разказъ *Защо*, сжщо недовършената по-вестъ *Царъ Иванъ Александъръ*, кратката история на Лѣсковския манастиръ *Св. Пе-*

търъ и Павелъ, голѣмото му съчинение Събрание на правилата на Св. Апостоли, Вселенскитѣ и Помѣстни събори и др.

За зла честъ, това спокойно отдаване на работане е траяло дълго. Проектътъ за измѣнение на чл 38 отъ Конституцията поставя наново Климента въ неприязнь и въ борба съ правителството Той се застъпва здраво за старата редакция на члена, защото вижда въ новата, предизвикана огъ женитбата на княза, посегателство върху държавната религия, къмъ която може да не принадлежи само първиятъ князь А едно отъ условията на тази важна женитба, съ която се туряше начало на българската династия, било—децата на княжеската двойка да запазятъ възрастта на родителитѣ си. Това пъкъ отъ друга страна значи усиляване чрезъ двореца на католическото влияние въ България, станало и безъ туй доста агресивно покрай княза. Тѣкмо пъкъ въ единството на държавната религия вижда Климентъ залога за българското държавно единство. Тия негови схващания се сподѣлятъ отъ всички наши архиепи, които, просто, откриватъ фронтъ на правителството. Най-решителни, обаче, сж Климента и врачканския Константинъ, които не изпущатъ случай да не се застъпятъ за държавната ни религия. За нея се застъпва още еднажъ и Климентъ въ недѣлята на православие то съ една блѣскава речъ, държана въ църква, въ която партизанитѣ на правителството пресилено виждатъ закана и подстрекачество на народа срещу властта, па и срещу княза. Стамболовъ това и чака. По негова заповѣдъ тѣлпа отъ низки елементи заобикаля митрополията, малтретира Климента и го заточва силомъ въ Петропавловския мѣнастиръ, сжщия, въ който се помѣщаваше основаната и ръководена отъ него семинария. Скоро го подвеждатъ и подъ сждъ. Но обвинението е толкова изкуствено скроено, че не се намира дори между правителствени тѣ партизани прокуроръ, който да го защитава. Най-сетне съ ролята на обвинителъ се нагърбва Ганьо Чолаковъ, личниятъ възпитаникъ на Климента и дори най-голѣмия му любимецъ; той съ настървение иска смъртно наказание за човѣка, който го е извадилъ отъ физическата калъ, за да затъне самъ въ нравствената. Сждътъ, обаче, не уважава всички аргументи на прокурора и осжда Климента на 15-годишенъ затворъ или вѣчно заточение. Тая присжда на окръжния сждъ бива видоизмѣнена отъ апелативния, после потвърдена отъ касационния сждъ, така: Климентъ се осжда на 3 години тъмниченъ затворъ съ ходатайство за помилване на 2 години въ заточение. По-късно съ мотивиранъ докладъ отъ Министерството на правосъдието той бива опростенъ отъ княза, но Стамболовъ не прилага указа.

Какъ е прекаралъ Климентъ затворническитѣ си месеци, можемъ само да предполагаме. Знаемъ съ положителностъ, обаче, това, което той ни предава въ своитѣ интервюта следъ освобождението си. Споредъ тѣхъ, въ Петропавловския мѣнастиръ прекаралъ удовлетворително, а въ Гложенския—лошо. „Въ този затворъ азъ много страдахъ“, казва той.

Освободенъ отъ затвора следъ падането на Стамболова, Климентъ бива посрещнатъ царски и въ София,

и въ Търново. Не следъ много нему се възлага мисията да положи вѣнецъ надъ гроба на руския императоръ Александъръ III, както и да стори потрѣбното за сближение между Русия и България. Макаръ да е билъ изтощенъ и разнебитенъ отъ затвора, той приема да застане на чело на избраната отъ Народното събрание депутация и да разреши блѣскаво възложенитѣ му задачи. Като тѣхенъ прѣкъ резултатъ се явява покрѣстването на престолонаследника князь Борисъ и въдворяването на българската династия въ лоното на православието.

Едва чакъ сега настѣпва единъ по-спокоенъ периодъ за работа, но вече Климентъ не е достатъчно здравъ. Бурниятъ му и пѣленъ съ превратности животъ сломява иначе неговата желѣзна натура и той следъ нѣколко годишно боледуване почива за винаги въ София на 10 юлий (ст. ст.) 1901 год., 5¹/₂ часа следъ обѣдъ. Смъртнитѣ му останки биватъ пренесени въ Търново и погребани на 14 юлий въ артиката на съборната черква св. Богородица.

II

В. Друмевъ като писателъ. — При една толкова неспокойна и разнообразна дейность въ държавното, черковното и гражданственото строителство на нашия народъ, не ще и съмнение, че волята и времето за книжовна работа не могатъ да бждатъ такива, каквито талантътъ на Друмева повелява. Наистина, той и като епископъ, и като митрополитъ Климентъ прибѣгва понѣкога до перото, но това прави повече въ интереса на църковната книжнина, която предполага по-малко дарби, а повече търпение, по-голѣма наличность на компилативни, отколкото на творчески способности. Вѣрно е, че и тия му трудове не сж безъ значение, особено не е за пренебрегване участието на Климента въ превода на Библията, но тѣ далечъ отстъпватъ по своята културно-историческа роля на създаденото отъ Василь Друмева. Въ това отношение митрополитъ Климентъ и Василь Друмевъ сж две неизмѣрими величини, които само навремени се мжчатъ да се изравнятъ, безъ да сполучатъ въ това. Митрополитътъ презъ цѣлия си животъ само блѣнува да върне белетриста у себе си, при всѣки сгоденъ случай прибѣгва до перото, за да ни посели чрезъ

него въ мира на своитѣ поетически видения, които въ моменти на покруса отъ коравата ни действителность го измжчватъ като кошмаренъ сънъ, но не сполучва да ни даде нищо друго, освенъ незначителни по обемъ откъслечи. Въпроситѣ на деня, тревогитѣ на политическата ди действителность, завъртѣли въ своята бѣсна вихрушка сметатъ на обществения ни животъ ведно съ неговитѣ бисери, го от-
вличатъ наново, за да поставятъ дълга на гражданина и на черковника предъ тоя на твореца и на писателя. И то вече творецъ и писателъ въ белетристическитѣ проби на когото се съзира единъ зрѣлъ талантъ, подкрепенъ отъ широкъ опитъ и още по-широка наблюдателность. И тѣ сж, именно, които ни каратъ да съжаляваме още по-дълбоко за Василя Друмева. Това, което извърши митрополитъ Климентъ, колкото голѣмо и да е то, може би щѣше да бжде извършено и отъ други: но онова, което не направи Василь Друмевъ, си остана положителна загуба за нашата литература, въ която ще пребжде той само съ юношескитѣ си произведения: Нещастна фамилия, Ученикъ и благодетели и Иванку, убиецътъ на Асеня I. Наистина, съ всѣки изминатъ день тѣхниятъ живъ литературенъ интересъ ще отслабва, за да изчезне напълно нѣкога, но затуй пъкъ историческото имъ значение ще расте, защото съ тѣхъ Друмевъ се явява въ истинската смисълъ на думата родоначалникъ на нѣкои литературни родове у насъ, които безъ него — литературното ни развитие показва това — дълго щѣха да

Екзархъ Йосифъ

останатъ чужди за българската книжовна действителност.

Повестъта „Нещастна фамилия“.— Въ това отношение особена преднина заслужава повестъта Нещастна фамилия. Замислилъ я още въ Шуменъ, Друмевъ презъ есенъта на 1858—1859 год. употребява частъ отъ свободното си време за нейното написване. Свършва я най-сетне презъ пролътъта на 1860 год. Но преди да излѣзе тя въ сп. Български книжици, дето се напечатва отъ кн. 13 до 22, и едновременно съ нея Друмевъ помѣстя тамъ два свои превода — Царица Семирамида и Привидения, характерни за опредѣляне на неговитѣ литературни вкусове и интереси. И двата тия разказа, взети изъ областъта на страшното, таинственото, причудливото, къмъ което сж обърнати духовнитѣ интереси на четцитѣ въ Европа презъ първата половина на миналия вѣкъ, носятъ всички отличителни белези на авантюристичния романъ, отъ който е плененъ и самъ Друмевъ, когато пише своята Нещастна фамилия. Въ основата на повестъта безспорно лежатъ реални спомени и предания, послужили като външни подбуди за нейното написване. Къмъ тѣхъ трѣбва да притуримъ сжщо излетитѣ въ околността на Шуменъ и Преславъ, правени подъ ръководството на учителя Доброплодни, както и разказитѣ на последния за прочетени отъ него сензационни романи. И въ тази романтична обстановка, която на всѣка стѣпка разкрива макаръ още неяснитѣ страници на нашето нѣкога славно минало, за да събуди гнета отъ настоящето, се зараждатъ и оформяватъ както сюжета, така и образитѣ на Нещастна фамилия. И тъкмо страданията и бедитѣ на българското племе, което нѣкога се е радвало на по-друга участъ, образуватъ центъра на това Друмево първиче, около който се движи развитието на цѣлото действие. Всичко — и герои, и събития — е предадено, бихме казали, нагодено тъй, че да изпъкне порелефно именно тоя центъръ. Действието се развива отъ борбитѣ на две строго разграничени категории лица: еднитѣ сж въплътена добродетель, а другитѣ въплътена злоба. Къмъ първитѣ, не ще съмнение, спадатъ българитѣ, а къмъ вторитѣ — еничеритѣ и кърджалиитѣ. Турцитѣ не играятъ никаква роля въ повестъта, защото

Друмевъ съ удивителна за възрастта си досѣтливостъ е съумѣлъ да стовари всичката вина за българскитѣ бедствия върху тия неотговорни фактори на турската империя, законнитѣ власти на която, ужъ сж защитници на реда и справедливостта. Единъ чисто практиченъ елементъ въ повестта, безъ който тя не би могла да бжде допустната за разпространение отъ официалнитѣ турски власти, па макаръ и чрезъ подсъждане да изиграе не само книжовна, но и гражданствена роля въ развитието и окопитването на българския народъ.

Щомъ като вземемъ това обстоятелство предъ видъ, резултатътъ на което е груповото раздвояване на характеритѣ, то трѣбва да се съгласимъ, че Друмевъ не е могълъ да постъпи иначе, освенъ да насочи всичкото си внимание не върху типизирането на отдѣлнитѣ действащи лица, а върху срдѣствата съ които би могълъ да ни увлѣче подиръ събитията, съдържащието на повестта. Отъ тамъ и неговото предпочитане на външното, на ефектното и на театралното, предъ по-сложнитѣ и по-дълбокитѣ прояви на човѣшката душа. Малкитѣ изключения сж по-скоро неволни прояви на Друмевата художествена интуиция, отколкото на осъзната отъ него художествена целъ. Но и тия изключения, намѣрили изразъ въ опита му — въпрочемъ, твърде бѣгълъ и случаенъ — да индивидуализира своитѣ лица, да се освободи отъ рамкитѣ на шаблонната характеристика, сж дадени съвсемъ небрежно, безъ особено мотивирана връзка съ даденото по-рано.

Отъ тамъ и голѣмата простота на срдѣствата, съ които Друмевъ си служи за характеристика. Той обикновено насочва вниманието си върху главната страна на даденъ характеръ, като изоставя съвсемъ онѣзи страни, които, колкото и да сж незначителни на гледъ, могатъ да принесатъ въ сжщностъ доста за вдълбочаване на характера и за неговото драматично предаване. Тогава действащитѣ лица не биха имали нужда отъ авторското очертане било прѣко, чрезъ тѣхнитѣ разговори и самопризнания, било косвено, чрезъ неговъ разказъ за тѣхъ, а сами биха изпъкнали като живи предъ нашитѣ очи съ всичката възможна сложностъ на тѣхната порочна или добродетелна природа. Тѣ биха говорили и съ своя индивидуална речъ, а не съ шаблоннитѣ изрази на една езикова преднамѣреностъ, задъ която се вижда не пружината на душата, а замисъла на автора, по чиято повеля мислятъ и говорятъ тѣ.

Въпрѣки тия недостатѣци, които се отразяватъ и върху действието на повестта—разпокъсано, немотивирано и разхвърлено—Нещастна фамилия се чете съ интересъ и увлѣчение. Причината на това се крие въ умѣнието на Друмева да поддържа вниманието на четеца чрезъ добре усвоената техника на напрежението. А това напрежение той създава било чрезъ прекъсване на разказа, било чрезъ недоизказване, било, най-сетне, чрезъ

загатване на всевъзможни тайни и потайности, често подържани от сънища и предчувствия, за които става дума във повестта.

Друго предимство на повестта, което заслужава да се подчертае особно, е нейната на мѣста драматична форма. Обаче, тоя драматизъм е външенъ — „външенъ въ тоя смисълъ, че волята на едно или нѣколко лица се обяснява съ една враждебна действителност или съ противоположната воля на други лица. И отъ тукъ произлизатъ редица външни конфликти. Често тоя драматизъмъ се изразява въ най-обикновенъ театраленъ ефектъ. Патетичното не еднажъ взема формитѣ и движенията на шаблонната театралностъ“ (Б. Пеневъ, стр. 86-88). Ала, ако и такъвъ, по сила той е най-значителенъ въ диалозитѣ, които ни даватъ възможностъ да откриемъ въ тѣхъ бждещия авторъ на Иванку.

Тъкмо тия качества на повестта поставятъ повествуващия и описващия на заденъ планъ и ни каратъ да предполагаме, че авторътъ не винаги вижда това, което описва. Инакъ описанията му не биха били мъртви, безкнижни и условни, дотолкова условни, че да не говорятъ нищо на въображението. Сравнително по-добри сж описанията на природата, но и тѣ сж лишени отъ настроение, защото, макаръ и кратки, сж дадени разхвърлено, безъ единъ какъвто и да било обединяващъ центъръ. Ето защо и не винаги служатъ за необходимъ фонъ на разказа, поставили въ хармонична връзка преживяването на лицата съ явленията на природата или пъкъ достигнали чрезъ тѣхния контрастъ до безднитѣ на човѣшката душа.

Но всички тия положителни и отрицателни страни на повестта трѣбва да се изведатъ не само отъ опита и таланта на автора, но и отъ първообразитѣ, които въ една или друга смисълъ сж влияли върху неговитѣ литературни разбирания, а отъ тамъ и върху художественитѣ му похвати. Вече имаме достатъчно данни, съ които можемъ положително да установимъ, че Друмевъ е билъ запознатъ поне съ съдържанието на романа Скитникътъ евреинъ отъ Евгений Сю, както съ повестта Еничеритѣ и дветѣ повести на Бернарденъ де сенъ Пиеръ—Павелъ и Виргиния и Индийската хижа. Романа е зналъ по разказитѣ на Сава Доброплодни, а повеститѣ е челъ самъ като подлистници на Цариградски вестникъ. Челъ е сжщо и повестта на почти забравения днесъ руски писателъ Велманъ — Райна българска царкыня. Б. Пеневъ допуска, че въ Одеса, презъ времето, когато е писалъ Нещастна фамилия, ще е прочелъ сжщо нѣкой отъ романитѣ на Валтеръ Скотъ и Александъръ Дюма — баща. Едно е несъмнено, че посредствомъ Раковски той се запознава и съ неговия Горски пътникъ.

Отъ всички тия произведения Друмевъ е усвоилъ приеимитѣ и срѣдствата на сензационния, особено на френския романъ.

Донѣкѣде му е повлияла, не въ формално, а въ фактическо отношение, и поемата на Раковски; тя ще е допълнила неговитѣ сведения за теглата на българитѣ отъ кърджалии, еничери и др.

Тия влияния ни даватъ доста основания да причислимъ Нещастна фамилия къмъ категорията сензационни и авантюристични романи и повести. Но колкото близко и да е до тѣхъ, тя съдържа въ себе си доста отъ елементитѣ на историческия и на реалистичния романъ. Преди всичко,

нейниятъ сюжетъ е плодъ не на голи фантастически съчетания отъ измислени факти и положения, обикновено невъзможни въ реалния животъ, а е почерпенъ отъ действителното минало на единъ народъ, срѣдъ споменитѣ и преживяванията на когото е расълъ и се е развивалъ самъ авторътъ. Той пише повестъта като българинъ, който е обладанъ отъ любовъ къмъ народа си и отъ желанието да принесе полза „Майцѣ си“, доколкото силитѣ и времето му до-

Митр. Константинъ Врачански

пускатъ. И я пише не като европейцитѣ, които развиватъ и най-малкото събитие въ цѣли томове, изпълнени съ всевъзможни измислици, а както разбира самъ. Той пъкъ разбира, че въ едно художествено произведение най-важното и най-сжщественото е не измислицата, а неговото реално съдържание, — не какъ е дадено, а какво е вложено въ него. Тѣкмо съ тия му разбирания трѣбва да си обяснимъ поврата, който прави Друмевъ по-късно, когато добива по-високо образование, заставило го да

предпочита научната проза предъ художествената. И въ тѣхъ трѣбва да се дири историко-литературното значение на Нещастна фамилия, допаднала на съвременниците му, както главно по своето съдържание, така и по патриотичните тенденции, вложени въ нея, резултатъ на „чисти и пламенни чувства, които преди толкова години сж вълнували сърдцето му“ (предговоръ къмъ второто издание на повестъта отъ 1873 год.).

Така че, не само повестъта, първа по време у насъ, но и тия разбирания на автора ѝ сж, които правятъ отъ Нещастна фамилия не едно заглавие, а „единъ важенъ фактъ, единъ сжщественъ моментъ въ развитието на нашата художествена литература изобщо. . . Въ тая традиция се оформяватъ и закрепватъ представителитѣ на българската повесть отъ втората половина на миналия вѣкъ. Друмевъ съвсемъ опредѣлено имъ посочва пътя, по който трѣбва да вървятъ“ (Пеневъ, стр.170).

Втора повесть: Ученикъ и благодетели — По тоя сжщи пътъ продължава да върви той и въ втората си повесть Ученикъ и благодетели, или чуждото си е сѣ чуждо, първата часть на която е напечатана като подлистникъ на в. Съветникъ отъ 1864 год. (бр. 8 до 41). Въ нея вече реалниятъ елементъ е по-силно застъпенъ, взетъ изъ областъта на действително преживѣното отъ автора, и би могла да се смѣтне до известна степенъ сжщо като първи опитъ, но вече за автобиографиченъ романъ у насъ. По сюжетъ и дветѣ части на повестъта (втората остава непечатана) представляватъ стремежа на едно бедно момче къмъ наука. Но въпрѣки реалния си характеръ, и тя е написана по маниера на сантименталните романи, като е дадено значително мѣсто на редица неестествени и ненадейни сцени, както и просторъ на живата и буйна фантазия на автора; до тѣхъ той прибѣгва очевидно не отъ друго, а по-скоро отъ желанието да поддържа напрегнатъ интереса на четеца къмъ действието. Юр. Трифоновъ е склоненъ да твърди, че върху нея сжщо се е така отразило влиянието на романтичните произведения, четени отъ автора ѝ, особено на Тайнитѣ на инквизицията отъ В. де Фереаль (стр. 38). Но, каквито и да сж тия влияния, повестъта Ученикъ и благодетели значително превишава Нещастна

фамилия и по сравнително по-голъмата стройность на изложението, и по-значително по-пълнитъ и по-живи описания Главниятъ ѝ недостатъкъ се крие въ незавършенитъ и неестествени характери, особено отрицателнитъ, които ни даватъ основание да предполагаме, че авторътъ не ги е наблюдавалъ въ живота, а ги е създадъ само да утегчи още повече и безъ туй нещастното положение на главния си герой (Ю. Трифоновъ, стр. 40). За положителнитъ, обаче, би могло да се каже по-добра дума.

За жалость, повестъта Ученикъ и благодетели, въпрѣки по-голъмитъ си качества, остава малко позната на българскитъ четци. Причинитъ на това се криятъ не въ слабия интересъ на съвременницитъ ѝ къмъ нея—напротивъ, тѣ сж я следили съ винаги възрастващъ интересъ, а въ обстоятелството, че тя, първо, не е била издадена отдѣлно и, второ, остава недовършена. А защо не е довършена, можемъ само да гадаемъ. За всѣки случай, тя и днесъ заслужава нашето внимание.

Драмата „Иванку“. — Вече къмъ съвсемъ други влияния сочи най-крупното произведение на Друмева — петоактната му драма Иванку. Тѣхъ самъ той ни открива въ критиката си върху словесността на Войникова, дето, като възстава противъ педантично даванитъ отъ него правила за различнитъ литературни видове, казва: „Шекспиръ напримѣръ (но знайтъ ли у насъ кой е тоя Шекспиръ?) не е знаялъ никакви правила на драматическото изкуство и никакъ не е писалъ по тия правила, но и той е написалъ най-добритъ, най-гениялнитъ драматически произведения (Пер. сп., кн. 9—10, стр. 188—189). Насърденъ отъ тия свои схващания, Друмевъ пристѣпва къмъ драмата си, безъ самъ да пази правила, като има за образецъ не друго, а самия Шекспиръ.

Конкретнитъ подбуди за нейното написване, споредъ В. Д. Стоянова, сж отъ чисто лично естество. Друмевъ се прехвърля отъ повестъта къмъ драмата, следъ една разпря съ Войникова, предизвикана отъ единъ отзивъ, впрочемъ доста доброжелателски написанъ, за представленията на Велислава въ Браила. Въ този отзивъ, който се приписва на Друмева, се казва, покрай другото, буквално и следното: — Ако Войниковъ иска не само да запази, но и да увѣковѣчи хубавото си име, „което по право му са пада,

като основател и разпространител на българското театрално изкуство“, той трѣбва да се погрижи: 1. да поизучи историята на изкуството, изобщо, а особено на театралното изкуство; 2. при съставянето на една пиеса да изуча най-напред предмета, а после „добръ да примисля съставянiето планътъ на пiесжтж“; 3. „да пази за кого прави тѣзи работи“ и 4. „всичко това да си постави за целъ, къмъ която да се стръми отъ сичко сърдце и душа“. Тогава, нека бжде увѣренъ, че той ще заслужи благодарността на потомството за услугитѣ, които му е принесълъ „въ храма на българската муза“ (Турция, г. VI, бр. 13 отъ 16 окт. 1870 год.). Обиденъ отъ тия съвети, Войниковъ поисква нервно обяснение отъ Друмева въ кефенето на Рали въ Браила, като го подканва, вмѣсто да критикува, самъ той да напише драма по даваната отъ него рецепта. Засегнатъ отъ думитѣ на съгражданина си, Друмевъ удря ржка върху масата и тържествено заявява: „Ще ти докажа“. И следъ 3—4 месеца драмата бива готова. Обаче, има основания да се предполага, че тя е била написана много по-рано, а въ тия два-три месеца е само преработена и пригодена за игра.

Нейното излизане се отбелязва веднага като явление отъ първостепенно значение за българската литература, особено за развоя на нашата драма. Всички виждатъ въ нея именно туй, което Друмевъ е давалъ като доброжелателенъ съветъ на Войникова: познаване на изкуството, изобщо, и, частно, на драматическото, изучаване на предмета, съзнание за кого пише и една опредѣлена целъ, къмъ която се „стръми отъ сичко сърдце и душа“. Л. Каравеловъ, противникъ по убеждения на Друмева и твърде строгъ ценителъ, смѣта, че съ Иванку се туря основа на българската драма, „първо дѣло, т. е. първо проявление въ българската литература“, което нѣма да има значение следъ 50 год., но което, все пакъ, ще се прочете отъ много читатели. А това ще каже, че „Друмевъ е буква а“, следъ която ще вървятъ и другитѣ (Независимостъ, г. III, бр. 28 и 29). За напълно издържана намира драмата и П. Р. Славейковъ. Само Войниковъ я отрича въ единъ подробенъ разборъ, печатанъ въ Читалище, г. III, кн. 7 и 8. Той намира важни недостатъци и въ построяката на действието, и въ издържаността на характеритѣ, и въ неорганичната връзка на сценитѣ, и въ раздвоеността на действието, и въ голѣмата претрупаностъ на драмата.

Макаръ и напълно вѣренъ, разборътъ на Войникова не указа никакво въздействие върху неговитѣ съвременници, които сж по-скоро склонни да виждатъ въ отрицателното му отношение къмъ Иванку едно обяснимо

отрицание на авторъ къмъ авторъ, отколкото на обективенъ критикъ къмъ едно просто, неочаквано за времето си литературно явление. Все пакъ, както винаги, така и въ тоя случай истината стои нѣкъде по срѣдата. Вѣрно е, че пиесата не е толкова лоша, колкото иска да ни я представи Войниковъ, нито пъкъ дотамъ съвършена, за каквато искатъ да я взематъ другитѣ. Толкова лоша не можеше и да бѣде, защото преди Друмева въ областта на драмата се подвизаваха нѣколцина, видно мѣсто между които зае Войниковъ и, като тъй, той можеше отъ грѣшкитѣ и недостатѣцитѣ на тѣхнитѣ произведения да почерпи поука за себе си; дотамъ съвършена, защото положителното въ драматическото творчество на неговитѣ предходници не можеше да му чертае пѣтищата къмъ възходъ. Значи, то бѣше въ състояние само да го предпази отъ отрицателното, но не и да го насочи съ твърди стѣпки къмъ положителното. И ако, все пакъ, можемъ да посочимъ нѣщо доста значително въ Иванку, което не бива да бѣде пренебрегнато и днесъ, то се дължи до голѣма степенъ на влиянията, подъ които се е намиралъ Друмевъ, когато е замислилъ драмата си и когато е работилъ върху нея.

На първо мѣсто трѣбва да поставимъ Шекспира, когото самъ той ни посочва като най-достоенъ учитель за всички автори на драми. А доколко му е влиялъ този писателъ, може да се види дори и отъ едно бѣгло сравнение между Иванку и Магбетъ, които сж напълно идентични и по замисълъ, и по постройка, и по разработка на сюжета. Първообрази на известни моменти и характери можемъ да намѣримъ сжщо и въ други Шекспирови драми, като Отело и Хамлетъ.

Подобно сходство можемъ да откриемъ и съ Райна Княгиня отъ Войникова. Преди всичко, идеята и на дветѣ драми е една и сжща: гърцитѣ съ помощта на своитѣ интриги гледатъ на всѣка цена да предизвикатъ междоусобици въ България съ единичката целъ да я направятъ готова плячка за себе си, като, ослабена еднажъ, турятъ ржка надъ нея. Еднаква е и драматическата имъ концепция, сир., начина по който е въплътена тази идея. Пълна аналогия откриваме и въ сюжетитѣ: единътъ е почерпенъ отъ времето на царъ Петра съ центъръ домогванията на комиса Сурсовулъ да заеме престола, а другиятъ е отъ времето на Асеня и Петра—на воевода Иванку да стане царъ. Малката видима разлика е въ отправата на любовния елементъ. Въ първата Сурсовулъ се домогва до Райна Княгиня за сина си, а въ втората — Исакъ чрезъ дъщеря си се домогва до Иванка. Крайната целъ—подчинение на българския царски дворъ подъ една или друга форма на византийския. И тъкмо тая аналогия ни позволява да твърдимъ, че Д. Войниковъ „е далъ не само насоката на Друмева като драматургъ на българската историческа драма, но е създалъ и об-

разеца, по който самъ Друмевъ е сглобилъ своята драма" (С. Минчевъ, Сборникъ Милетичъ, стр. 203).

Друмевъ не е далечъ отъ Войникова и по своитѣ исторически източници. Първоначалнитѣ очертания на най-важнитѣ лица въ Иванку сж направени отчасти въз основа на историческиѣ съчинения—на първо мѣсто на Войниковата българска история — които сж употребявани у насъ презъ 50-60-тѣ години на миналия вѣкъ. Сжщо отчасти и на Велтмановата историческа по-вестъ.

Качествата ѝ. Значение на Друмева. — Своето, лично Друмевото, е принципътъ на контраста или на антитезата, който е толкова много възлюбенъ отъ него. И въ Иванку характеритѣ на действащитѣ лица могатъ да се причислятъ къмъ две, напълно противоположни една на друга категории, както и въ останалитѣ Друмеви произведения. Асенъ и Петъръ сж дадени много добродетелни, не за друго, а за да се подчертае по-дебело демоническата натура на Исака. Асенъ е просто светецъ: благъ, тихъ, набоженъ и кроткъ. Неговата благодътелностъ отива дори до тамъ, че когато отецъ Иванъ му открива заговора, той моли най-настойтелно едно: на всѣка цена да се запази доброто име на Иванка като храбъръ и любимъ отъ него велможа. Така кроткъ е представенъ и Петъръ. Въ своята почтена доброта той прескача всѣка граница и не намира сили да отхвърли дори подправенитѣ писма, които го изобличаватъ въ заговоръ противъ брата му. Като прѣкъ резултатъ на тия имъ добродетелни качества се явява и тѣхната пасивностъ, която едва ли не спъва развоя на драматическото действие. Това, интуитивно доловено, кара Друмева да прибѣгва до лица, събития и случки, безъ които пружината на движението би била съвсемъ разхлабена. Невѣроятното и немотивираното и тука взима често пжти връхъ, както и въ повеститѣ. Тъкмо тамъ, дето действието клони къмъ известна насока, логично наложена отъ събитията, които сж го създали, ще бжде използвана нѣкаква неочакваностъ, за да се отбие то съвсемъ на друга страна, или пъкъ въ неговия ходъ ще се намѣси лице, характера и призванието на което предполагатъ намѣса отъ по-другъ родъ. Такова едно лице е отецъ Иванъ, който на много мѣста е основната пружина на драмата, вследствие на което се добива впечатлението, че главнитѣ ѝ герои не сж Иванку и Асенъ, а Исака и Отецъ Иванъ.

Често мудността на движението се замаскирва съ дълги лирични отстъпления и монолози. А тъймо лиричният елементъ е чуждъ, нѣщо повече, враждебенъ на истинската драма, която иска преживѣвания въ действия, а не въ патетически състояния. Все пакъ, за Друмева представятъ, преди всичко, интересъ ония лица, които сж активни, предприемчиви, които се отличаватъ съ силна воля, съ мъжественъ характеръ, съ необикновена решителностъ, както и съ готовностъ за борба, сиречь, лица, които знаятъ да се борятъ и да страдатъ. Отъ тамъ и тѣхното по-сполучливо предаване. Ако се махнатъ тѣ, отъ драмата ще останатъ само отдѣлни моменти, несвързани епизоди и предназначени противоположности на характери и стремежи, често проявени въ чисто външни стълкновения.

Но и при тия си недостатъци, които сж недостатъци на българската драма отъ преди и сега, драмата Иванку си остава едно отъ най-добритѣ, най-издържанитѣ драматически произведения у насъ: — тя опроверга предвижданията не само на Каравелова. Петдесетъ години се минаха отдавна, пъкъ Иванку все още не слиза отъ българската сцена. А това не може да се отдаде само на историческата ѣ тенденция, както и на атаквистичната омраза на българина къмъ гърка, който и до день днешенъ си остава въ българскитѣ драми такъвъ, какъвто е Исакъ въ Иванку и Сурсовулъ въ Райна Княгиня. Има нѣщо друго, което се крие много по-дълбоко. То е тържеството на чистото, правото дѣло надъ противоправнитѣ и противодържавнитѣ козни отъ страна на когото и да било, поставилъ личнитѣ си интереси надъ тия на цѣлъ единъ народъ. Пъкъ тъкмо това тържество е било и си остава исконниятъ блѣнъ на българина, страдалъ презъ цѣлото си историческо битие именно отъ тази често нарушавана нравствена хармония — победата на злото надъ доброто.

И правъ е Иванъ Вазовъ като казва: „Щастливо изключение направи Друмевъ. Неговата драма Иванку, макаръ и опитъ, изтъкваше мощенъ драматически талантъ, който не продължи развитието си, и въпрѣки това Иванку остана за дълги години едничката национална драма, способна да раздвижи българската душа“.

Библиография

Арnaudовъ, проф. М. *Сборникъ Климентъ Търновски* — Василъ Друмевъ, съ статии отъ проф. М. Арnaudовъ, Г. С. Пашевъ, Ю. Трифоновъ, Митрополитъ Симеонъ Преславски, Т. Николовъ, С. Чилингировъ, П. Пешевъ, Т. Янковъ и др. София, 1927.

Атанасовъ, Н. *Петдесетгодишнината на българския театъръ*. Училищенъ прегледъ, 1906 год., кн. 6.

Бобчевъ, С. *Митрополитъ Климентъ*. Бълг. Сбирка, г. VIII, кн. 7.

Вазовъ, Ив. *Националното въ нашия театъръ и изкуство*. Бълг. сбирка, год. XVIII, кн. 9.

Величковъ, К. *Митрополитъ Климентъ*. Лѣтописи, г. I, кн. 9 и 10.

Войниковъ, Д. П. *Критика*. Читалище, г. III, кн. 7.

Йоцовъ, Б. *Йозефъ В. Фричъ и Василъ Друмевъ*. Листопадъ, г. VIII, кн. 6—7, 1927 г.; Ивановъ Борисъ — „Иванку“ и „Мак бетъ“, Годишникъ на Врачан. държ. м. гимн. „Князь Борисъ“, година четвърта, 1911.

Миларевъ, Ил. *Друмевъ като драматически писател*. Мисль, г. III, кн. 5.

Миңчевъ, Ст. *Изъ историята на българския романъ*. Материяли за живота на Василъ Друмевъ (Митрополитъ Климентъ). София, 1918 г.; *Побългаряване на чужди произведения*. Сб. Н. Ум., кн. XXVI, 1910 г.

Пашевъ, Г. Ст. *Съчинения на Митрополитъ Климентъ Търновски*, 1926 г.; *Нещастна фамилия*, българска народна повесть, 1927 г.

Пеневъ, Б. *Първа българска повесть*. Нещастна фамилия на В. Друмевъ. Издава Бълг. акад. на наукитъ София, 1929 г.

Трифоновъ, Ю. В. *Друмевъ — Климентъ Браницки и Търновски*. Живогъ, дейность и характеръ. Издава бълг. академия на наукитъ. София, 1926 г.

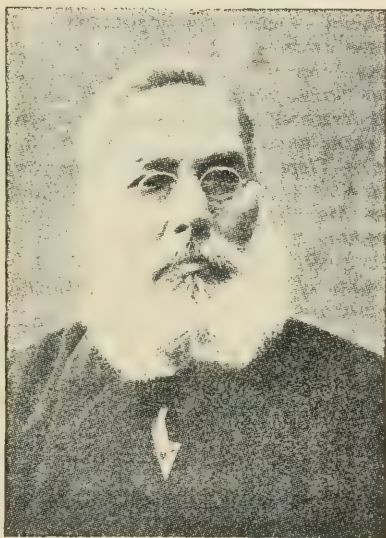
Чилингировъ, С. *Една автобиографична бълъжка на Василъ Друмевъ* — Митрополитъ Климентъ. Общъ подеъмъ, г. I, кн. 18, 1917 год.; *Къмъ характеристиката на митрополитъ Климентъ Търновски*. Българска мисль, год. II, кн. 7—8.

Илия Р. Блъсковъ

отъ Борисъ Йоцовъ

Книжовна участъ. — Днесъ името му е живо въ съзнанието на неговитѣ сънародници едва ли не само съ наслова на първата му повестъ — „Изгубена Станка“.

Илия Рашковъ Блъсковъ, който обгръща съ своята дейностъ втората половина на XIX вѣкъ, не изпускайки повече отъ 50 години писалката, запада като толкова други, въ сѣнката на забравата. Скромниятъ въ живота трѣбва сякашъ да понесе следъ себе си високомѣрната присѣда на малки и голѣми. Откакъ биде разкритъ предъ българското общество въ Българска литература отъ А. Теодоровъ — Баланъ, като му се отреди

Илия Р. Блъсковъ (1839—1913)

тогава достойно мѣсто, той не привлича върху своето дѣло новъ погледъ. Дори въ ръководства отъ други историци на нашата литература, отразявайки настроенията и сжжденията на новитѣ дни, нему или не се отрежда заслуженото, или не се споменава името му. И нищо чудно, че при подобна една относба къмъ такива наши дейци, ние нѣмаме жива представа за прагматичния развой на българската художествена мисль. Причинитѣ за това сж ясни. Свикнали на по-голѣми имена, забравяме по-малкитѣ. При П. Р. Славейкова и В. Дру-

мева, Каравелова и Ботйова, Вазова и П. П. Славейкова, съ които Блъсковъ едновременно се подвизава на литературна арена, той не може да затвърди по-здравото си име. Научени да ценимъ подвига на перото съ огледъ на развърната обществена или публицистична мощъ, мнозина не могатъ да схванатъ стойността и значението на единъ чисто литературенъ фактъ. Блъсковъ не носи чара на безумната романтика, на бунтарския идеалъ, на безвременната или трагична смъртъ. Неговото чело нѣма мъченически ореолъ. Дори той успѣшно прехвърля съдбовната за мнозина наши дейци 1878 или 1879 година, като продължава дълго следъ това, до 74-годишна възраст, нижката на своя животъ, бидейки — по силата на социалното и умствено развитие — изпреваренъ и развѣнчанъ отъ времето труженникъ. Учителската му, просвѣтна дейность се обезценява, а покрай нея — и писателската му, макаръ и да е удостоенъ, отъ 1908 г., откакъ се чествува въ 1907 г. 50-годишниятъ му книжовенъ юбилей, съ 300 лева месечна народна пенсия. При общата надценка на емигрантската книжнина за смѣтка на домашната, мирната дейность на Блъскова лесно може да бжде отмината. Не може да се отрече, той носи, изглежда, като Добри Войникова, съдбата на своето съсловие. Синъ на учителъ и самъ учителъ, не успѣва да избѣгне проклятието на своята професия: да обучава и възпитава, а времето и живота да го онеправдаватъ. Явно е, че къмъ него има отношение на предубеждение, което минава въ заблуда. А единъ народъ, който има чувство за съотношение между ценноститѣ, не може да бжде несправедливъ въ присъдата си надъ тия, на които дължи своя духовенъ животъ. Стига само да се познаятъ, за да имъ се даде пая, който имъ се пада.

Животъ. Ученикъ и учителъ. — Въ 1839 година, въ годината, въ която умира Юрий Ив. Венелинъ, на 9. день отъ февруарий, на неспокойния и буденъ учителъ отъ с. Клисурса, въ Карловско, Рашко Блъсковъ се ражда въ с. Дълбоки, Старо-Загорско, пръвъ синъ, нареченъ Илия. И още отъ малкъ тоя синъ бива обреченъ да страда, отъ 1841 г. той понася кръста на баща си, на труженика просвѣтителъ, който въ бордеи и схлупени хижи е трѣбвало да буди съ своето слово народностно съзнание. Нея година се преселва отъ с. Черковна, Про-

вадийска околия, като учителъ Рашко Блъсковъ. Тукъ при крайно неблагоприятни условия презъ 1847 г., когато П. Р. Славейковъ е вече привършилъ своето учение, Илия Блъсковъ следва своето първоначално образование, не веднажъ мъмренъ и наказванъ отъ своя своенравенъ и строгъ баща. Презъ пролѣтѣта на 1849 г. той се учи въ с. Девня, но зле наказванъ тамъ, завръща се въ Черковна, за да продължи образованието си въ Провадия, гдето баща му е сега учителъ. Отъ тия наказания, душевни и тѣлесни, които тогава сж били едни отъ най-обикнатитѣ възпитателни срѣдства (вж. Ил. Р. Блъсковъ. Изъ историята на нашитѣ училища, година 1830 до 1870. Наказания и награди. Памятникъ, Шуменъ, 1895, кн. I с. 34—42, II, с. 115—129), той не бива скоро избавенъ. Баща му, поради клевети на гръцкия владика въ Месемврия, бѣга отъ Провадия презъ 1851 год. и намира прибѣжище въ с. Калипетрово, Силистренско, а него праща сжщата година на чужди врата, въ Русе, при прочутия тогава елински учителъ Парашкевъ Дамяновъ Бояджиевъ, строгъ и жестокъ, крайно ленивъ и вѣчно навжсенъ (вж. Памятникъ, кн. I. с. 38). Но тамъ, вмѣсто да добие по-висока наука, той бива изтезаванъ не само отъ новия си учителъ, но и отъ „коконата“ му, зла и проклета жена, на която неуморно слугува. Отъ страхъ да не бжде битъ жестоко заради една неволна негова пакостъ, измжчилъ се и натеглилъ се доста, той избѣгва презъ 1852 г. въ Калипетрово, за да търси закрила при баща си. Като вижда измжчения си синъ, разкаяниятъ баща се заема на ново да го учи самъ и да го приготви за изпитъ, ксѣто той полага въ края на учебната 1853 г. предъ селяни отъ Калипетрово и околнитѣ му села. Така се завършва началното образование на Илия Р. Блъсковъ. И въ какво собствено се състои то? Той самъ признава, че едвамъ е могълъ да подписва името си тогава. А училъ е псалтирь, славянски прочитъ, гръцки езикъ, после Рибния букваръ (1824) на Берона, Свещенната история (1835) на Н. Бозвели, Христоитията (1837) на Райна Поповичъ, Землеописанието (1843) на Фофинова, Аритметиката (1845) на Сичанъ Николова. Но и той, като П. Р. Славейкова, не е доволенъ отъ своето образование. Презъ май, 1860 г. той е въ Шуменъ, гдето взема частни уроци по български езикъ при Добри П. Войникова, по

френски при А. Гранитски (вж. за него Д. Уста Генчовъ. Анастасъ П. Гранитски, Училищенъ прегледъ, 1927, кн. 8), като престоява и около шестъ месеца слушателъ въ IV. класъ на полугимназията, Такова е цѣлото учение и цѣлата образованостъ на Блъскова.

Затова пъкъ той отъ ранни дни се втурва въ живота, който му разкрива своята мъдростъ чрезъ изпитание и страдание. Още въ 1851 година, въ Русе, както се загатна, той познава, що значи да чакашъ отъ чужди своя хлѣбъ. А презъ 1854 г., когато поради войната на Турция съ Русия училищата биватъ затворени и баща му остава безъ плата, той бива даденъ на занаятъ при единъ кроющъ на френски облѣкла въ Силистра. Но тукъ той познава и ужаса на войната. Още въ 1853 г. турцитъ запалватъ една улица на Силистра. А презъ 1854 г. руска войска минава Дунава близо до село Алмалий, обсажда Силистра и го обстрелва. Докато трае обсадата — въ началото на юний 1854 тя се дига —, обсада въ която е участвувалъ и Левъ Н. Толстой, Илия Блъсковъ, тогава 15—16-годишенъ юноша, стои все въ града, като се крие, заедно съ другитъ граждани, въ изби, подземия и хумби (Паметникъ, 1896, кн. VI. с. 518). А когато прочита пламенната прокламация на генерала Паскевича къмъ силистренци, той се трогва дълбоко. Отива въ с. Алмалий, близо до Силистра, втурва се между рускитъ войски, продава питички, и така осигурява прехраната си. Тукъ сждбата му се усмихва, но той не ѝ отвърща приветно: руски генералъ, възлюбилъ го като добро дете, иска да го осинови и да го вземе съ себе си въ Русия, но той не желае да се отдѣли отъ баща и майка. По-късно се съгласява, тръгва да търси генерала, но всички усилия оставатъ напраздни. Затова пъкъ, като продавачъ и слуга, той стига съ рускитъ войници до Браила, гдето престоява до края на войната, 1856 година. Покрай другото, въ тоя градъ Блъсковъ става и чиракъ въ манифактурния магазинъ на Димитраки х. Ивановъ. Обаче скоро, сждбата година, се връща въ с. Калипетрово, гдето сварва грозна нищета: Рашко Блъсковъ е безъ работа, шесттъ му деца „просто гладуватъ“ (Спомени, с. 33). Става тогава слуга при селския кръчмаръ, около два месеца, после за шестъ месеца въ Силистра, въ аптеката на повластенъ италианецъ, пакъ измжчванъ и терзанъ. Презъ августъ 1856 г. баща му го дава чиракъ при единъ абаджия, съ 300 гроша годишна плата, но съ задължение да му води смѣтките. Тукъ той учи занаята до 12 мартъ 1857 г., когато Славъ, добродушенъ и копнѣещъ за просвѣта старикъ, го взема отъ абаджийската работилница и го завежда въ с. Айдемиръ, близо до Силистра, като го главява за учителъ. И все пакъ, тоя несрегенъ юноша, не намира покой отъ страдания. Тукъ той бива обижданъ отъ прости селски чорбаджии, чувствува се безпомощенъ, пролива дори и сълзи. А отъ 1859 г., когато баща му, преследванъ отъ Ибраимъ паша, Силистренски валия, и отъ гръка Дионисий, тамошенъ владика, търси спасение въ Влашко и Бесарабия, гдето стои до 1880 г., бидейки между другото учителъ въ Болградъ и Плоещъ, за него настѣпватъ пакъ нерадостни дни: на неговата грижа оставатъ невръстни братя и сестри, самъ огриженъ, безъ помощъ и закрила. За тия негози вътрешни безпоскоиства най-

хубаво ни говори отправеното му писмо отъ баща му, помѣстено въ обнародваната отъ него въ Цариградъ презъ 1860 г. книжка „Дрѣвеныи кръстъ, три повѣсти за дѣцата“. „Много пжти, казва Рашко Блъсковъ, ми си писалъ жаловни писма, въ които се тжжишъ, че премина нежната ти младостъ, когато бѣше вѣме да научишъ нѣщо, въ горестни скърби всѣкога потопенъ у най-жестокѣ злочастия. Това ме правяше да въздишамъ често и кога ги прочитахъ сърдце ми се раздираше“.

Всички тия страдания и изпитания, заедно съ скитанията му, които напомнятъ скитанията на П. Р. Славейкова, макаръ и въ една ограничена областъ, въ северо-източна България, въ Добруджа — отъ Шуменъ до Дунава, при това въ размирно време, когато гори Кримската война (1853—1856), сж отъ особено значение за него. Наистина, той е доста малъкъ, за да схване смисъла на събитията, които се разиграватъ около Силистра и Севастополъ: когато той продава питички, Г. С. Раковски води хайдушка дружина въ Балкана и мечтае за освобождението на България. Бруленъ отъ живота, той не калява борческа воля — невръстенъ още бива приизенъ, смазанъ, кротъкъ и благъ. Но духътъ му е винаги бодъръ. Запасилъ се съ богатъ опитъ отъ изпитания, добилъ свежи и разнообразни впечатления, изкористилъ отъ своята срѣда вѣрни наблюдения, той не може да не съзрѣе духовно. Той познава живота въ града, долзяв отношенията между неговитѣ съсловия, вижда типични негови фигури, схваща пороцитѣ на неговата култура. Силистра, Русе, Браила, пѣстри тогава по население, затвърдяватъ у него опредѣлена представа за града, съ която живѣе до края на земнитѣ си дни. Но още повече той познава селото. Самъ казва, че до 17-годишна възраст е билъ селянинъ, а до 20. — селски учителъ (Памятникъ, 1895, кн. VI, с. 8). Той неволно изучава селския животъ, бита на народа, неговитѣ нрави и обичаи, неговото творчество. И тукъ долавя интересни и характерни за срѣдата и времето фигури. Най-после, той се запознава географски съ тая областъ, съ нейнитѣ особености, съ нейната природа. И така се привързва къмъ тоя край на нашата родина, както може да се привърже само тоя, който оставя въ него сърдцето си.

Но за да се оформи неговиятъ духовенъ образъ, не малко значение има и работата, която Илия Р. Блъсковъ полага надъ себе си, за да се самобразова, за да се подготви като учителъ на народа. Той живѣе съ основната посока на своето време: просвѣта, духовна

възмога, отбрана на националната индивидуалност. Още преди Кримската война той бива закърменъ, като П. Р. Славейковъ, съ церковно-славянска култура, следва православната традиция, добива мирогледа на българската келия. Не случайно презъ времето, когато трае войната, той има за свой утешителъ и наставникъ евангелието, книгата на Божията изповѣдь. Неговата набожностъ го заставя да бже добъръ синъ на черквата, да търси въ черковнитѣ служби и слова утеха и просвѣта. Той самъ изпитва силата на своята черковна проповѣдь. А и самъ пѣе въ черква, въ Шуменъ. Въ тая негова духовна предразположба го поддържа Софроний Врачански съ своя „Недѣлникъ“ отъ 1806, К. Фотиновъ съ своето „Любословіе“, Рашко Блъсковъ съ „Сборникъ отъ разни съчинения“, съставенъ заедно съ Добри Войникова, и издаденъ презъ 1860 въ Цариградъ, съ „Духовенъ прочитъ“ (1862), съ „Духовны книжки“ (1864—1866), дори съ „Житія святихъ за мѣсець януарія“, обнародвани въ Букурещъ, 1867 г. Политическиятъ кржгозоръ на Блъскова разширява най-напредъ Ив. А. Богоровъ съ своя „Цариградскій вѣстникъ“, просвѣтниятъ — Д. Мутевъ и Богоровъ съ „Българскы книжици“, Христати Павловичъ — съ „Царственика“ си отъ 1844 г., П. Р. Славейковъ съ „Смѣсна китка“, когото почита и ценя (Памятникъ, 1895, кр. IV, с. 327 сл.). Неговиятъ животъ въ село осмисля Г. С. Раковски. Съ своя „Показалець“ отъ 1859 г., тоя, който възторгва младежи като М. Дринова и Нешо Бончева, увлича и Блъскова още като учителъ въ с. Айдемиръ, прочитайки го „нѣколко пжти съ изискуемото внимание“ (Памятникъ, 1896, кн. VI, с. 7). Раковски прави отъ него страстенъ последователъ на българската фолклорна романтика до края на живота му. Още въ Айдемиръ той почва да записва пѣсни, обаче негромотно; затова когато ги праща въ „Българскы книжици“, отъ тѣхъ му напечатватъ само две-три. (Памятникъ, кн. VI, с. 8). И въ Шуменъ пакъ не се отказва отъ тази своя страсть: ходи изъ селата, събира материали, нѣкои отъ тѣхъ печата въ „Градинка“ (1874), за което бива и похваленъ отъ Любена Каравелова, най-добрия нашъ фолклористъ тогава (вж. Знание, 1875, бр. 1, с. 14). Дори и следъ освобождението, презъ 1888 г., иска да бже подпомогнатъ отъ Министерството на народната просвѣта въ своигѣ етнографски и фолклорни проучвания въ Шу-

менския край (Памятникъ, VI, с. 9). Това е едно отъ най-силнитѣ увлѣчения на Блъскова, което остава обаче въ основата си, поради липса на по-специална подготовка, безплодно.

Но следъ черковно-славянската, просвѣтната и фолклорната традиция, най-силно се проявява у него литературната. Макаръ и най-късно, следъ Кримската война. Освенъ стихотворенията въ „Смѣсна китка“ отъ 1852 г. на П. Р. Славейкова, а може би и нѣкои негови пѣсно-пойки, ако и да не говори нищо за тѣхъ, Илия Блъсковъ знае „Предъ-вѣстникъ Горскаго пѣтника“ отъ 1856 и „Горски пѣтникъ“ отъ 1857 на Г. С. Раковски. Знае сжщо така и трудоветѣ на Добри П. Войниковъ, тогава авторъ на диалози, проповѣди и слова, стихотворения, драми, като „Стоянь войвода“ отъ 1866 г. и пр. Най-после тукъ е и Василь Друмевъ съ „Нещастна фамилия“ отъ 1860 г. За обработка на неговия литературенъ вкусъ, за възпитанието на неговото чувство и въображение, не по-малко значение има преводната книжнина, особено оная, която се побългарява, като се нагажда къмъ домашнитѣ условия и разбирания презъ 50-тѣ и 60-тѣ години. Като отминемъ „Райна Королева Болгарская“ на Велтмана, дадена на български въ 1852 г. въ два превода—на Елена Мутева и на Йоакима Груевъ—, трѣбва да се спремъ на „Сирота Цвѣтана“ отъ 1858 г., побългарената „Бѣдная Лиза“ на Карамзина, както и на „Невѣнка, боярска дъщеря“ отъ 1867 г., преработка пакъ отъ сжщия руски авторъ, на неговата „Наталья, боярская дочь“, отъ Ст. Захариевъ съ помощта на П. Р. Славейкова. Отъ нѣмскитѣ автори е най-обикнатъ Християнъ фонъ Шмидъ. Въ „Дрѣвеныи кръсть“ на Рашко Ил. Блъскова отъ 1860 г. „Черква у една дубравж“ и „Гължбчето“, което Илия Блъсковъ препечатва презъ 1896 г. въ своя „Памятникъ“, сж побългарени работи на Шмида. Всички тия разкази и повести, заедно съ Библията, затвърдяватъ нравствено-религиозното съзнание у младия Блъсковъ, поддържатъ у него чувството за справедливостъ, за неизбежното възмездие надъ всѣко зло. Освенъ тия творби, Блъсковъ споменава и за други, като „Благоразумний Фронисисъ“ и „Мждрости доброго Рихарда“, първиятъ разказъ съ тенденция за ползата отъ учението, а вториятъ за облагитѣ отъ спестовността (вж. Двама братя, с. 7). Върху въображението му силно ще е въздействувалъ шесттомниятъ романъ

„Вѣчный жидъ“, който му праща отъ Русия братътъ му Димитъръ, възпитаникъ на Одеската духовна семинария. Това е изобща литература за широкитѣ слоеве отъ народа — забавна, поучителна, простолюдна. Литература, която влияе силно върху Блъскова, както и върху Друмева, въ която могатъ се намѣри и първитѣ корени на българската оригинална повестъ.

Въ тия линии може да се ограничи съдържанието на онова съзнание, на което става органъ учителътъ Блъсковъ. Не е безъ значение за неговото дѣло, че отъ 1857 г. до 1900 той е въ служба на народната просвѣта. Станалъ учителъ въ с. Айдемиръ презъ 1857 г., като престоява три години, той се премѣства въ Шуменъ, гдето отъ 1 септемврий 1860 год. отваря училище въ Долна-махала и гдето се изнизватъ въ 1913 г. земнитѣ му дни. Тритѣ години минати въ Айдемиръ, години на ранна младостъ и любовъ, оставатъ като свѣтълъ споменъ въ душата му. Не веднажъ се възвръща той къмъ тѣхъ, апострофирайки ги въ лириченъ патосъ (вж. Спомени, с. 71; Памятникъ, 1895, кн. II. с. 124—125). Както въ Айдемиръ, така и въ Шуменъ той става учителъ на малки и на голѣми: държи слова въ черква и въ училище при годишнитѣ изпити, посещава на праздници нѣкои първенци, като поучава, гради съ помощта на селянитѣ нови училищни сгради, подготвя по взаимноучителната метода учителски персоналъ, подсторва да се отварятъ въ селата на тоя край читалища, библиотеки и черкви, въ Шуменъ — недѣлно училище, съдействува изобщо да се пробуди българщината, като баща си, и да се води мирна борба срещу гръцкия и влашки езикъ. Въ Шуменъ е и единъ отъ основателитѣ на читалище „Напрѣдъкъ“, 1867/8. Работейки при най-неблагоприятни условия, при липса на пособия и помагала, както всѣки учителъ тогава (вж. Р. Ил. Бл. Какъ и съ какви трудове, и при какви усилности, сж се приготвели нашитѣ едновременно селски учители. Семо Вълчовъ отъ село Марковча и Кудий Тодоръ отъ село Тестеджие Провадийско. (Памятникъ, 1896, кн. VI. с. 501—521), той не измѣня на просвѣтния идеализъмъ на времето. Доколко ще е билъ добре съ учителството въ Шуменъ, личи отъ това, че презъ 1864 г. го напуска и става книгопродавецъ. Но пътува изъ околнитѣ села три месеца, изкарва едва 350 гроша отъ книги, и пакъ се завръща на старата си служба. А презъ 1869 и 1870 г. е настоятелъ на в. „Право“, презъ 1870 г. — и на „Зорница“ (Памятникъ, 1895, кн. II. с. 148—149). Отъ преумора и отъ слаба храна той отслабва, страхува се да не е заболѣлъ отъ охтика, отива презъ 1866 въ Букурещъ — това е единчкото му излизане въ чужбина — но се връща успокоенъ. И по-късно Блъсковъ продължава да работи все въ сжщата посока и съ сжщата преданность, имайки за примѣръ проявената въ Шуменъ дейность отъ страна на Сава В. Филаретовъ, С. Ил. Доброплодни и Д. П. Войникова (Памятникъ, 1895, кн. II-III, с. 136—148, 213—231). И презъ време на епархиалния учителски съборъ, състоялъ се въ 1873 г. по почина на Симеона Варненски, когато той взема живо участие, и съ обиколитѣ му презъ празднични дни — Коледа, Нова-година, Великденъ — изъ селата, гдето трѣбва да разяснява на населението съдържанието и смисъла на изработения уставъ за длъжноститѣ на селскитѣ училищни настоятели, учители и ро-

дители, и гдето трѣбва да присѣжтствува на годишнитѣ изпити като „ревизоръ“, придружаванъ често отъ Панайота Воловъ, проповѣдникътъ на бунтъ и освобождение; и въ дейността си като училищенъ инспекторъ въ освободена България отъ 1880 до 1886 г.; и като учителъ въ Дивѣдово, Шуменско; и като сѣдия за кратко време, а после отъ 1887 до 1900 г., пакъ учителъ съ прекъсвания, въ Педагогическото училище и Девическата гимназия въ Шуменъ, Илия Р. Блъсковъ, колкото и да е обогатилъ своя опитъ и да е разширилъ своитѣ познания, си остава неизмѣненъ, все съ облика на младия будителъ отъ село Айдемиръ, на страстния четець на „Сирота Цвѣтана“ и „Дръвении кръстъ“.

Гр. Клисуре

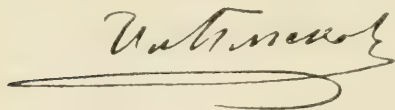
Писателъ. Първи опити. Повести. Изгубена Станка. — При такава разнообразна дейность на учителя, който иска да изпълни дълга си къмъ своя народъ, не може да се забрави и дейността на писаното слово. Учителътъ и писателътъ още отъ най-ранната възраст, още когато Добри П. Войниковъ похвалва зададената отъ него писмена работа на Блъскова — „Описание на селски съборъ“ презъ 1860 г., сж неразлъчно свързани. Дори и пързитѣ негови издания, така крепко съчетани съ черковно-славянската традиция у насъ, „Тълкуваніе на десетѣтъ Божіи заповѣди“ отъ 1857 г. и „Жи-

вотъ на свѣтаго Ивана Прѣдтеча и на свѣтаго Игнатія Богоносца“ отъ 1863 год. (Прѣвелъ отъ първообразното Илія Р. Блъсковъ, учителъ въ Шуменското долно-махленско училище, Болградъ, 1863), сж свързани, както у Славейкова, съ неговата учителска практика. Всички тия опити обаче, които отражаватъ влиянието и на баща му, не откриватъ опредѣленъ нѣкакъвъ даръ. Но запасенъ съ жизненъ и литературенъ опитъ, съ проявени вече склонности къмъ писателски трудъ, за Блъскова, тогава 21-годишенъ младежъ, е било необходимо нѣкакъвъ по-силенъ или прѣкъ поводъ, за да се заеме съ по-смѣло дѣло. И наистина, когато презъ 1860 год. започва да прочита печатаната въ „Български книжици“ „Нещастна фамилия“ на по-младия отъ него съ една година В. Друмевъ, той заживява съ желанието да напише повестъ като нея. Но какъ да изпълни това свое желание? Досегашнитѣ му трудове не му даватъ достатъчно срѣдства, за да пристѣпи къмъ такова тежко за него дѣло. Нито литературната, нито просвѣтната му култура, нито образцитѣ за подражание не могатъ да дадатъ крила на неговия помисълъ. Освенъ това, нѣма задъ себе си богатъ художественъ капиталъ на поколѣнията, нито е въ общение съ чужди майстори на художественото слово. Нѣма нито инвенция, не може да се облегне на своето наблюдателно око, нито знае дори отъ гдето черпи суровъ материалъ, за да изгради своята постройка. Ето мжкитѣ на начеващия авторъ. На помощъ му дохожда слѣпиятъ случай — доста характеренъ за процеса на творчеството у първитѣ наши разказвачи. Две-три години той носи мисълъ да напише повестъ, а все не пристѣпя къмъ работа. Едва презъ 1863 год., когато изслушва разказа на Жеко (Жельо), криещъ се въ Шуменъ като хайдутинъ, заинтригувалъ го преди това съ двучасозата си изповѣдь при духовника, който обитавалъ стая подъ неговата, презъ една тъмна нощъ на великитѣ пости, Илия Блъсковъ получава готова първата концепция на своята повестъ: има сурово градиво, посочена му е опредѣлена нишка на развитие, има и единъ главенъ херой. И при все това, младиятъ писателъ, който знае „Горски пжтникъ“ на Раковски, „Нещастна фамилия“ на Друмева, като се ржководи отъ развитието на действието въ нея,

отъ техниката на постройката ѝ, отъ похватитѣ за обрисовка на лицата, който има за образецъ най-после описанията на природата въ „Вѣчный жидъ“, се бори три години—отъ 1863 до 1866 — напътствуванъ и поправянь отъ Добри Войникова, докато съвладѣе дадения материалъ въ съответната художествена форма. Написалъ повестъта си, той я обнародва презъ 1866 въ Болградъ не подъ свое име, а подъ името на баща си, страхувайки се да не бжде преследванъ зарадъ нея отъ турската власть — „Изгубена Станка. Истинско събитие изъ Руско-турската война“. Какво собствено е заелъ Блъсковъ отъ разказа на своя съгражданинъ Жельо, не може точно да се установи въ подробности, но все пакъ, както се загатна, ядрото на работата се крие въ приключението на шуменския хайдутинъ: татари грабватъ хубавата мома Станка, а последниятъ я освобождава. Нѣма обаче съмнение, че Блъсковъ е подложилъ на известна творческа преработка суровия материалъ. Не бива да се забравя, че „Горскій пѣтникъ“ на Раковски спотайва възможности за развитие на българската белетристика. Не случайно и Друмевъ, и Блъсковъ, и Каравеловъ изхождатъ отъ него. Изповѣдитѣ на нѣкои отъ хайдутитѣ въ поемата сж разкази въ мѣрена речъ. Образътъ на хайдутина, не възмогналъ се още до идеала за освобождението на отечеството, бидейки само ржка на мѣстата за поругана честь и правда, е даденъ не само въ народната пѣсенъ, но и у Раковски. У него намираме действия и мораленъ мотивъ за грабната отъ невѣрници и освободена отъ близкъ човѣкъ, макаръ и мрътва, мома—сестрата на Драгоя. Образътъ на страдащата мома намираме и въ побългарената повестъ у насъ, главно въ „Сирота Цвѣтана“. Тоя образъ срѣщаме и въ народната пѣсенъ за изгубената Станка, пѣсенъ, която Блъсковъ помѣстя въ края на своята повестъ. Вече замисълътъ, разработката на материала и характерътъ на фабулата ясно показватъ, че той, като Раковски и Друмева, иска да изобрази българскитѣ страдания подъ една несигурна власть. Но по-опредѣлено, говори ли за страха отъ татаритѣ, подгонени отъ руски войски къмъ селото Ташъ-авлж, Кюстендженско, гдето е семейството на дѣдо Ивана, гнѣздото на неговата хубавица; рисува ли татарския нападъ и татарския грабежъ, чиято плячка е Станка, както и

отчаянитѣ опити на Петра да спаси самѣ своята годеница; разкрива ли заговора на Петра, Васи́ла, чиято жена, Неда, е сжщо въ татарски пленъ, на Желя и Никола за освобождението на Станка и Неда; изобразява ли спасяването на Станка и сватбата ѝ съ Петра, Блъсковъ цели да даде като Друмева образъ на едно нещастно българско семейство, което страда, но което се бори за своето право. Тукъ се крие и у двамата „революционниятъ“ моментъ, понеже се изтъква, какъ отъ жаравата на българските страдания се ражда хероичниятъ български духъ: както у Друмева Вълко и Влади сж изразители на отпоръ, така и у Блъскова Жельо и Никола, Василь и Петъръ възстановяватъ неписания законъ за честь и право.

Както Друмевъ избира за носители, причинители на страданията, еничари, а не турци, така и Блъсковъ посочва за такива татари. И дветѣ повести се свързватъ съ опредѣлено време отъ живота на турската империя: Друмевъ свежда разказа къмъ времето на еничаритѣ, изкоренени едва презъ 1826 г., а Блъсковъ — къмъ Кримската война. Най-после, тия нападатели, страдалци и избавители, които се движатъ въ една и сжща почти областъ на

Подписъ на Блъсковъ

българската родина, се разкриватъ по еднакъвъ похватъ и у двамата. Не трѣбва обаче да се мисли, че Блъсковъ е напълно зависимъ отъ Друмева. Преди всичко той има по-здрава композиция, по-ясно развитие на действието, по-голяма

простота въ изложението, по-скромна искреностъ въ израза. Ако въ диалога Друмевъ е по силенъ, то Блъсковъ го преваря въ описанията на природата, въ подчертания колоритъ на обстановката, въ по-спокойния епически тонъ. Освенъ това Блъсковъ влага нови моменти въ своята повесть. Въ нейнитѣ двадесетѣ глави и едно заключение (въ първото издание двадесетѣ и две; при второто — две изоставени по нареждане на Митхадъ паша) се разкрива не само образътъ на непокорния предъ насилието и безправieto, но и „странствуващиятъ рицаръ“, влюбениятъ, който търси своята изгубена любима, воителятъ изобщо за страдащата българка Образъ доста обикнатъ въ народната пѣсень. Хероизмъ въ любовта: всички прѣчки трѣбва да се преодолятъ, правдата трѣбва да победи. Петъръ е въ Ташавлъж, въ Варна и Силистра, въ Шуменъ, въ Илкана, при Камчия и Чалж кавакъ. Сжщо така Блъсковъ изнася и образа на хайдутина въ нашата разказна проза, като подчертава неговата широка човѣчностъ, гордо себепотрициание. Загатнатъ е въ скица типътъ на гърка-духовникъ въ лицето на Варненския и Шуменския владика. И двамата, въпрѣки

молбитъ на Петра и Васи́ла за помощъ, оставатъ хитри и съобразителни, равнодушни къмъ бедствията на своето паство. Блъсковъ, следъ Чинтулова и Раковски, посочва за пръвъ пътъ въ белетристиката ни поезията на Балкана, на Делиормана, на българската природа, като не скрива своята любовъ къмъ българската земя. Най-после, свързвайки своята повесть съ едно важно събитие изъ живота на своята родина, той се опитва да ни даде картини отъ войната — картини не отъ самия бой, а отъ живота задъ бойната линия: обоза на българитѣ къмъ Силистра, болницата въ Силистра и пр. Трѣбва само да се съжالياва, че тоя моментъ не е застъпенъ по-широко въ „Изгубена Станка“. Щѣхме да имаме поне по-пълна представа, ако не картина, на българските страдания презъ това време. Блъсковъ е разполагалъ съ достатъчно много наблюдения и преживявания, но навѣрно се е страхувалъ отъ турската властъ да ги изнесе на показъ.

Като не се забравя, че недостаткитѣ на „Изгубена Станка“ сж присъщи и на „Нещастна фамилия“, лесно ще си обяснимъ, защо и тя намира горещъ приемъ въ българскитѣ читателски срѣди. Блъсковъ не дава изобщо по-слабо творение отъ „Нещастна фамилия“, макаръ и да не проявява рано, веднага писателска дарба като Друмева. Първото издание отъ 1866 год. се разпродава главно въ Румъния и Бесарабия. Подиръ него има още петъ — въ 1867 г., 1882, 1885, 1897 и 1928 г. Освенъ това, презъ 1870 год. тя бива драматизирана отъ Богданъ Манчевъ, играна въ Болградъ за пръвъ пътъ на 20 юлий същата година, а после въ Букурещъ и другаде (Изгубена Станка. Драма въ 5 дѣйствиѣ. Разпорѣдена въ сцена отъ Богданъ Манчевъ, ученикъ у централното болградско Училище, и прѣдставена за пръвъ пътъ на театро въ Болградъ 1870 година. Издава съчинителътъ на същитѣ повѣсти Р. и. Блъсковъ. Букурещъ, 1870). Повестъта на Блъскова е само нагодена механически отъ Манчева за игра — въ нея той не влага нищо свое. Интересно е, че и сега Рашко Блъсковъ, следъ като е излѣзла за втори пътъ „Изгубена Станка“ въ Русе презъ 1867 год., „заграбва“ авторството на своя синъ. Навѣрно е искалъ да жъне лаври, като е знаялъ, какъ „Изгубена Станка“ е топила сърдцата на българската емиграция въ Бесарабия и Румъния. За радостъта отъ това творение ни дава нагледни картини Иванъ Вазовъ въ своята повесть „Немили-недраги“. Въпрѣки отрицателното отношение на Неша Бончевъ къмъ „Изгубена Станка“ (Класичнитѣ европейски писатели на български... П. сп., Браила, г. I. 1873, кн. 7-8, с. 5-6), дѣлото на Блъскова се ценитъ отъ народа, дори въ чужбина се посочва, като отъ А Куриера въ неговата „Histoire des

littératures des Slaves du Sud“ (срв. Наука, год. VIII. 1881 с. 666) наредъ съ „Нещастна фамилия“. Интересно е, че Хр. Ботйовъ въ своята сатира „Защо не съмъ“, гдето иронизува нѣкои наши писатели и поети, отминава Блъскова. (За шума около драмата „Изг. Ст.“ вж. Свобода, 1870, бр. 49 и Училище, 1870, кн. I с. 31).

Злочеста Кръстинка.— Насърденъ отъ успѣха на първата си повесть, Илия Блъсковъ веднага замисля въ 1866 г., 27 годишенъ вече, нова, надъ която работи три-четири години. Нея се кани да издаде баща му (вж. предговора къмъ „Изгубена Станка“ на Б. Манчевъ), но тя излиза въ Русе презъ 1870 г., издание „отъ Книжарницата на братя Р. Блъскови“, подъ насловъ „Злочеста Кръстинка. Повѣсть народно-българска“. По-късно въ своитѣ „Спомени“ Блъсковъ пояснява, че сюжетътъ е взетъ „изъ живота на единъ учителъ, 1847“ Наистина, Блъсковъ сякашъ се опитва да надзърне въ друга областъ. Но психологическитѣ корени на тая повесть могатъ да се доловятъ и въ „Изгубена Станка“. Обстоятелство, което показва, че той остава вѣренъ на себе си, и че ако се развива, неговиятъ развой като писателъ е ограниченъ. И тукъ срѣщаме познатитѣ три категории лица — причинители злосторници, страдащи и избавители. Само че сега деянията на всички сж предимно отъ нравственъ характеръ. Тия три типа носятъ и тритѣ мотива, както въ „Изгубена Станка“ и въ следващитѣ творби на Блъскова, — на злото, страданието и изкуплението, избавлението. Въ двадесетъ и петъ глави, съ интересни названия, свързани вжтрешно много по-добре, отколкото главитѣ въ „Нещастна фамилия“ и „Изгубена Станка“, Блъсковъ развива своята проста, но интересна фабула, за да изобрази, загатвайки още въ предговора „Пѣтъ гроба“, нравствената и физическа разруха на едно семейство поради покварата и немарата на бащата. Значи, имаме пакъ „нещастна фамилия“, обаче съ съвършено новъ сюжетъ, съ нова обработка, съ новъ духъ: история на едно семейство, което се бори съ глада, като корабъ безъ вжглища, оставенъ безъ кормчия. Съ особена настойчивость Блъсковъ следва изпълнението на своя планъ, предварително добре обмисленъ. Въ основата на тоя планъ лежи скрита, не груба или нагла, тенденция, която се долавя въ края на повестъта. За да усили вината на Лулча, добриятъ

учителъ на с. Кортенъ, Ново-Загорско, а после въ с. Черковна, Провадийско, забѣгналъ после въ Румѣния, за да насили въ града жаждата си за новъ животъ, Блъсковъ не рисува само борбата на семейството му съ мизерията, но разкрива и страшната гибелъ, въ която то затъва. Забравяте Лулча, а виждате жена му и децата му, избѣгали въ село Добрина, за да скриятъ позора си отъ Черковна. Блъсковъ степенува страданието, за да спечели и сърдцата. Прѣснати по чужди врата, за да изкаратъ хлѣба си, съ изключение на Кръстинка, която стои при майка си, децата измиратъ: Стоянка умира отъ ударъ при надпревара въ жътва, трѣпнеша въ любовъ къмъ младиятъ нехайникъ Драганчо; Ганчо, бидейки пазачъ, убива една нощъ по недогледка своето братче Иванчо, трѣгнало отъ чужда кжша да търси при него закрила; ревнивъ момъкъ отъ вѣрата на Мохамеда убива Ганча въ дебрите на Делиормана. Блъсковъ не пощадява и майката: и тя умира отъ скръбъ. Остава още единъ гробъ, за да бждатъ петъ. За кого е той? Авторътъ изкусно задържа развръзката, оставилъ напраздни усилията на спасителитъ — хрисимиятъ братъ отъ Тулча, Милчо, и добриятъ инокъ отъ Рилския манастиръ, Костадинъ, братъ на Лулча. Грѣйва лжчъ надъ тоя домъ: Милчо и Кръстинка, изглежда, ще го обновятъ. Но и Милчо залинява и умира отъ охтика. Наистина, Кръстинка е злочеста. Но нейната доброта трѣбва да бжде възнаградена: копнѣещиятъ отъ ранна младостъ по нея Георги, идва огъ Бесарабия като избавителъ и я отвежда тамъ като своя съпруга. Сега Блъсковъ зачленява наново Лулча въ разказа, като го осмисля вътрешно.

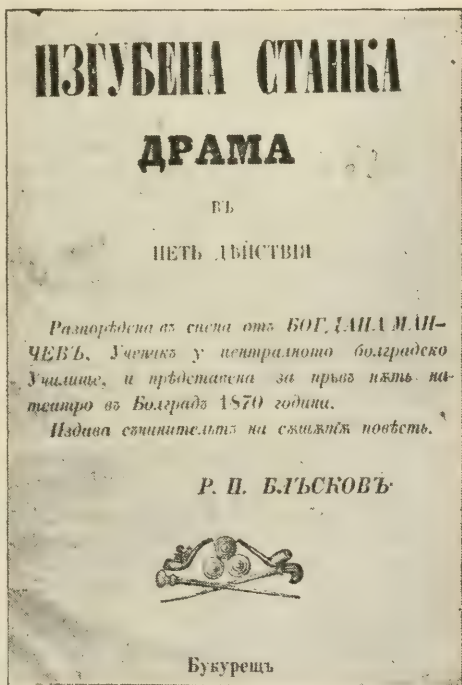
За да завърши повестъта си, той трѣбва да вложи въ нея и мотивътъ за наказанието. Въ „Изгубена Станка“ тоя нравственъ проблемъ е разрешенъ главно чрезъ сватбата на пострадалата девойка. Тукъ се постига сжщото морално въздействие върху читателитъ съ епилога на семейната хроника: следъ петъ години Кръстинка и Георги отъ Бесарабия, Лулча отъ Румѣния и Костадинъ отъ Рилския манастиръ се сбиратъ въ село Добрина, надъ петитъ гроба: това е моралната присжда на страдашитъ надъ виновникътъ, който плаче и прокллина. И нѣкаква неизразима прелестъ постига Блъсковъ въ края: младитъ отиватъ отатъкъ Дунавъ, въ Бесарабия, за „новъ животъ“, а Лулча и Костадинъ въ Рилския манастиръ за покаяние и „смъртъ“. Чистото сърдце трѣбва да живѣе, грѣшната душа трѣбва да се очисти, преди да отмине отъ тоя свѣтъ. Въ края се сплита награденото страдание въ лицето на Кръстинка, съ наказаното престѣпление. Така че Блъсковъ пакъ се връща къмъ предишния образъ на стра-

даща девица. Само че тукъ нейното страдание е още по-голъмо, защото е причинено отъ свой човѣкъ. При това тя изстрадва изобщо цѣлата трагедия на своето семейство. Отъ друга страна, Блъсковъ създава и представителъ на учителското съсловие у насъ. Наистина такъвъ образъ дава Друмевъ въ повестъта си „Ученикъ и благодетели“ отъ 1864 г., но у Блъскова той е обрисуванъ въ друга свѣтлина — учителъ, който е разколебанъ въ своитѣ морални устои отъ градската култура, който по природа не е порочень, но поради слаба воля и мисълъ за другъ животъ става пасивень престъпникъ. Блъсковъ създава покрай образа на майката-страдалка, загатнатъ още въ „Изгубена Станка“, и редица образи изъ селския животъ, които нѣма нито у Друмева, нито у Каравелова. Природата и тукъ е обектъ на изображение.

Явно е, че Блъсковъ разкрива една действителность непозната до тогава въ нашата литература. Сега той има за съперникъ новъ разказвачъ — Любенъ Каравеловъ съ неговитѣ „Страници изъ страданій болгарскаго племени“ отъ 1863 г. Но той запазва своята независимостъ като писателъ. Бидейки вече въ по-зрѣла пора, запознатъ по-добре съ свсята срѣда, съ придобитата вече писателска практика, той си поставя по-сложни творчески задачи. Каравеловъ го бие както съ темперамента си, така и съ своята обилна плодовитость, така и съ своята силна и даровита личность. А свръхъ това — той по-хубаво реагира на основнитѣ настроения на своето време, както всѣки писателъ пропагандаторъ. Блъсковъ обаче съ прибраната си композиция, съ спокойния си разказъ, съ живи нѣкои фигури достойно би могълъ да съперничи съ „Българи отъ старо време“, ако имаше малко по-висока вкусова култура. Но все пакъ „Злочеста Кръстинка“, която стои по-високо въ художествено отношение отъ „Изгубена Станка“ и „Нещастна фамилия“, си остава една отъ най-хубавитѣ наши повести преди освобождението. Ако се сжди по изданията, „Злочеста Кръстинка“ нѣма такъвъ успѣхъ, както „Изгубена Станка“: едва въ 1883 г. и 1928 тя претърпява още две издания. Но нейниятъ горещъ приемъ, позаслуженъ отъ приема на първата повестъ на Блъскова, не се оспорва (срв. А. Теодоровъ Баланъ, Българска литература, 1907 г. с. 221—222, а сжщо така и критиката на П. Кисимовъ върху нея въ Училище, Букурещъ, г. I. 1871, кн. 11, с. 172—173).

Пиянъ баща. — Дветѣ повести на младия авторъ затвърдяватъ едно име въ съзнанието на неговитѣ съвременници — име не на случаенъ писателъ. Затова и

Блъсковъ, увѣренъ вече въ своето призвание, се отдава на усилена книковна дейность. Но до колко той е свързанъ съ една традиция въ нашата литература, това личи отъ неговитѣ нови трудове, които нѣматъ оригиналенъ характеръ. Като П. Р. Славейковъ и той се увлича отъ навика тогава да се побългаряватъ чужди творения. Обнародвалъ още въ 1869 г. разказа „Азаилъ и неблагодарниѣ селенинъ“, той отпечатва презъ 1871 г. „нравоучителната повѣсть“ „Двѣ сестры Добра и Грозданка“, а въ 1873 г. (въ 1883 г. второ издание) „Рада клюкарката или хлѣвоуста жена“. Дветѣ последни работи иматъ на края по една народна пѣсень. И тритѣ сж отъ нравоучителенъ характеръ: да се изтъкне неблагодарността, да се посочи, че момата не бива да се гордѣе съ хубостъта си, да се осмѣ дори клюкарството на българскитѣ жени. За тѣхъ Блъсковъ се ползува отъ книгата на M-me Le prince de Beaumont — „Le magasin des enfants, ou dialogues entre une sage gouvernante des enfants et ses élèves, Londres, 1764, часть отъ която се печата въ „Цареградскій вѣстникъ“ презъ 1860 г. и която по-късно презъ 18 0 г. превежда и издава Кръстю С. Пишурка подъ насловъ „Мо-

Изгубена Станка, 1870 г.

1764, часть отъ която се печата въ „Цареградскій вѣстникъ“ презъ 1860 г. и която по-късно презъ 18 0 г. превежда и издава Кръстю С. Пишурка подъ насловъ „Мо-

мина китка“. Блъсковъ се ползува навѣрно отъ превода въ „Цареградскій вѣстникъ“ — „Училище за дѣцата“, или отъ грѣцкия ѝ преводъ „Αποβύχη τῶν Παίδων“ (срв. Ст. Минчевъ, с. 21). Но общуването на Блъскова съ тия творения не само подчертава една особена склонность у него — да поучава и възпитава, — но и затвърдява тая склонность въ неговата оригинална работа. Издалъ самъ презъ 1818 г. въ Букурещъ, заедно съ Вазовата сбирка „Избавление“, „Жаленъ спомѣнъ за лютитѣ рани на България презъ година 1876“, той обнародва на следната година най-голѣмата си повесть „Пиянъ баща убиецъ на дѣцата си, повесть чисто българска изъ народнія ни живото, раздѣлена въ три книги“ (въ книгопечатницата на Р. И. Блъсковъ, Русчюкъ и Варна, 1879, Варна 1879, Варна 1880). Тая повесть, макаръ и да излиза следъ 1879 г., е започната още преди освобождението. веднага следъ „Злочеста Кръстинка“, и е работена седемъ години. Още въ 1874 г. Блъсковъ печата частъ отъ нея въ своята „Градинка“. Обгръщаща време отъ половинъ вѣкъ, отъ 1826 г. до 1876, съ богатъ суровъ материалъ, тя е замислена и изпълнена като първитѣ две повести, но съ засиленъ мѣстенъ колоритъ и реализъмъ, като е изтъкната, още въ предговора къмъ нея, дори още въ самия ѝ насловъ, опредѣлена тенденция. Най интересното е, че при обработката ѝ Блъсковъ не е могълъ да се освободи отъ влиянието на Каравелова, и то не толкова въ самия тонъ на изложението, гдето се подчертава прокарваната грубо тенденция, а по-скоро въ начина, по който се характеризуватъ нѣкои лица, въ засиленото отрицателно отношение къмъ българскитѣ чорбаджии, въ нѣкои възгледи върху възпитанието, въ възпроизвеждане на българския градски и селски битъ. Въдействието на „Българи отъ старо време“, „Мамино детенце“ и „Хаджи Ничо“ върху „Пиянъ баща“ е доста явно (срв. гл. VI и VII отъ Блъсковата повесть: характеристиката на хаджи Вълка, на Руся богаташина, сватовщината на Вълка, цитати въ текста отъ народни пѣсни, рисунки на обреди и обичаи и пр.). Спроти „Злочеста Кръстинка“ „Пиянъ баща“ по изпълнение не означава успѣхъ, но по сложността на задачата, която си поставя авторътъ, по широкитѣ реалистични рамки на изображението, гдето сж поставени повече лица, тя все пакъ бележи известно

развитие у Блъскова. Тя клони по вътрешното си съдържание къмъ стила на Каравеловата повестъ. Прѣката задача на Блъскова е да даде широка картина на нравственото и материално разорение на цѣло семейство, поради пиянството на единъ баща. Значи, пиянството не е само порокъ, но и социално зло. Явно е, че Блъсковъ, навлизайки пакъ въ позната областъ, по необходимостъ трѣбва да използва композицията на „Злочеста Кръстинка“.

И наистина, тукъ срѣщаме същата композиционна схема, само че вложеното въ нея съдържание е друго. Тѣй, може да се каже, че „Пиянъ баща“ корени изцѣло въ „Злочеста Кръстинка“. И тукъ имаме познатитѣ три групи лица — причинители на зло, страдащи и избавители. Но злото сега е толква силно, че повлиява въ своята стихия и самия избавителъ. Лулчо въ „Пиянъ баща“ се вижда въ образа на Пенчо. Само че докато Лулчо е пасивенъ, Пенчо е деенъ герой. При това първиятъ е развратенъ отъ идея, отъ помисълъ за другъ, градски животъ, а вториятъ — отъ своята кръвъ и отъ лошото възпитание. Още малко, и бихте казали, че Блъсковъ илюструва теорията за наследствеността. Този проблемъ обаче не интересува нашия авторъ: той е за него чуждъ, щомъ и за Каравелова е далеченъ. Срещу Станка и Кръстинка тукъ стои Еленка, съпругата на Пенча, стои още и Пенка, негова дъщеря. Както въ първитѣ две повести, и въ третата се подчертава образътъ на злочестата мъченица-българска майка. И тукъ, както и преди, като лице въ разказа, тя изпълнява същата композиционна функция. развитието на фабулата напомня пакъ „Злочеста Кръстинка“: следъ картината на благоденствие и възмога на Вълковия домъ, отъ бордей въ с. Драгиево станалъ чрезъ кръчмарство чорбаджийска къща въ Шуменъ, въ която живѣе само едно чедо — Пенчо идва, както въ „Злочеста Кръстинка“, упадъкъ и разруха на семейството — въ мизерия, пожаръ и смъртъ. Блъсковъ подробно проследява тая линия на развитие. Хаджи Вълко забогатѣлъ и заголѣмѣлъ, се отдава на разгуленъ животъ, докато намира смъртъ въ пиянската си самозабрава отъ подплашенъ конь. А неговиятъ синъ Пенчо, отъ 19-годишна възраст отдалъ се на сжия животъ, става въплътено зло за своето семейство. Пенчо, който не може да бжде спасенъ въ женитбата си съ Еленка, дъщерята на богаташа Руси, нито отъ тритѣ си рожби Пенка, Василка (Милка) и Калинка; който следъ смъртта на баща си изгонва отъ къщи майка си, пада отъ день на день, и заедно съ него и неговиятъ домъ И тукъ обаче дебне тайниятъ до-брожелателъ: кръстникътъ Добри. Сватосалъ и оженилъ най-големата щерка на Пенча, Пенка, за Иванча отъ с. Карапетрово, добъръ синъ на зълъ и наказанъ отъ Бога чорбаджия Братой, той внася свѣтълъ лъчъ отъ надежда и любовъ въ това семейство. Блъсковъ пакъ умѣло задържа катастрофата. Спасителътъ Иванчо бива разоренъ отъ Пенча, скита се изгоненъ отъ него, раздѣленъ отъ Пенка и детето си Богданчо, съ надежда да се възмогне пакъ. Но гибелта на семейството е неизбежна, за да се посочи по-силно вината на бащата, а съ нея заедно и поу-

ката. Пияният Пенчо убива жена си, погубва внучето си Богданъ, причинява и смъртта на дъщеритъ си: при вида на грозната картина Пенка пада мъртва. Василка и Калинка се отравят неволно отъ неразпалени вжглища. Отъ тия вжглища се запаля презъ нощта на Богоявление и самиятъ домъ. Но както въ „Изгубена Станка“ и „Злочеста Кръстинка“, така и тукъ Блъсковъ не забравя да даде възмездие за стореното зло: бѣгащиятъ баща, преследванъ отъ своята съвѣстъ, бива побитъ на колъ отъ селски момци, макаръ и случайно, въ Тича, на Ивановденъ. Бихте помислили, че разказътъ е свършенъ. Но както и въ „Злочеста Кръстинка“, Блъсковъ не обича да оставя неизяснена съдбата на своитъ герои. Още позече, когато въ „Пиянъ баща“ краятъ не носи никаква утеха и надежда: разорението е пълно. Иванчо, съпругътъ на Пенка, надеждата нѣкога на тоя потъващъ домъ, качвайки се на параходъ при Силистра, пада и загива въ Дунава. Само при черквата „Св Възнесение“ въ Шуменъ проси старица, криейки лицето си отъ срамъ: това е баба Вълковица, майката на Пенча останала едничка жива, за да изкупва своя грѣхъ и грѣха на своя синъ.

Основната теза на Блъскова е доказана математически въ 50 онасловени глави. Но цената на тая повесть се крие не въ доказваната теза, а въ битовитъ й сцени, въ живо подхванати образи, въ изображението изобщо на българската действителность. Лесно ще си обяснимъ, защо Любенъ Каравеловъ, прочитайки частъ отъ повестта презъ 1875 г. въ „Градинка“, я харесва, макаръ и да нѣма представа изцѣло за нея (вж. Знание, I. 1875, бр. 1. с. 14-15). Христо Ботйовъ, по откъсъ, онасловенъ „Ивановъ-день“, цени въ нея вѣрността на описанията (Знаме, I. 1875, бр. 12).

Двама братя. — Ако въ „Пиянъ баща“ Илия Блъсковъ се подава най-много на тенденцията, на Каравеловския типъ повесть, то въ „Двама братя“, която замисля веднага следъ освобождението, и която издава, работилъ я 12 години, въ Шуменъ презъ 1888/89 г. въ три книги по отдѣлно, той е въ пленъ на спомена, на миналото, на онова настрояние на времето, което търси задъ синура на 1878 г. образци за подражание и назидание. Самото й подзаглавие (Повѣсть основана на вѣрни и точни събития въ нашенско, особно по училищата ни, придружени съ схващане и излагане на нѣкои стари обичаи и обряди, презъ годинитъ 1850—1870) ясно подсказва не само характера на нейния материалъ, но и нѣкои нейни мотиви, както и вложенитъ въ нея повествувателни похвати. Тя изцѣло изхожда отъ досегашното дѣло на Блъскова. Въ подѣлбата ѝ на три книги, на осемъ части и на петде-

сеть и осемъ глави, несвързани въ прагматиката на действието, нито дори съ своитѣ наслови, личи добриятъ читателъ на романи като „Вѣчный жидъ“, били тѣ сензационни, авантюрни или назидателни. Но отъ значение е, че въ нея реалистичниятъ моментъ е значително засиленъ. Материалътъ е изтъканъ отъ спомени, отъ истински случки и събития и пр. Това се долавя и отъ наслова на нѣкои глави, въ които нѣма никакви повествователни елементи: първо българско училище въ гр. Силистра, нашитѣ училища до год. 1856-та и тѣхнитѣ първи основатели, испитание въ гр. Шуменъ год. 1846-та, Сава В. Филаретовъ и пр. Повестьта подкупва съ материала си, съ простата си фабула, съ нѣкои образи, нови за Блъскова, пъкъ и за нашата литература. Тя е замислена като изповѣдь (отъ тамъ и извадки отъ дневника на едного отъ хероитѣ, Милко), като история на единъ разбитъ животъ, животъ на брата му Димитъръ, погиналъ отъ холера въ 1873 г. (вж. за него некрологъ въ сп. Училище, 1873 сл. 13—14). Следователно, главното внимание на автора е усрѣдено върху неговия образъ, въ повестьта — Величко, после, като свещеникъ, Василий. За да очертае тоя образъ по-добре, Блъсковъ изважда и други лица: себе си, въ лицето на учителя Милко, братъ на Величко, Тодю — учителъ, а после свещеникъ. Връзка между двамата братя е Пенчо Радевъ, книгопродавецъ, любимецъ на учителитѣ, като пионеръ на просвѣтата въ страната. Понеже тия лица се движатъ въ селска срѣда, авторътъ рисува, познати вече отъ по-рано, образи на добродушни, любородни, жадни за просвѣта селяни, старцитѣ Славъ и Еню. Най-после между тѣхъ е, следъ разрешението на българския църковенъ въпросъ, и български владика — може би се загатва за Климента Браницки. Тия лица Блъсковъ поставя въ известни отношения, въ които заплита и своята бедна интрига. Но макаръ и неумѣло разкривана, задържана въ своето развитие при това отъ странични мотиви и теми, интригата не е безинтересна. Виждаме ли, какъ Милко очаква въ Айдемиръ гостъ отъ далече — Пенчо Радевъ Мухаря, случаенъ вестносецъ отъ Одеса; пренасяме ли се въ Одеса, при болния Величко, доведенъ после отъ Пенчо при Милка въ Айдемиръ; запознаваме ли се съ будителската дейность на двамата братя въ Силистренско, апостоли на просвѣта

и нравствено усъвършенствуване, затова и ненавиждани и наклеветени отъ Тодя, безбожникъ и пияница; следиме ли Милко и Величко въ с. Черковна, обикнати отъ селянитѣ заради тѣхнитѣ поучения, проповѣди и слова или сватбата на Величко съ Златка, щерката на дѣдо Еня; научаваме ли се, че Величко приема твърде младъ още свещенически санъ, съ цель да се посвети въ служба на духовна възмога на своя народъ, суевѣренъ още, въ което ни убеждава вѣрата му въ Ангелуша, светия човѣкъ изцелителъ и утешителъ, както и падналиятъ моралъ въ село Авренъ, развратено отъ свещеника Тодю; виждаме ли поличбата за смъртта на отецъ Василия — бѣгачия конь съ откъснатата ржка на Тодя; трогваме ли се отъ последнитѣ дни на Василия, устреленъ отъ холера, и отъ смъртта на Милко, беденъ и отъ никого непочетенъ — не можемъ да не потърсимъ задъ това скромно действие и задъ участието на тия лица една богата, макаръ и не ярко възпроизведена действителностъ. Важното е, че тоя животъ, навлѣзълъ така сурово въ повестъта, е подложенъ на известна етична преценка — чрезъ сѣдбата на Тодя, Василия и Милко. Тодю загива отъ конь, като хаджи Вълко въ „Пиянъ баща“, за да изплати своя грѣхъ къмъ народа. Но защо умиратъ другитѣ двама? Въ лицето на Милка е посочена сѣдбата на българския учителъ. Отецъ Василий умира — за да се подчертае нравствената тенденция, а не само да се спази жизнената правда: благото на народа, духовната възмога, устремътъ къмъ идеала изискватъ не само себеотрицание, но и жертви. Човѣкътъ трѣбва да изпълни до край своето възвишено предназначение, своето жизнено послание като служителъ на Бога. Василий е жертва на своя характеръ, но и на една своя идея: да бжде пастиръ на своя народъ, като го води въ пѣтя на нравственото съвършенство. Блъсковъ обаче не разработва по-дълбоко както характера на Василия, така и тоя нравственъ мотивъ. Твърде много се придържа въ фактичната страна, въ суровия материалъ. Ако и да е вече въ зрѣла 50годишна възраст, той изобщо тукъ не проявява подѣемъ, а по-скоро известенъ упадѣкъ, както въ композицията, така и въ развитие на фабулата. По-силенъ е въ обрисовката на лицата, които, макаръ и вѣрно копирани отъ живота, носятъ белези на жива наблюдателностъ и на способностъ за характеристика.

Но въпрѣки всичко — волята на художника е по-слаба, отколкото въ по-раннитѣ повести.

Разкази. — Следъ „Пиянъ баща“ Блъсковъ, прехвърлилъ 40-годишна възраст, навлѣзълъ вече въ духовния животъ на свободна България, гледа да задоволи преди всичко потрѣбитѣ на новитѣ дни, като отдѣля не достатъчно много отъ своето време за художествено творчество. Презъ 80-тѣ и 90-тѣ години, когато се проявява ново писателско поколѣние, той не пише само повести, а и разкази, по-голѣми и по-малки, безъ обаче да има, ако и да би могълъ, по-богата жътва. И сега, както и преди, не проявява активна творческа воля. Превзелъ „Страшното отмъщение“ (1887) отъ Н. В. Гоголь, „Войникъ Ивановъ“ и „Четири дни“ (1895-6) отъ Всеволодъ Гаршинъ, наподобявайки или по-българявайки съ смѣшнитѣ си разкази „Цони“ (1886) и „Богданъ“ (1887), по „Шала и сатира“, Отяпавича-Абуказема, или съ „Киръ Тръпку (1887), по „Приповетке“, Милована Глишичъ, издавайки тѣй своя вкусъ, той сякашъ се мъчи да усвои техниката на разказа. И наистина, неговитѣ разкази иматъ добра вътрешна постройка. Разкрива ли, черпейки материалъ отъ своитѣ спомени, унасяйки се назадъ къмъ времето на робството, нѣкои интересни и типични фигури, като свещеника Марко въ разказа си „Попъ Марко“ (1883, 1885 г.); рисува ли патриархалнитѣ отношения въ селото, идеализирайки го, като въ „Дѣдо Дани. Какъ дѣдо Дани отучи съсѣда си Живка да не ходивъ кръчмитѣ и

Цани Гинчевъ

да не пиянствува“ (1886); изобразява ли нѣкой зѣлъ селски чорбаджия като въ „Сиромашки клѣтви“ (1884) или страданията на българското семейство отъ насилието на нѣкой турски разбойникъ, подпомаганъ отъ лоши българи, като въ голѣмия си разказъ, замислянъ може би като повестъ, „Тритѣ звѣзди или наказано прѣстѣпление. Разказъ изъ селскій ни животъ, слѣдъ Руско-Турската Кръмска война год. 1854“. (Памятникъ, 1895-96) Блъсковъ показва, че и въ разказитѣ си изхожда отъ установената си вече, отъ „Изгубена Станка“ насамъ, писателска практика. Най-хубаво последната проличава въ „Тритѣ звѣзди“, съ скрити възможности да се развие въ хубава повестъ. Живо и увлѣкателно, при това доста просто, съ придобития си похватъ на разказване, въ 26 глави все така особито онасловени, той разкрива живота на българскитѣ семейства отъ северо-източна България презъ време на Кримската война, като развива действието, кореняще се главно въ борбата между два свѣта—на насилие и благочестие—чрезъ характерни епизоди изъ деянията на Солака, разбойникъ въ Балкана, и на Първана, пѣтуващъ търговецъ, на Ставря и Камена, селски кръчмари, както и изъ живота на тѣхнитѣ противници и жертви—дѣдо Димитъръ и хаджи Липчо. Връзката между тия враждуващи стана се заплита въ разказа съ хубавата Цвѣта, щерка на Димитра, грабната отъ Камена, намѣрила смъртъ година следъ сватбата си. Ако Димитъръ и Липчо биватъ убити звѣрски отъ Солака, то възмездие то не закъснява да падне върху него и крепителитѣ му: Ставри бива убитъ отъ Камена, сина му, Солакъ бива посѣченъ отъ властѣта, Камень—сжщо, Първанъ—осжденъ на доживотенъ затворъ. Виждаме, излишно е да се впускаме въ подробности, кратка повестъ въ духа на по-раншнитѣ повести на Блъскова. Интѣресна е съ фигуритѣ си, съ простотата на изложението, съ описанията на природата, съ поезията на Балкана. — Не измѣня на себе си Блъсковъ и тогава, когато взема сюжетитѣ си изъ живота на освободената родина. Отношението му къмъ новитѣ настроения и възгледи на времето можемъ да изразимъ нагледно съ отношението на Вазова: отъ „Подъ игото“, 1889, къмъ „Нова земя“, 1894. Упадъкътъ на нравитѣ, гонитбата за богатство и охоленъ животъ, покварата въ семейството, особено селското, разрушавано отъ влия-

нията на градската култура, развалата въ политическитѣ борби се изобразява въ леко построени и обработени, но увлѣкателни разкази, като „Главчо“ (1885), „Стоянчо“ (1885), „Донка хубавица“ (1886), „Хубава невѣста Златка“ (1887), „Пенчю“ (1888), „Куцото учителче“ (1883), „Нещастна Калинка“ (1892), „Велчю“ (1896) и пр. (вж. изборъ отъ Блъскова: Разкази, Походна войнишка библиотека № 21. Издава Щабътъ на Дѣйствищата Армия, София 1917). Отличаватъ се съ вѣрно наблюдение, реалистична рисунка, жива интрига. Белетристиченъ видъ иматъ и нѣкои мемоарни характеристики на лица отъ доброто старо време, като „Отецъ Захари Гебедженски“ (Памятникъ, 1895, отдѣлно 1895), „Дѣдо Славъ Юрдановъ“ (Спомени, 1907), „Дѣдо Добри“ (Криво-лале, 1886). Тѣй Блъсковъ, и въ друго време макаръ, съ своитѣ разкази затваря и завършва кръга на оная своя писателска дейность, която почва още преди освобождението, следъ Кримската война. Подчертава още веднажъ вътрешното единство на своето дѣло.

Народопросвѣтникъ и народовъзпитателъ. Епигонъ на предосвобожденска романтика.— Следъ войната презъ 1877—78 г. Блъсковъ продължава неуморно да работи въ оная посока, въ която е отправенъ още отъ времето на своята младость. Отъ писателитѣ — следъ смъртъта на Добри Войникова и Любенъ Каравелова презъ 1878 и 1879 г. — оставатъ само В. Друмевъ и П. Р. Славейковъ. Но и двамата, увличани отъ политико-общественитѣ борби, малко се занимаватъ съ литературна работа, особено съ белетристична. Блъсковъ остава самъ, забравимъ ли Ц. Гинчевъ. Едничкъкъ съперникъ презъ 80-тѣ години му е Иванъ Вазовъ, авторъ вече на „Немили-недраги“, „Чичовци“ и „Подъ игото“. Късно, презъ 90-тѣ години, когато е въ упадъкъ на творчески сили, идватъ нови поколѣния, нови разказвачи. Но Блъсковъ си остава — дори до край на живота си — литературно деенъ. Сега особено писателътъ, разказвачътъ бива още по-тѣсно свързанъ съ учителя и възпитателя. Едва ли не бихме могли да кажемъ, че писателътъ не е подчиненъ на учителя. Дружи ли съ близки на сърдцето си още отъ поранна възраст като Климентъ Браницки, Симеонъ Варненски, Тодоръ Икономоу, той провѣржава правилността

и правдивостта на своите убеждения като гражданинъ, който може въ Шуменъ, отдалеченъ отъ главнитъ срѣдища сега на българския духовенъ и политически животъ, да мисли и да чезне за България. А тази любовъ къмъ своята родина той изявява преди всичко въ отношенията си къмъ народа. Макаръ и свободенъ, той вижда, че последниятъ още е духовно беденъ, че има нужда отъ просвѣта, възпитание, нравствено съвършенство. Негого привлича особено простата маса, занемарена отъ духовнитъ аристократи на новото време, отъ мнимитъ интелегенти-скакалци, отъ „сладкодумнитъ гости на държавна трапеза“, както би казалъ Вазовъ. И както Вазовъ презъ 1881 г., обнародвайки частъ отъ своята „Епопея на забравенитъ“, или Захари Стояновъ съ „Записки по българскитъ възстания“ отъ 1884—92 г. иска да възкреси забравяното хероично минало, да постави свѣтлитъ фигури на славни дейци за назидание и примѣръ на поколѣнието, което линѣе отъ липса на идеализъмъ, така и Блъсковъ се стреми да посочи забравенитъ труженици, колкото и скромни, на новото време, а отъ друга страна — да продължи срѣдъ масата тяхното дѣло. Така той става поклонникъ на миналото, като черпи обаче отъ него не само поука за други, но и вдъхновение за себе си, бидейки още съятелъ на българската нива. „О! не трѣба, казва Блъсковъ, не трѣба да се забравя това минало, което ни е възродило, още и прославило чрѣзъ подобни борци! Нѣма нищо по назидателно и по възпитателно за чловѣцитъ и народитъ отъ колкото примѣритъ и дѣлата на ония, които сж се подвизавали за доброто на обществото, въ което ние днесъ живѣемъ и благодарствуваме“ (Паметникъ, 1895. кн. I. с. 19). И наистина той сега живѣе съ споменитъ си, съ навичитъ си, съ културата си, съ схващания и разбира-ния, завещани му отъ днитъ на робството, но и отъ днитъ на хероичнитъ борби. Въ своите издания той не веднажъ препечатва творения, излѣзли преди освобождението, цитува К. Фотинова, Г. С. Раковски, П. Р. Славейковъ, Л. Каравеловъ, Хр. Ботйова и др. Необходими сж на народа книги. И той се наема да му ги даде, вземайки при това примѣръ отъ „Петербургскій Комитетъ Грамотности“, отъ дружество „Посрѣдникъ для изда-ни общедоступныхъ книгъ“, което обнародва книжки отъ Пушкина, Гоголя, Толстая и пр. или отъ Хр. Г. Дано-

вия „Лѣтоструй“. (Памятникъ, 1895. кн. II. с. 151-3). Искани да се основе нарочито дружество за издаване на полезни книги за масата. Мечтае, значи, за възпитателна работа срѣдъ най-широкитѣ слоеве на народа. Още повече, обяснимо е увлѣчението на Блъскова, като се знае, че тая посока на дейность той подхваща преди освобождението, следвайки примѣра и на баща си, на П. Р. Славейкова, на Л. Каравелова и др. Така, следъ сътрудничеството си въ сп. „Духовенъ прочитъ“, Болградъ 1862, и въ „Училище“, Букурещъ-Русе (1871—76) на Рашко Блъскова, той почва да урежда и издава самъ презъ 1874—1875 г. въ Букурещъ и Виена сп. „Градинка. Книжки за прочитаніе на сѣкиго“, отъ което излизатъ само петъ броя, по кола всѣки. Ако Л. Каравеловъ, който като съветва Блъскова, му казва и нѣкои горчиви истини, и Хр. Ботйовъ, рѣзкъ въ отношението си къмъ неговитѣ възгледи, да не даватъ ласкава преценка за „Градинка“ (вж. Знание, г. I. 1870. бр. 1 и 6. с. 14—15, 93—94; Знаме, г. I. 1875. бр. 12), Блъсковъ не се отчайва, но продължава дѣлото си. Собствено, едва следъ освобождението, презъ 1879 г., като урежда „достѣпно ежемѣсечно списание“, излѣзло въ шестъ броя, — „Градинка. Книжки за прочитаніе отъ сѣкиго“. По-нататкъ, въ тая посока на издания за народа, урежда отъ 1880 до 1889 г. „Редъ съврѣмenni книжки за прочитане на всѣкиго“, около 28 на брой, повечето отъ които иматъ особено заглавие, както следва: Минзухаръ, Теменуга, Зюмбюль цвѣте, 1880—1882 г.; Момина сълза, Лале, 1883, Лиляка, 1884; Перуника, Здравецъ, Латинка, 1885; Ружа, Калинка, Криво-лале 1886; Елха, Тръндафилъ, 1887; Върбина цвѣте, 1888; Димитровска ружа, 1889. Въ тия книжки има и разкази, нѣкои отъ които сж издадени като отдѣлни номера отъ серията. Освенъ това, отъ това издание той прави „Китка“, а всѣка китка има стрѣкъ: отъ 1880 до 1889 г. „кити“, както самъ казва, 10 китки, обикновено по 3 номера отъ излѣзлитѣ книжки. Отъ тия книжки прави и отдѣлни отпечатыци понѣкога, дава и нѣкои спомени, въ отдѣлна библиотечка, презъ 1895—96 г. „Книжки за народа“ (срв. А. Теодоровъ-Баланъ, Български книгописъ, София 1907 г. с. 82—91). Презъ 1884 и 1886 г. издава и две книж-

ки отъ редицата „Войнишка китка“, която нѣма успѣхъ. Къмъ тия издания правени въ Шуменъ, Русе и Варна, бихме могли да посочимъ, за характеристика на Блъсковата дейность, събранитѣ отъ него народни анекдоти „за разтуха и разговорка“, обнародвани презъ 1880 и излѣзли отъ печатъ до 1895 г. петъ пѣти — „Хитъръ Петъръ“. Блъсковъ печата разкази и разправки и въ „Войнишка сбирка“. — Интересътъ му къмъ народното творчество проличава както въ тия книжки, така и въ „Станиникъ или коладникъ“, Варна, 1886 — малка низа отъ коледни пѣсни, събрани отъ него. Но най-силно се изразява, заедно съ култа му къмъ старината, къмъ всичко минало, въ „Паметникъ“ (Шуменъ, 1895—96 кн. I—VI).

Всички тия издания на Блъкова могатъ да се характеризуватъ съ подслово (мотото) на „Градинка“ отъ 1874 г.: „Сѣднала-й Калинка въ Градинка, Набрала-й цвѣти сякакво“. Въ тѣхъ има разнообразенъ материалъ, нагоденъ да задоволи вкуса на широката маса: статии нравствено-поучителни, осведомително-просвѣтни; народни творения — стихотворения, приказки, пословици, гатанки, речникъ на български думи отъ Шуменско, анекдоти за Хитъръ Петъръ; училищни вѣсти, спомени, споменни характеристики на нѣкои личности; материали и бележки; разкази оригинални, подражателни и преводни, препечатки и цитати отъ наши писатели — отъ П. Р. Славейковъ, Каравеловъ, Ботйовъ, Фотиновъ и др.; описания етнографски, природни и пр. — Говоримъ ли за тая народопросвѣтна дейность на Блъкова, не можемъ да не споменемъ и неговитѣ календарчета, които му издаватъ обикновено Хр. Г. Дановъ и Д. В. Манчевъ въ продължение на 26 години, отъ 1871 г. до 1877, и отъ 1830 до 1897 г., за година по едно, а често и по две и три (за 1880, 1889, 1890 и 1892 по две, а за 1881 и 1882 — по три). Виждаме, тукъ следва пѣтя на П. Р. Славейкова, съ желание да даде по-хубава работа отъ неговата. Най-сетне неговиятъ стремежъ да поучава намира изразъ и въ школски дидактизъмъ. Това сж неговитѣ учебници по въручение и църковна история, които иматъ голѣмъ успѣхъ. „Законъ Божий и славянски прочитъ за III отдѣление“, Търново, 1891, съ петъ издания до 1897 г., „Законъ Божий и славянски прочитъ за IV отдѣление“, Търново, 1891, съ шестъ издания до 1897 г., „Свещенна история“, Пловдивъ, ч. I 1890, ч. II 1892, съ шестъ и четири издания до 1899 г. „Учение на православний християнски катихизисъ“, Пловдивъ, 1892 г. „Кратко учение за богослужението на православната църква“, Пловдивъ, 1890, 1893, 1896, „Кратка история на християнската православна църква“, Пловдивъ, 1893, и „Кратка история на българската църква“ Пловдивъ, 1895. Всички тия учебници сж съставени по руски извори. За отбелязване е, че първа насока въ тая сж дейность получава отъ Климента Бранички. Първиятъ му учебникъ по „Законъ божий“ отъ 60 страници ръкописъ бива изпратенъ на Климента, който го преглежда внимателно и обстойно, и написва ре-

цензия, въ духа на печатанитѣ си нѣкога отсжди презъ 70-тѣ години въ Браилското „Периодическо списание“, въ 130 страници. (Вж. Спомени, с. 172).

Не само съ тия учебници, но съ цѣлата си тая дейностъ следъ освобождението Блъсковъ следва не само своитѣ склонности, но и потрѣбитѣ на своето време. Тукъ той се изразява така, че дава възможностъ да бжде по-добре, и по-правилно схванато неговото художествено дѣло. Основнитѣ моменти въ това дѣло намиратъ въ изданията му за нарсда и за учещата се младежъ пълно изяснение. Една дейностъ, отъ която би могло да се изисква по-голѣма критичностъ, повече системностъ, целесъобразностъ, но надъ която времето може да бжде снизходително, като се знае, както казва Каравеловъ на Блъскова, че това сж работи не на „учени академици, а на прости даскалчета, които сж се учили на панакида“ (Знание, г. I. 1875. бр. 6. с. 94). Блъсковъ въ всѣки случай и тукъ остава интересенъ деятель въ кръга на българската книжнина.

Художникъ. Разказно изкуство.— Цѣлото това дѣло показва, че Блъсковъ постоянно зрѣе като писателъ. Не може сжщо така да се отрече, че той закрепва въ своето повестувателско изкуство. Но все пакъ, у него има единни линии на развитие, които могатъ да се обгърнатъ съ общъ погледъ. Преди всичко той си остава последователенъ, бихме казали неизмѣненъ въ замисъла и постройката на своитѣ работи. Замисля ли свое дѣло, той винаги иска да покаже нѣщо, да го докаже дори, да поучи, да настави: концепцията е въ служба на предварително предпоставена нравоучителна задача. Въ „Изгубена Станка“ това е хероизмътъ на хайдушката правда, правдата на страданието, тържеството на невинността и добродетелта; въ „Злочеста Кръстинка“ — злото отъ безпѣтния животъ на бащата, наградата на невинната женственостъ; въ „Пиянъ баща“ и „Три звезди“ — неизбежното възмездие за всѣко зло, порокътъ като гибель и за този, който го притежава, и пр. Отъ тоя замисълъ зависи и характера на постройката: тя трѣбва така да бжде изработена, че да изяснява нравоучителната цель на автора, да внушава преди всичко идеята. Следователно, принципътъ на съдържанието властвува надъ формата. Така ще си обяснимъ,

защо всъка глава въ повеститѣ му е онасловена, и то така, че се гони не само да се подхване вниманието на четеца, но и да се подчертае чрезъ странично разработения мотивъ общата цель. Тѣй ще си обяснимъ отклоненията и епизодитѣ въ разказа: не само защото сж плодъ на неумение или на неустановенъ художественъ тактъ, но и защото сж сетнина на желанието да се изчерпи по-дълбоко нѣкой действень или нравственъ мотивъ, който подкрепя основното положение на автора. Естествено, по тоя пѣтъ се стига до опредѣлена тенденция. И то тенденция, която подчинява главни и сжществени художествени изисквания. Интересно е, че въ всъка по-сетнешна работа Блъсковъ по-ясно следва и изпълнява тоя свой планъ на работа. У него се създаватъ сюжетни схеми и еднообразни композиционни похвати, които говорятъ за слаба творческа инвенция, за плахо въображение, за скована воля за подвигъ. Всички негови повести биха могли да се сведатъ къмъ една схема, разбира се, начертана въ груби линии: обектъ за изображение — българското семейство; обща цель — наказаното зло или тържествуващото добро; фабула — хроника на българскитѣ страдания; лица — съ опредѣлена композиционна функция, двигатели на действието, и то — отрицателни и положителни, или злосторци, страдалци и избавители; композиция — съ експозиция, климаксно развитие на епичното действие, катастрофа — за катарзисъ, но съ възмездие — за нравствена утеха на читателя — всичко това, безъ да има изображението трагически характеръ; най-после, въ срѣдището на интригата трѣбва да има жена, носителка на идеята за измжчената невинность и възнаградената добродетель. Въ връзка съ тая обща схема вървятъ и похватитѣ: повествувателни, характеротворни и описателни. Най-напредъ: интересно онасловена глава; отклонения отъ главната нишка на разказа, така че да затъмнятъ общия ходъ на действието; прекжсване на изложението на мѣста, гдето би могло да се събуди по-голѣмо любопитство; вмѣкване на таинствени или страшни сцени; повратъ въ изложението; поличби, предчувствия и сънища; прѣка намѣса на автора въ спокойния ходъ на изложението; лирически излияния, дидактични размисли, нравоучителни напомняния, обръщения къмъ читателя, и пр. По отношение на

лицата: авторътъ взема страна въ борбата, външна или вътрешна, на хероитѣ — симпатия къмъ едни, ненавистъ къмъ други; права и косвена характеристика — чрезъ описание на външни качества, нравствени особености и душевни състояния, или чрезъ диалогъ, който изяснява не само моментъ отъ развитие на фабулата, но и нѣкоя черта отъ природата на лицата; монолози и диалози — за да се разкриятъ намѣрения, решения и действия. Най-после: подробностъ въ описанията на предмети, лица, обстановка, природа, безъ да се обременява много действиятъ строежъ на разказа; лирически пасажии отъ страна на автора и на хероитѣ, за да се освежи описанието и пр. Всички тия особености на Блъсковото разказно изкуство не сж — и не могатъ да бждатъ — негово собствено достояние. Това сж общи съкровища на занаята, които се пренасятъ у насъ съ преводната правоучителна повесть, съ сензационния и авантюренъ романъ, после — съ руския тенденциозенъ разказъ, съкровища, които черпи Блъсковъ по-късно отъ В. Друмева и Л. Каравелова. Така че тия похвати свеждатъ дѣлото на Блъскова къмъ установения на Западъ и у насъ романтиченъ стилъ. Но трѣбва да се посочи, че Блъсковъ, колкото съзрѣва съ течение на времето, толкова повече се отклонява отъ този стилъ, като изоставя застарѣли вече похвати. Отъ друга страна, въ подчинението на формата подъ идеята, което у него не е така грубо, той изпреваря всички тогавашни събратя като остава най-независимъ художникъ. И въ композицията си той проявява най-много тактъ и умение. Такова умение проявява и въ избора на материала и въ неговата обработка.

Тукъ бихме могли да посочимъ веднага автобиографскиятъ моментъ. Лични, интимни преживявания и приключения Блъсковъ вижда използвани отъ Друмева въ „Ученикъ и благодетели“. За единъ неукрепналъ още разказвачъ автобиографскиятъ материалъ е доста примамливъ. И Блъсковъ, който още при първитѣ си стѣпки се запитва, отъ гдѣ да черпи материалъ, се позовава най-напредъ на своитѣ преживявания. Въ „Изгубена Станка“ описанията на Балкана, на Делиормана, сценитѣ съ Варненския и Шуменски владика сж градени отъ нѣщо преживѣно; въ „Злочеста Кръстинка“ подъ образа на Лулча се крие до известна степенъ баща му Рашко — много случки и събития тукъ сж взети отъ жива действителностъ, засегнала дълбоко живота му; Кръстинка е образъ на собствената му сестра; Милчо — носи много черти отъ неговия животъ и отъ живота на брата

му Димитъръ; Величко въ „Двама братя“ е образъ пакъ на брата му; въ „Пиянъ баща“: Пенчо, главниятъ херой, е образъ на неговия тѣтъ по първа съпруга, хаджи Василъ Мореновъ — съ нѣкои черти, може би, взети отъ живота на брата му Георги Блъсковъ; Еленка, майката мжченица, крие черти на майка му, която той цени и обича като светица; иноктъ Костадинъ, братъ на Лулча, е чичо на Блъскова; животътъ изобщо, който изобразява въ тая повестъ, се сплита съ неговия. Не бива да се забравя, че цѣлото дѣло на Блъскова е сложено на личния му опитъ, въ ограниченъ смисълъ на думата. Много отъ лицата, които изобразява, сж копия отъ негови познати. Така напр. дѣдо Иванъ въ „Изгубена Станка“, дѣдо Славъ, Гани и Бою въ „Злочеста Кръстинка“, дѣдо Димитъръ и хаджи Липчо въ „Три звезди“, хаджи Вълко, ливхарътъ Доночоглу, свещениктъ Добри въ „Пиянъ баща“ и пр. — това сж живи фигури, взети направо отъ близка нему действителностъ, лица, които могатъ да се изяснятъ съ даденитъ отъ него въ „Памятникъ“, 1895/6, и „Спомени“, 1907, живи характеристики за нѣкои отъ тѣхъ. Много отъ преживяванията на тия лица сж наблюдавани или изпитвани отъ самия него. Въ общия образъ на селския учител трѣбва да търсимъ черти отъ живота му, както и отъ живота на баща му. — Сжщо така въ описанията на обстановката, въ която се развиватъ събитията, на самия край, гдето действуватъ хероитъ му, въ описанията на природата — има освенъ лични наблюдения и впечатления, но и преживявания. Особено въ описанията и изображенията на българската природа въ „Изгубена Станка“, „Злочеста Кръстинка“, „Пиянъ баща“ и „Три звезди“. Тоя моментъ въ неговитъ повести е не по-малко цененъ отъ другитъ.

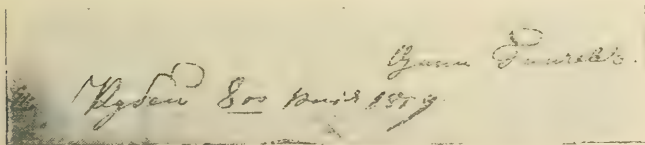
Другъ моментъ, широко застъпенъ, особено въ по-къснитъ работи на Блъскова, това е тоя, който черпи изъ българския битъ, главно селския. Въ тая си склонность той бива подсиленъ и отъ Любена Каравелова, следъ „Злочеста Кръстинка“. Изображението на бита у него не е само дѣло на етнографа, — етнографъ Блъсковъ не е билъ — дѣло само на спокойното наблюдение и изучване. Напротивъ, той го рисува съ жива любовъ, съпричастнава се съ него, радва му се, защото въ него чувствува непосредно своя народъ. Сватбата въ „Изгубена Станка“, селския сбъръ въ „Злочеста Кръстинка“, сгледване и сватосване, коледнитъ празници, Ивановъ-денъ, сватбата и пр. въ „Пиянъ баща“, селското хоро и поличбитъ въ „Тритъ звезди“ и пр. издаватъ Блъскова като отличенъ познавачъ на народния животъ. По-късно Блъсковъ се възвръща къмъ тоя материалъ и черпи не веднажъ за своя разказъ. Ето защо мемоарниятъ моментъ, свързанъ съ цѣлъ единъ край, съ села и градове като Калипегрово, Айдемиръ, Дивдѣдово, Драгоево, Силистра, Варна, Русе, Тулча, Браила, Шуменъ и пр., е живо

застѣпенъ и примамва вниманието на читателя. Цѣлиятъ този материалъ Блъсковъ използва за своето творчество. Методъ? Много простъ: безъ особена преработка, внася се почти суровъ въ повестъта или разказа. Блъсковъ съзнателно прави това: той не може и не иска да прави разлика между жизнена и художествена правда. Исква да даде „истинско събитие“, „истинно-българска“ случка. Не веднажъ отбелязва подъ линия въ разказа си, че случката е истинска. Особено, когато тя изглежда невѣроятна, както напр. въ „Тритѣ звезди“ жестоката смъртъ на Димитъръ. Въ „Донка хубавица“ дори посочва, че половината отъ разказа е слушалъ отъ „мѣстото, гдето Петъръ, единъ отъ хероитѣ, се е любилъ, годилъ и женилъ“. Тѣкмо тоя начинъ на творчество, лесно ни обяснява, защо разказитѣ и повеститѣ на Блъкова сж ценни поради вложения въ тѣхъ материалъ, защо тѣ примамватъ, увеличатъ, стига да можешъ да долавяшъ поезията на миналитѣ дни. Освенъ това, материалътъ ни показва, защо по духъ и съдържание въ дѣлото на Блъкова има свежъ реализъмъ. Съчетанъ съ тенденцията, вложена въ повеститѣ, главно въ „Пиянъ баша“, последниятъ преминава въ тенденциозенъ реализъмъ. Но докато у Друмева тоя реализъмъ е по-скоро романтиченъ, у Каравелова — революционенъ, у Блъкова той е — етиченъ. — Съ този материалъ сж свързани и лицата и характеритѣ на Блъкова. Каза се, че повечето отъ тѣхъ, ако не и всичкитѣ, иматъ своитѣ първообрази въ живота. Благодарение на това обстоятелство, Блъсковъ е могълъ да представи цѣла „галерия“ отъ образи, които застѣпватъ различни съсловия отъ нашия животъ: учителското, духовнишкото, селското, чорбаджийското, кръчмарско-лихварското, еснафското, търговското. Ако се сжди по изобразенитѣ лица, Блъсковъ е враждебно настроенъ къмъ чорбаджийското и кръчмарско-лихварското съсловие. Но по отношение на първото, не е предубеденъ. Мисли, че въ неговата срѣда има доста достойни за почитъ люди. Не е значи заразенъ отъ емигрантската ненавистъ къмъ него. Съ особена склонность, съ симпатия изобразява учители, свещеници и селяни, особено селяни. Въ хубава свѣтлина сж поставени селскитѣ старци, както и хайдутитѣ, макаръ и рѣдки у него.

Споредъ ролята, която играятъ въ разказа, и споредъ своя нравъ, хероитѣ у него сж раздѣлени главно на две групи — добри и лоши. Първитѣ обикновено сж жертва на вторитѣ. Но и лошитѣ не биватъ оставени безъ възмездие: загиватъ подъ тежестъта на своя порокъ, или отъ ржката на нѣкой сждникъ-изпълнител на висшата правда. Така, отъ една страна имаме татарина, който отвлѣча Станка, после Лулчо, Пенчо, Солакъ, Първанъ, Тодю, отъ друга — Ганчо, Иванчо, Милчо, Иванъ, Величко, Стоянко, Еленка, Пенка, Станка, Кръстинка, Цвѣта и пр. За забелязване е, че въ втората група спадатъ повече жени. Това не е случайно. Жената, собствено българката, у Блъскова е дадена като велика страдалка, мъченица, търпителька. Той самъ характеризова, отклонявайки се отъ разказа въ „Пиянъ баща“, жената въ неговия край: имала великолепно качество да търпи. Тукъ се посочва и изкупителското послание на жената въ живота. Чиста и непорочна, съ своето страдание — изплаща грѣхове на съпругъ, на синъ, на баща. Образътъ ѝ е обвитъ съ мъченически ореолъ. Тя сякашъ пречиства и възвисява. „Орисията на българската жена и майка“, за която говори д-ръ К. Кръстевъ, разглеждайки творенията на П. П. Славейкова и П. Ю. Тодорова, е дадена преди тѣхъ у Блъскова. Всички тия лица, доловени отъ българската действителностъ върно и изразени правдиво, наистина, нѣматъ богатъ вътрешенъ животъ. За психология въ времето на Блъскова малко се е мислило: стига да изобразишъ върно случката, психологичната правда идва сама по себе си. Така че, ако това е недостатъкъ въ повеститѣ и разказитѣ на Блъскова, то е общъ недостатъкъ тогава, пъкъ и сега, на българската повесть. Важното е, че тия образи сж възможни и естествени. За нѣкаква особена индивидуализация не може да се говори. Срѣдището у Блъскова не е психологическия анализъ или проблемъ, а действена развръзка, правдивата характеристика, нравствената поука. Характеризува ли хероитѣ си, той си служи съ установени въ реалистичния и романтиченъ разказъ похвати. Никога не изпада въ положението на Каравелова да бжде грубъ въ изрази, обрати, мисли и пр., колкото рече да даде прѣка характеристика. И не можете да не признаете, въпрѣки сжществени недостатъци у Блъскова, неговото характеротворно изкуство: той дава живи, макаръ и не разнообразни, често дори схематични, жанрови фигурки и сцени, които за насъ сж отъ особено значение, че ни откриватъ единъ миръ преди и следъ нашето освобождение, че тѣхнитѣ следи се подхващатъ по-късно, презъ 80-тѣ години, отъ нѣкои наши писатели, главно отъ Вазова, съ типичнитѣ негови „Чичовци“. Крайно статиченъ въ разработката на фабулата, той е статиченъ и въ обрисовката на характеритѣ. Тѣ се налагатъ още въ началото на разказа въ съзнанието като готови, завършени. Особено тия, които сж пасивни.

Зависимъ отъ своята срѣда и отъ своя темпераментъ, дори и отъ своя мирогледъ, остава Илия Р. Блъсковъ и въ своя езикъ и стилъ. Словното богатство въ неговия стилъ се опредѣля не само отъ задачитѣ, които преследва писателътъ, но и отъ суровия материалъ, легналъ въ строежа на неговото дѣло. Така, въ основата на неговия езикъ лежи шуменското наречие,

главно съ своя словарь. Тукъ той стои близко до Войникова и Друмева. Покрай областнитѣ думи и обрати, както и покрай нѣкои архаизми, срѣщатъ се доста и турски думи, дори и изрази. Последнитѣ употрѣбя или самъ въ изложението си, или въ нѣкоя турска пословица и поговорка, или ги влага въ разговора на хероитѣ си, за да постигне индивидуализувана речъ, или пъкъ най-сетне, когато иска да изтъкне нѣкоя реалистична подробностъ. За посочване е, че нѣма много русизми. Словото у него все пакъ не играе голѣма роля самò за изказъ. То има сила и изразителностъ у него, когато е въ по-сложна синтактична функция. Тогава то е сочно, ако и грубо, свежо, ако и неподбрано, изразително, ако и не винаги на съответното си мѣсто. Спокоенъ, Блъсковъ не обича отвлѣчената фраза. Кжсата фраза у него е продължение на сложната. Той се стреми да попадне въ тона, когато разработва своята тема, на добродушень, народень, естественъ разказвачъ. Ето защо про-

Подпись на Цани Гинчевъ отъ 1859 г.

стотата на израза у него е една отъ най-характернитѣ му особености. Бихме казали — въ основата си реалистичень стилъ. За да засили или да подчертае искренъ и непосредень тонъ, той си служи, освенъ съ умалителни имена, често съ звукоподражания: съ тѣхъ изразява, както простия, но наблюдателень разказвачъ, впечатления или емоцията отъ нѣкои действия. Тая простота и естественостъ се засиля не само отъ обръщенията къмъ читателя, но и отъ честата употрѣба на пословици и поговорки, дори и на обрати отъ народната пѣсенъ. Тукъ напомня Славейкова. Въ народната речъ, както се знае, плеоназмътъ е една отъ най-обикнатитѣ фигури. И Блъсковъ я не забравя. Но по-голѣмо влияние на стилнитѣ форми отъ народното творчество върху Блъскова не може да се отбележи. Обаче не може да се отгине обстоятелството,

че и той има склонност да мисли съ притчи и алего-
рии. Това се вижда не само отъ обратитѣ на улицата,
на всѣкидневната разговорна речъ, но и отъ евангел-
скитѣ цитати. Съ тѣхъ се изразява не една страна отъ
неговото възпитание, а и склонността му да поучава,
да разкрива смисъла на събитията чрезъ откровението
на Божията мъдрость. Затова и има такива изрази, цѣли
пасажи дори, които дишатъ наставнически моралъ, макаръ
и да не прекалява тукъ. Понеже не може да гледа спокойно
на известни деяния, вмѣсто да поучава, прибѣгва къмъ
лирични отклонения и излияния. Тукъ речъта става топла,
нѣжна, бърза, дори на мѣста патетична. Особено тамъ
гдето хероитѣ му, съкрушени отъ страдания, плачатъ и
разкриватъ болкитѣ си. Тукъ се доближава до Друмева,
обаче не стига до неговата крайностъ. Спокойната ми-
сълъ на Блъскова не знае скокове, чувствата не стигатъ
до драматична напрегнатостъ, затова и речъта му не
знае отсѣчената, тревожна реплика, силата на удивител-
ния и въпросителенъ знакъ. Хумористичнитѣ обрати,
макаръ и да проявява нѣкъде склонност къмъ изобра-
зяване на смѣшното въ живота, не сж съществена със-
тавка въ неговия стилъ. И за да изтъкне известни про-
тиворечия, често си служи съ антитезата, която всъ-
щностъ изразява у него единъ моментъ отъ неговото от-
ношение къмъ свѣта.

Човѣкъ. Личностъ и мирогледъ. — Тъкмо въ тоя
стилъ, както и въ самитѣ творчески постижения на
Блъскова, се долавя опредѣлена личностъ. Чувствувате,
че човѣкътъ и писателътъ сж недѣлими. А това показва,
че колкото и да е скромно дѣлото на Блъскова, то все
пакъ е негово, все пакъ е отразъ на една жизнена сждба.
Преди всичко, той не може да се освободи отъ влия-
нието на своя произходъ, отъ психологията на своето съ-
словие. Самъ отбелязва, че до двадесетгодишна възраст
е билъ чуждъ на града; самъ казва, че стилътъ на живота
му се опредѣля отъ общитѣ условия, въ които е рабо-
тилъ и действувалъ българскиятъ учителъ. Отъ тукъ
неговиятъ демократизъмъ — въ отношенията къмъ
хората и въ начина на мислене, и неговиятъ идеализъмъ.
Това сж, наистина общи особености на наши дейци
преди освобождението, но у него тѣ иматъ своята ин-
дивидуална багра. Демократизъмътъ у него не е идео-

логия, политическа програма, вѣрую въ живота, а естественъ, близъкъ до природата начинъ на живѣене. Идеализмътъ му има християнски характеръ. Блъсковъ е аполитиченъ, чуждъ е на общественитѣ и политически борби, следи ги като гражданинъ, дава своитѣ преценки, но не взима участие въ тѣхъ. Той не е борческа натура. Отъ тукъ у него тази мекостъ и нѣжностъ, която проявява по отношение на спомена, на миналото, на хубавото изобщо въ живота. Макаръ и да има перо го на реалистъ, той не може да не идеализува това, което е скъпо на сърдцето му: напр. доброто старо време, селото, българския учителъ и пр. Вътрешната склонностъ къмъ идиличното, къмъ незасегнатото отъ цивилизацията, бихме казали неговиятъ естественъ непреднамѣренъ или не внушенъ отъ вънъ русоизмъ, лесно ни обяснява неговиятъ страхъ отъ суровата действителностъ, отъ драматичнитѣ конфликти въ живота, да се изразимъ, заставайки по-близко до неговия миръ, отъ преobraженията на злото. Блъсковъ би могълъ да бжде поетъ на тихия, нѣжния пейзажъ, на сладката идилия, на чистосърдечие то и добротата, на любовта и радостта въ живота. И тъкмо това, което му липсува, собствено, което не намира, той го изобразява като една възможностъ, като ограбено отъ живота, отъ злитѣ негови сили. Тукъ се проявява въ миросгледа му известенъ дуализмъ, наследенъ отъ неговата черковнославянска култура. Както се знае, християнската религия, макаръ и да се спита да преодолѣе източния дуализмъ, не се освободи отъ неговото влияние. И Блъсковъ схваща свѣта като творение на Бога. Но въ тоя свѣтъ има непрестанна борба между злото и доброто, между мрака и свѣтлината. Може сатаната чрезъ деянията на човѣка да тържествува, но въ края на борбата ще победи всемогщиятъ Богъ. Основното негово отношение къмъ дѣлата на човѣка се изразява чрезъ народната пословица, която често употрѣбя: „Богъ забавя, ала не забравя“. Ясно е, живѣе съ представата на старозаветния Богъ, който е жестокъ и знае да наказва. Неговата доброта и сърдечностъ се изразяватъ въ блага и възвишена човѣчностъ. Човѣкъ носи искра въ грѣдъта си отъ Божията душа. Следователно, човѣкъ въ човѣка трѣбва да вижда братъ. На хуманни начала би било необходимо да почиватъ отношенията между хората. Колко малко

е потрѣбно, за да могатъ всички да живѣятъ добре на земята, ако се проникнѣха отъ високото съзнание за предназначението на човѣка. Класовата борба за него би била отрицание на всѣкаква хуманностъ. Защото социалниятъ въпросъ за него не се разрешава съ методитѣ на икономическия материализъмъ, а чрезъ срѣдствата на нравствения идеализъмъ, сиречь чрезъ лично вътрешно самоусвършенствуване. Не бива да се забравя, че Блъсковъ остава отъ първитѣ дни на своята младостъ до края на живота си преданъ синъ на българската православна църква. Това, което добиватъ нѣкои наши дейци, като Чинтуловъ, С. Филаретовъ, В. Друмевъ и др. отъ семинарията или духовната академия въ Русия, Блъсковъ добива отъ нашата православна традиция: нравствено-религиозното съзнание. То не е, разбира се, дълбоко. Въ основата му лежи християнската догма. Но то е искрено и силно.

Христо Ботйовъ, който не е религиозна натура, въ посочената рецензия върху „Градинка“, обвинява Блъскова, че гледа на народнитѣ нрави и обичаи „като калугеръ или като духовникъ“, та „затова въ крайятъ на „Ивановъ-денъ“ е помѣстилъ въ видъ на моралъ три безмисленни и варварски изрѣчения изъ св. Писание“. Ясно е, че тукъ Ботйовъ и Блъсковъ сж две крайни противоположности. А отъ „калугерския моралъ“ на Блъскова ние си обясняваме неговата склонностъ къмъ дидактизмъ. Самъ нѣкога е билъ проповѣдникъ въ черква, самъ иска сега да бжде проповѣдникъ въ живота. Да поучи, да възвиси, да каже на своитѣ сънародници „да ходятъ въ свѣтлината, докато има свѣтлина“, по Толстоевски, това за него е нравственъ дългъ. Не е това фарисейство, а вътрешна правда, жизнена необходимостъ у Блъскова. Вѣрата въ правдата, въ крайната победа на справедливостта, въ Бога лежи въ основата на неговия оптимизъмъ. Въпрѣки всички нещастия, човѣкъ не трѣбва да губи вѣръ въ тържеството на доброто. Именно въ наказанието на злото, наказание въ което вижда Божия промисълъ (напр., въ изпадналостта на Първана въ „Три звезди“ селянитѣ виждатъ Божий прѣстъ), е залога, че свѣтътъ се усвършенствува, стреми се къмъ свѣтлината на доброто. Трѣбва само да се осмислятъ или да се схване смисълътъ на страданията. Тѣ отварятъ зеницата на духовно слѣпня. Не бива да се отчайваме предъ тия страдания — спасението изисква изкупление и жертва. Нѣма нищо по-възвисено — отъ жертвата на обичѣта, на човѣшката чистота, на серафичния духъ. Честенъ въ деяния и мисълъ, позналъ самъ повече бича на злото върху своя грѣбъ, той издига въ култъ духовната чистота, сърдечната добродетель. Тукъ вижда той великото изкупителско послание на жената въ живота. По природа самъ женственъ, той остава единъ отъ рѣдкитѣ поклонници у насъ на вѣчната женственостъ. Затова не обича, макаръ и да е склоненъ да прощава, недостойната жена. Тя е грозна действителностъ, която от-

нема чара, поезията на най-хубавия въ живота му сънь. Ако би ималъ мощъ, какъвто е „галеникъ“ въ живота, той би превърналъ всичко въ съвършенна чистота. Защото въ етиката си той е утилитаристъ. — Моето добро трѣбва да бже възможно благо за всички. Последнитъ му думи, предизвикани като преценка надъ едно недостатъчно етично деяние, „така не може да се живѣе на тоя свѣтъ“, сж последенъ, но вѣренъ изразъ на цѣлата му природа, на цѣлия му жизненъ пжтъ, на цѣлия му устремъ къмъ хубостъ въ живота. Личность рѣдка за нашитъ условия, интересна, която застава да вѣрватъ въ правотата и на неговия погледъ къмъ свѣта.

Мѣсто и значение въ литературния развой.—

Като малцина български писатели, Блъсковъ се явява съ особенъ, интересенъ ликъ, излѣземъ ли отъ гледището на нашето литературно развитие. Като никого, може би, той най-силно е зависимъ отъ нашата литературна традиция. Изхожда отъ простолюдната, побългаряваната книжнина, после отъ Раковски и Друмева, минава презъ Каравелова, за да се затвърди следъ освобождението като епигонъ на предосвобожденския романтизмъ. А като се знае и силата на черковно-славянската традиция, отъ която излизатъ толкова наши писатели, като П. Р. Славейковъ, В. Друмевъ и др., ще дадемъ и особено значение на нравствено-религиозния моментъ въ дѣлото на Блъскова. Той именно повече отъ Друмева подчертава, затвърдява нравствено-назидателната, нека кажемъ, ако и пресилена малко, нравствено-религиозната посока въ българската художествена литература. Тукъ той посочва, колко сж силни за него нѣмската простолюдна нравоучителна романтика, черковно-славянската култура и националниятъ битъ. Макаръ и наивенъ въ много свои замисли и изпълнения, той все пакъ успѣва да внесе въ повествувателния романтизмъ повече реалистични моменти, да даде на селския реализъмъ нравственъ духъ, да вложи въ нашата разказна тенденциозностъ по-малка субективностъ и по-вече художествена мѣрка. Ако би се запозналъ съ нѣкои отъ по-къснитъ творения на Толстоя, като „Възкресение“, той безъ друго би станалъ неговъ ученикъ, като човѣкъ на художественото слово, и би могълъ да задълбочи както етичния си реализъмъ, така и нравствения си идеализъмъ. Тѣкмо въ тая посока Блъсковъ стои усамотенъ въ нашата литература, и тѣкмо въ тая посока той може да бже далеченъ протеча. Че нашата лите-

ратура тъкмо тукъ е най-бедна и че тукъ биха могли да се очакватъ нови завоевания, това не подлежи на споръ. Въпроситѣ, които Блъсковъ тъй чистосърдечно засѣга, и често така наивно и не винаги промислено разрешава, все пакъ сж единъ цененъ влогъ въ нашата литература. Въпросътъ за възпитанието и сждбата на човѣка, за наказанието и престѣплението, за възмездieto и изкуплението, за обижданата, но тържествуваща добродетель, чакатъ и днесъ своя майсгоръ, за да ги разреши съ своето слово въ тѣхната психологична, нравствено-религиозна и философска глбина. Отъ друга страна, Блъсковъ, изобразявайки българскитѣ страдания, следвайки Друмева въ неговата повесть „Ученикъ и благодетели“, посочва, че тия страдания могатъ да иматъ по-дълбокъ нравственъ произходъ, че могатъ да бждатъ последица не само на турската властъ, на робскитѣ условия на живота, но изобщо на човѣшкитѣ страсти, по-ограничено — на българската действителность, независимо отъ политическата участъ на народа. И самитѣ българи могатъ да причиняватъ, дори и на най-близкитѣ си, жестоки страдания. Наистина, подъ бдителното око на властѣта въ Шуменъ, той не може да следва революционно-пропагандаторския разказъ на Каравелова. Но той все пакъ обръща погледъ на нравственнитѣ терзания въ българската душа — причинени отъ свои, както по-късно и Каравеловъ, като запазва по-голѣма обективность въ изображението. Въ тая посока неговиятъ реализъмъ има качествата на реализма въ „Българе отъ старо време“ на Каравелова. Василъ Друмевъ не остава чуждъ на своя край, но Блъсковъ свързва съ него не само цѣлиятъ си животъ, но и цѣлата си жизнена и литературна сждба. Той е, погледнатъ отъ това становище, първиятъ нашъ областенъ писателъ. Цѣлата областъ отъ Шуменъ до Браила, Добруджа и Делиормана, Дунавътъ и Източния Балканъ, съ своето население, съ своя битъ, съ своя животъ, своята природа, намира суровъ, но правдивъ, ако и не разнообразенъ, дълбокъ или богатъ, изразъ въ повестьта и разказа на Блъскова. Добруджа преди Йовкова намира своя повествувателъ и изобразителъ, а селскитъ животъ въ даденъ край — своя наблюдателъ преди Елинъ-Пелина, който, както се знае, свързва своето дѣло съ опредѣленъ кжтъ отъ Софийско, преди Антонъ Страши-

мирова, буденъ, проникливъ наблюдателъ на селската действителностъ въ Видинско. Никой обаче отъ тия писатели не извиква неизбежно представа за опредѣлена областъ отъ нашата родина, както Илия Блъсковъ. Не бива да се забравя, че той е и първиятъ, който полага основа на жанровитѣ образи и картини, леки, непринудени, естествени, които се подхващатъ по-късно, презъ 80-тѣ години отъ Ивана Вазовъ — съ „Чичовци“, „Хаджи Ахилъ“. Освенъ това, той е първиятъ, който полага начална основа на селската повестъ у насъ, който начева оная посока на изображение, що по-късно се проявява рѣзко съ добре познатата и втръснатата се вече идеализация на българското село. Той пръвъ противопоставя селската идилия, патриархалностъ, нравствена чистота на градската цивилизация, съ своята поквара и развала, съ своя индивидуализъмъ и материализъмъ. Основното негово отношение къмъ нашия селянинъ, което можемъ да опредѣлимъ съ цитувания отъ него въ „Спомени“ (с. 109) възкликъ на Толстой: „Ахъ, какво златно сърце има простиятъ нашъ селянинъ!“, доста ясно изразява писателската му физиономия. Най-после, Илия Блъсковъ, заедно съ Друмева и Каравелова, създава не само отдѣленъ видъ българска повестъ, но съдействува да се затвърди изобщо повестъта у насъ като самостоеенъ литературенъ родъ. А когато Каравеловъ умира, въ 1879 г., а В. Друмевъ е мъртавъ за художествената литература презъ 80-тѣ години, едничкъ Блъсковъ поддържа приемствената връзка въ своята повестувателна областъ между литературата преди и следъ освобождението. И разгърнемъ ли днесъ страницитѣ на българската белетристика, вникнемъ ли по-дълбоко въ нейнитѣ похвати за изображение и за разказване, както и въ вложенитѣ въ нея проблеми, не можемъ да не забележимъ, че тѣ иматъ своитѣ по-дълбоки корени не само у Друмева и Каравелова, но и у Блъскова. Забравениятъ писателъ ще почувствувате, че живѣе въ българската литературна традиция: все ще намѣрите нѣщо у Вазова, Т. Г. Влайкова, А. Страшимирова, у Пенчо Славейкова и П. Ю. Тодорова, у Елинъ-Пелинъ и Йорданъ Йовкова дори, което би ви напомнило за него и за неговото дѣло. Тукъ той, наистина, е единъ щастливецъ — въ него се криятъ възможности за развитие, отъ значение за нашата разказна проза.

Библиография

Ю. Ивановъ. *Р. Ил. Блъсковъ.* Българский периодический печатъ, София, 1893, с. 131—132; *Ил. Р. Блъсковъ.* Тамъ, с. 143—144.

* * * **Ил. Р. Блъсковъ.** *По случай 50 годишния му юбилей.* Училищенъ прѣгледъ, г. XII. 1907. кн. 3.

З. Б. *50-годишната литературна дѣятелност на г. Илия Р. Блъсковъ.* В. День, 1907 г., бр. 1155 (2 статии).

Б. Н. Балкански. *Илия Р. Блъсковъ като писателъ и учителъ.* Свѣтлина, г. XV. 1907. кн. 6—7, 12—14.

С. С. Бобчевъ. *Илия Р. Блъсковъ* Българска сбирка, г. XIV. 1907. кн. IV. с. 245—248; *Ил. С. Бобчевъ.* *Ил. Р. Блъсковъ,* тамъ г. XIII. 1905. кн. 10 с. 634—640.

Ст. Чилингировъ. *Илия Р. Блъсковъ.* Материали за живота и дѣйността му. Училищенъ прѣгледъ, г. XVIII. 1913. кн. 1. с. 60—78.

Ангелъ Атанасовъ. *Илия Р. Блъсковъ* Библиотека „Българска книжнина“, изд. Министерството на нар. пр., № 17, София, 1928; *Злочеста Кръстинка.* Библиотека „Българска книжнина“, № 18, София, 1928.

Райчо Ил. Блъсковъ. *Автобиография.* СбНУ. кн. XVIII. 1901 г. с. 545—604.

Ил. Р. Блъсковъ. *Спомени изъ ученическия, учителския и писателекия ми животъ.* Изд. св. Синодъ на Бѣлг. църква. София, 1907.

Ил. Р. Блъсковъ. *Материали по историята на нашето възраждане.* Шуменъ, 1907.

Ст. Чилингировъ. *Бѣгли спомени за Илия Р. Блъсковъ.* В. День, 1907. бр. 1156

Ст. Минчевъ. *Изъ историята на българския романъ.* София, 1903.

Боянъ Пеневъ. *Първа българска повестъ. Нещастна фамилия на В. Друмева.* Изд. Бѣлг. акад. наук., Българска библиотека, бр. 14. София, 1929, с. 168—169.

Маринъ Дриновъ

отъ Н. Филиповъ

Мѣстото му въ историята на нашата нова книжнина. Продължителъ на Паисиевото дѣло. — Въ историята на нашата нова книжнина Маринъ Дриновъ заема особено и важно мѣсто: той е първиятъ представителъ на научно-критическото направление въ нея. Но въ сщщо време той се явява продължителъ на дѣлото на Паисия Хилендарски, понеже е искалъ чрезъ науката да съдействува за по-нататъшното възраждане на нашия народъ и да улесни неговото духовно и политическо освобождение. Като смѣталъ, подобно на Паисия, че родната история, езикътъ, нравитѣ и обичаитѣ сж главнитѣ фактори за пробуждането и закрепването на националното съзнание, Дриновъ се отдалъ на научна дейность въ областта на историята, филологията и етнографията. Той самъ изтъква, че не само обикновено „любознание“ го е потикнало къмъ такава дейность, а подбуди, които напомнятъ Паисиевитѣ.

Маринъ Дриновъ (1839—1906)

Въ предговора къмъ съчинението си „Погледъ връхъ про-
исхожденьето на българскій народъ и началото на българската
история“ той казва: „Принжденъ да живѣе нѣколко вѣкове въ
духовно робство, нашій народъ прѣзъ тѣзи чърни вѣкове не само
не можи да връви напредъ по пѣтътъ на просвѣщеніето, но той
трѣбаше да загуби и това драгоцѣнно наслѣдіе, което му бѣхъ
сѣбрали по този пѣтъ неговитѣ предци. Тази загуба не стига-
ше: прѣзъ тѣзи тежки вѣкове Българскій народъ трѣбаше още и да
забрави, че е ималъ такива предци, и когато въ нашій вѣкъ за-
хвана да се вдига отъ-прѣдъ очитѣ му гжстата мъгла на глжбо-
кото невѣжество, той се видѣ като отрѣзанъ отъ свѣтътъ, като
нешастна сирота между другитѣ народи, безъ минжло, безъ исто-
рія, безъ предци. И едно недостойно чувство трѣбаше слѣдъ това
да обнеме душата на Българинътъ, чувство, на което името е
сам о у н и ч и ж е н і е,¹ и което твърдѣ пречи на Българско-
то самостоятелно народно развиванье. Отъ това недостойно и зло-
вредно за народността ни чувство, ние лесно щемъ можемъ да
се избавимъ чрезъ изучаваньето на народността си въобще, а
особно на исторіята си“.

Въ статията си „За новобългарското азбуке“, помѣстена въ
„Периодическо списание на Българското книжовно дружество“,
год. I (Браила. 1870), Дриновъ настоява да се изучава българ-
скиятъ езикъ, за да може да се изработи общъ книжовенъ езикъ,
като изхожда отъ положението, че нашиятъ езикъ е „най-пър-
вата ни национална опора“, и че отъ изработването на „единъ
книжовенъ писменъ езикъ за сичкитѣ български области много
зависи учвърстяването на нашата народностъ и добрий успѣхъ
на нашето национално развитие“. „Догдѣ разнитѣ български об-
ласти, продължава той, оставатъ лишени отъ единъ общъ органъ,
съ който еднакво да въплатяватъ своята висша духовна дѣтел-
ность, еднакво да се мѣняватъ съсъ своитѣ идеи, до тогава бъл-
гарската книжнина ще остава разжсана, успѣхътъ ѝ ще да е
слабъ; до тогава и българскій свѣтъ слабо ще съзнава своето
национално единство, каквито благоприятни и да бждатъ дру-
гитѣ основи за това самосъзнание“.

Дриновъ е започналъ своята книжовна дейность тъ-
кмо единъ вѣкъ следъ появата на Паисиевата „Славяно-
българска история“, — когато пробуждането на нашия
народъ бѣ направило вече значителни крачки напредъ:
въ разгара на борбата за църковна независимостъ и при
по-сериознитѣ опити за политическа свобода. Паисий бѣ
изигралъ вече своята роля, и продължителтъ на него-
вото дѣло трѣбвало да бжде другъ деецъ — съ подго-
товка, култура и методи, които се налагали отъ епохата.
Потрѣбенъ е билъ вече книжовникъ, който съ своитѣ кри-
тически и обективни изследвания върху исто-

¹ За такава „уничиженіе“, до което дошелъ „прежде
бившиятъ славенъ“ български народъ, говори и Иеросхимонахъ
Спиридонъ въ предисловіето къмъ своята „История во кратцѣ о
болгарскомъ народѣ славенскомъ“ (1792 г.).

рията, езика и бита на нашия народъ да може наистина да продължи дѣлото на Паисия, като бжде достатъчно убедителенъ за по-зрѣлото вече и по-напреднало въ просвѣтно отношение българско общество; освенъ това, да запознае и външния свѣтъ съ миналото и настоящето на нашия народъ и чрезъ своя наученъ авторитетъ да го спечели за неговата национална кауза. Отъ този наученъ авторитетъ, тъй необходимъ за епохата, сж били лишени не само Паисий, но и послешнитѣ дейци по възраждането ни, които сж работѣли върху историята, езика и бита на нашия народъ; а него пръвъ прояви Маринъ Дриновъ: още въ 1879 г. рускиятъ академикъ А. Н. Пыпинъ, въ издадената съ В. Д. Спасовичъ „Исторія славянскихъ литературъ“, нарече Дринова „най-важния и вече напълно по европейски ученъ български историкъ“. И този авторитетъ на Дринова, като ученъ славистъ — историкъ, филологъ и етнографъ бѣ признатъ отъ много други именити чужденци.¹

Макаръ въ основата на Дриновата научна дейность да лежи патриотизмътъ, обаче, последниятъ не е задушилъ у него любовта му къмъ научната истина; ето защо, като спечели име на обективенъ ученъ съ европейска известность, Диновъ направи твърде много, да бждатъ признати правата и оправдани борбитѣ на нашия народъ за духовно и политическо освобождение. Симпатиитѣ, съ които започнаха да се отнасятъ известни важни кръгове отъ руското общество къмъ тѣзи борби, и възникването на по-живъ интересъ изобщо къмъ „българския въпросъ“, всичко това се дължи до голѣма степенъ на дейността на Дринова, която той разви главно въ Русия — като ученъ и професоръ.

Животъ и лична характеристика. — Маринъ С. Дриновъ е роденъ въ 1838 година въ Панагюрище. Следъ като се е училъ въ родния си градъ и е учителствувалъ известно време, въ 1858 год. той заминалъ за Русия — въ Киевъ и Москва, за да продължи обра-

---

¹ Проф. Е. К. Рѣдинъ, колега на Дринова, сравнява последния съ младия българинъ Инсаровъ, хероя на Тургеневия романъ „Наканунъ“ („Въ надвечерието“): Дриновъ се въодушевявалъ отъ сжщия идеалъ, отъ който се въодушевявалъ Инсаровъ, и заминалъ за Русия съ сжщитѣ планове и цели, съ които отишелъ тамъ Инсаровъ.

зованието си. Подиръ тригодишна подготовка той постъпилъ въ историко-филологическия факултетъ на Московския университетъ, дето, между другото, слушалъ лекциитѣ на известнитѣ професори-слависти: Бодянски и Буслаевъ. Въ 1865 г. Дриновъ свършилъ университета съ степенъ „кандидатъ на историко-филологическитѣ науки“. Следъ това той пътувалъ около петъ години въ чужбина — главно въ славянскитѣ страни подъ Австрия и Турция, като прекаралъ доста време и въ Италия, дето изучавалъ архивитѣ и паметницитѣ върху дипломатическитѣ сношения на Италия съ южнитѣ славяни. Ала най-много се интересувалъ отъ историята и езика на славянскитѣ народи, и то, разбира се, предимно на своя народъ. Презъ 1866 г. той написалъ въ Женева първата си статия — „Страшны ли сж за народността ни фанариотитѣ и иезуититѣ?“, която била напечатана въ българския цариградски вестникъ „Врѣмя“ съ подписъ „М. Бошковъ“. Въ 1869 г. Дриновъ напечаталъ въ Виена две съчинения върху нашата история: „Погледъ върхъ происхожденьето на българскій народъ и началото на българската история“ и „Исторически прѣгледъ на Българската църква отъ самото ѣ начало и до днесъ“. Въ сжщата година въ Брѣила било основано „Българското Книжовно Дружество и Дриновъ, макаръ да отсъствувалъ, билъ избранъ за председателъ на тричленния комитетъ, който трѣбвало да урежда „Сборника“ и „Периодическо списание“, които дружеството решило да издава. Дриновъ приелъ избора и станалъ сетне единъ отъ най-деятелнитѣ членове на поменатото дружество и единъ отъ първитѣ сътрудници на „Периодическо списание“. Следъ като се завърналъ въ Москва презъ 1871 г., той издържалъ магистерски изпитъ и приготвилъ магистерската си дисертация „Заселение Балканскаго полуострова славянами“ (1872 г.). Съ напечатанитѣ вече трудове нашиятъ историкъ добилъ известностъ като ученъ-славистъ. Ето защо наскоро историко-филологическия факултетъ при Харковския университетъ го поканилъ да заеме свободната катедра по славянски наречия, понеже обявениятъ за нея конкурсъ не успѣлъ. Дриновъ се съгласилъ, и на 25 май 1873 г. въ заседанието на историко-филологическия факултетъ при поменатия университетъ прочелъ своята първа пробна лекция, избрана отъ самия него — „Критически разборъ на сказанието на Константина Багрянородни за на-

станяването на славянитѣ на Балканския полуостровъ“, а на 26 май с. г. прочелъ втора лекция, предложена отъ факултета — „За родината на старо-славянския езикъ“. И дветѣ лекции били одобрени отъ факултета. Назначенъ доцентъ по славянска филология, на 20 септемврий 1873 г. Дриновъ започналъ да чете своитѣ лекции въ Харковския университетъ. Встъпителната му лекция е била „Успѣхи и задачи славяновѣдѣнія“. Презъ пър-

Гр. Панагюрище

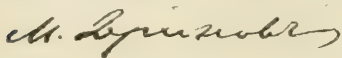
вата си преподавателска година той челъ „Общъ курсъ по славяноведение“. Отъ 1 май 1874 г. до 1 септемврий 1875 г. Дриновъ билъ командированъ въ чужбина съ научна целъ, и презъ лѣтото 1875 г. посетилъ родината си България, за да събере и въ нея нѣкои научни материали и за да се запознае съ положението на своя народъ, който преживявалъ тежки години. Въ време на командировката си той приготвилъ друго крупно съчинение — „Южные славяне и Византия въ X вѣкѣ“, печатано изпърво въ руското списание „Чтенія Императорскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ“, 1875 г., кн. 3, а изда-

дено въ 1876 г. въ отдѣлна книга. Съ това свое съчинение нашиятъ ученъ е получилъ докторска степенъ при Московския университетъ. Наскоро подиръ това той билъ избранъ за извънреденъ професоръ, а въ края на 1876 г. билъ повишенъ въ редовенъ професоръ. Събитията, които станали въ България презъ 18/6 г., — възстанието и кланетата — намѣрили отзвукъ въ неговото сърдце, и той презъ ноемврий 1876 г. държалъ публична лекция въ Харковския университетъ, въ която описалъ трагизма на своята родина. Тази лекция, която била напечатана по-късно въ „Славянския сборникъ“ на „Петербург. Славян. Благотв. Общество“ (т. II, 1877 г.) подъ заглавие „Болгарія наканунѣ ея погрома“, („България въ надвечерието на нейния погромъ“), направила силно впечатление на руското общество. Поменатитѣ събития, настъпилата освободителна война и нуждата отъ дейци по уредбата на създадената българска държава отклонили за нѣколко години Дринова отъ научнитѣ занятия: той виждалъ, че въ него време на народа му е била потрѣбна другъ видъ дейность. Въ 1877 г. Дриновъ заминалъ съ рускитѣ войски въ България, като прекаралъ лагеренъ животъ при обсадата на Плевенъ. Следъ освобождението той билъ назначенъ за софійски вицегубернаторъ, а подиръ това станалъ министъръ на народното просвѣщение и духовнитѣ дѣла въ временното руско управление въ княжество България, по покана на руския императорски комисаръ князь Дондуковъ — Корсаковъ, който ценѣлъ неговитѣ способности и познания. Како министъръ Дриновъ направилъ много нѣщо за подигането на народното образование въ свободна България, за изработването на нейната конституция и за уредбата на църковнитѣ ѝ дѣла. Освенъ това, благодарение на него за столица на България билъ избранъ гр. София, а не Търново, както настоявала Австрия: по тоя начинъ той мислѣлъ да се противодействува на австрийското и сръбското влияние въ северозападнитѣ краища на България и въ оставената подъ робство Македония. Следъ като стоялъ министъръ близу една година (1878 — 1879), Дриновъ напусналъ България и се завърналъ въ Харковъ, за да продължи своята научна и преподавателска дейность, и до самата си смъртъ не се раздѣлилъ съ своитѣ научни занятия и професорска катедра. Въ 1881 г. князь Александъръ I поканилъ Дринова да стане председателъ на държавния съветъ, но той отказалъ.

Обаче и въ чужбина той пакъ не преставалъ да мисли за своята родина и да работи за нейното благо. Отдаденъ вече напълно на науката, Дриновъ почналъ да печата редица трудове главно въ „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“, което подиръ освобождението се премѣстило въ София, и въ руски периодически издания. Доколко сж били ценени неговитѣ познания по славяноведението, показва обстоятелството, че той е билъ провъзгласенъ за членъ на нѣколко академии (руската, полската, чешката, хърватската) и за почетенъ членъ на множество други научни дружества и учреждения. Въ 1898 г., когато Дриновъ навърши 25 годишна служба като професоръ въ Русия, другаритѣ му отъ Харковския университетъ му устроили праздникъ, за да го прославятъ като професоръ и ученъ. Въ 1899 г. въ България се чествува неговата тридесетгодишна научна дейность. Въ 1903 г. „Историко-Филологическото Дружество“ при Харковския университетъ отпразднувало съ голѣма тържественость тридесетгодишната му професорска и научна дейность, като решило да издаде въ негова честь сборникъ отъ статии по славяноведение, написани отъ негови другари, ученици и почитатели. Нашиятъ ученъ страдалъ отъ грѣдна туберкулоза и презъ пролѣтѣта 1903 г. здравето му се влошило още повече. Той прекаралъ зимата въ Ялта, но не можалъ да се поправи напълно: върналъ се въ Харковъ ослабналъ и съ пресипналъ гласъ. Той мислѣлъ да отиде следната зима на друго мѣсто, дето климатътъ е по-благоприятенъ за неговото здравословно състояние, дори мечтаелъ за родната си България: искалъ да поживѣе въ нея, като посети и други славянски страни, съ цель да се позанимава съ тѣхнитѣ архиви. Но въ нач. на 1906 г. положението му станало безнадеждно и той починалъ на 28.II.1906 г. (ст. ст.). И тѣга, дълбока тѣга по неговата мила родина го измѣчвала въ последния часъ отъ живота му. „Умирайки, казва проф. М. Г. Халански, неговъ колега, въ полубѣлнуване Маринъ Степановичъ (Дриновъ) произнасяше незабравимото име на родината, чертаеше съ слаба рѣка посоката на пѣтя за родната страна и съ отлѣтяващъ духъ се стремѣше на тамъ“.

Цѣлостна представа за образа на Дринова, като чозѣкъ, ученъ и професоръ, ние можемъ да добиемъ отъ отзивитѣ, изка-

зани за него — наскоро следъ смъртта му — отъ неговитѣ колеги при Харковския университетъ, дето той е билъ професоръ повече отъ тридесетъ години. Проф. Н. Ф. Сумцовъ го нарича „кристално чиста и благородна личностъ, прекрасенъ човѣкъ и дълбокъ ученъ“. „М. С. Дриновъ, добавя той, бѣ истинско украшение на университета — по научния авторитетъ и другарски-нравственото благородство въ отношенията... Всичкитѣ научни и обществени заслуги на М. С. Дринова бѣха само отражение на неговата любвеобилна и мека личностъ, на неговата рѣдка деликатностъ, сърдечна доброта и кротостъ“. „Трудно е да се предаде обаянието на личността на М. С. (Дринова), казва проф. Е. К. Рѣдинъ. Той бѣ човѣкъ въ най-добрия, най-благородния смисълъ на тази дума. Той се отличавахе съ необикновена доброта, приветливостъ, съ чиста, ясна, откритата душа, преизпълнена съ любовъ къмъ всичко добро, прекрасно. Той се отнасяше доброжелателно къмъ всички хора, другари, готовъ винаги да послужи, да помогне на всички, съ каквото може. Тамъ, дето бѣше той, нѣмаше мѣсто за вражда, раздоръ, нѣмаше мѣсто и за лъжа, лукавство. Ясенъ, здравъ умъ, който гледа винаги въ дълбочината на нѣщата, той обичаше

Подписъ на М. Дриновъ

сщо така въ всичко яснотата,

справедливостта, съединена съ хуманността, съ съчувствието къмъ положението на човѣка, къмъ тѣзи или онѣзи обстоятелства, въ неговия животъ, дѣла... Трудно е да се каже, имаше ли М. С. врагове, но смѣло може да се каже: той имаше предимно приятели, които го искрено уважаваха, почитаха и обичаха“. „Неговитѣ отношения къмъ студентитѣ, казва прсф. М. Г. Халански, се отличаваха съ чудна простота, естественостъ и искреностъ. Лекциитѣ му имаха характеръ на проста, непринудена беседа върху сериозни и понѣкога случайни теми. М. С. пристѣпяше направо къмъ предмета на лекцията си, като въвеждаше изведнѣжъ слушателитѣ in medias res; изложението на М. С. се отличавахе съ кроткостъ, простота и яснота. При това безъ никакво позирание, основаване на собствения авторитетъ, безъ никаква мания за величие: само добросъвестно и открито изследване на истината, строгъ анализъ на факта, разборъ и критика на чуждо мнение при пълно уважение къмъ личността на критикувания авторъ... Вродената деликатностъ, тънкиятъ психологически и педагогически тактъ и житейската опитностъ, която се проявява въ умението да се ценятъ най-добритѣ стремежи въ младежта, покрай дълбокитѣ познания, очароваха студентитѣ... Сжщата деликатностъ на характера, природна доброта и мекостъ, свързани съ дълбоки научни познания и възпитано уважение къмъ човѣшката личностъ, отличаваха М. С. въ неговитѣ отношения къмъ другаритѣ му професори и му спечелваха между тѣхъ най-дълбоко уважение...“ Проф. Г. Ф. Шулицъ нарича Дринова „добъръ и мекъ човѣкъ“, „истински gentleman“. Сжщото мнение изказва за нашия ученъ и проф. С. М. Кулбакинъ.

Книжовна дейность. История.— Съ обширна и всестранна ерудиция, владѣйки класическитѣ, славянскитѣ и главнитѣ западно-европейски езици, надаренъ съ критически умъ Дриновъ е изследвалъ старата история на славянитѣ, но предимно на нашия народъ. Той гради своитѣ самостояни изследвания не само върху писменнитѣ исторически паметници, но и върху даннитѣ на езикознанието: въ това отношение той прилага на-

Родната къща на М. Дриновъ

учния методъ на знаменития чешки славистъ Шафарикъ, безъ да възприема винаги неговото мнение по отдѣлни въпроси. Въ първия си наученъ трудъ „Погледъ върхъ произхожденьето на българскій народъ и началото на българската история“ той се занимава съ въпроса за потеклото на българския народъ и образуването на българската държава на Балканския полуостровъ. Въпросътъ за потеклото на българския народъ се отнася отъ една страна до прабългаритѣ, т. е. Аспаруховитѣ българи, а съ друга страна — до сегашния български народъ. Едни историци, като полския — Левель и руския — Чертковъ, както и нашитѣ писа-

тели Д-ръ Петъръ Беронъ и Г. С. Раковски, подържали, че днешнитѣ българи сж прави потомци на т р а к ий-ц и тѣ — най старитѣ жители на Балканския полуостровъ. Раичъ и Венелинъ, като изхождали отъ положението, че днешнитѣ българи сж славяни, твърдѣли, че и Аспаруховитѣ българи, наречени „волжски“, сж били отъ славянско потекло. Нѣмскитѣ историци Тунманъ и Енгелъ (отъ XVII в.) смѣтали, че волжскитѣ българи сж били татари, а днешнитѣ българи — пославянчени татари. Шафарикъ е изказалъ мнение, че днешнитѣ българи сж славяни, а волжскитѣ — отъ финско или чудско потекло, и че последнитѣ, понеже били малко на брой, съ време се претопили всрѣдъ славянитѣ, съ които образували държава между Дунава и Стара-планина. Дриновъ, като възприелъ напълно мнението на Шафарика, развилъ го по-нататкъ и доказалъ убедително, съ обстойни научни доводи, най-вече това, че днешнитѣ българи сж славяни, а не фини или татари. „Ные пріемаме, казва той, Шафариковото мнѣніе, че тѣ (волжскитѣ българи) сж били отъ Чудско или Финско потекло. При това бързае да забелѣжимъ, че насъ твърдѣ малко ни занимава потеклото на тѣзи Българе, защото този въпросъ си нѣма мѣстото въ исторіята на нашия народъ, който не е тѣхънъ потомокъ и нѣма нищо общо съ тѣхъ, освѣнъ само името, което той случайно пріе отъ тѣхъ“. Аспаруховата дружина, споредъ Дринова, броела не повече отъ 40—50 хиляди души; следъ като се настанила между Стара-планина, Дунава и Черно море въ 679 г., тя обединила политически раздробенитѣ славянски племена и въ скоро време „се затрила“ между тѣхъ, — погълнала се „въ този съединенъ наедно елементъ“, безъ да остави въ него следа отъ своята чужда народност. Езикътъ на тѣзи българи сжществувалъ още въ VIII в. „Но този езикъ, добавя нашиятъ историкъ, скоро се е изгубилъ: завоевателитѣ сж взели езикътъ на многобройнитѣ съединени подъ тѣхна власть Славене, взели го сж, безъ да оставжтъ въ него никаква слѣда отъ своето Чудско нарѣчіе. Въ нашия сегашенъ езикъ и до сега не е издирено нѣкое слово, за което може да се каже, че се е зачувало отъ езикътъ на Аспаруха. Всичкитѣ чужди думи, що ги има сега въ езикътъ ни, вземени сж отъ Гръцкій, отъ Турскій, може бы още отъ Албанскій, Влашкій и т. п. А за нѣкоя Чудска дума не се знае“. Изобщо, Дриновъ

мисли, че поглъщането на Аспаруховата дружина, която била „войнствена, защото, освенъ войната, други занятия не познавала“, се е извършило твърде скоро: вече въ VIII в. славяни и волжски българи съставяли „единъ могъщественъ народъ, една силна държава“. Въ подкрепа на своето мнение Дриновъ посочва аналогични случаи въ чуждитъ истории: французитъ, които сж поримчени гали, сж запазили името на германското племе франки, което е основало тѣхната държава; а рускитъ славяни — името на скандинавското племе руси, което подъ водителството на Рюрика е турило начало на руската държава. И Дриновъ заключава, че нашата история трѣбва да захваща не съ историята на волжскитъ българи, а съ историята на славянитъ, които се заселили на Балканския полуостровъ много по-рано отъ Аспаруховата дружина.

Мнението на Дринова относно потеклото и бита на волжскитъ българи днесъ може да се смѣта за оборено: най-новитъ изследвания говорятъ въ полза на теорията, че тѣ сж били отъ тюрко-татарско потекло и че сж стояли доста високо въ културно отношение. Освенъ това, приема се вече, че тѣхното претопяване всрѣдъ славянитъ е станало въ по-продължително време; а нѣкои учени дори предполагатъ, че въ нашия езикъ сж запазили известни остатъци отъ езика на въпроснитъ изчезнали българи. Обаче мнението на Дринова за славянското потекло на днешнитъ българи вече никой сериозенъ и обективенъ ученъ не оспорва. И това мнение на времето си, когато нашиятъ народъ води борба за своето духовно и политическо освобождение, е имало голѣмо значение: то не само че е удовлетворявало националното чувство на нашитъ патриоти, които не можели да понесатъ мнението за финския или татарския произходъ на днешния български народъ, но и отнемало оржжието на неприятелитъ на българската народност, които, по-политически съображения, сж твърдѣли, че на Балканския полуостровъ нѣмало такава народност отъ славянско потекло.

Борбата на нашия народъ за църковна независимостъ е живо интересувала Дринова, и той взелъ участие въ нея, като за оржжие използвалъ науката. Въ разгара на тази борба той напечаталъ своя наученъ трудъ „Исторически прѣгледъ на Българската църква отъ самото ѣ начало и до днесъ“. Въ това съчинение нашиятъ историкъ доказва, че исканията на българския народъ сж не само справедливи сами по-себе, но и че намиратъ оправдание въ историята. Следъ като разглежда разпространението на християнството на Балканския полуостровъ отъ най-старо време, той изтъква, че бъл-

гаритѣ сж имали по-рано своя независима църква, свое духовно началство, но българската църковна независимост била потъпкана отъ гърцитѣ тѣй, както политическата — отъ турцитѣ.

Като описва теглилата на нашия народъ отъ гръцката църква, отъ разваленото фанариотско духовенство, Дриновъ казва: „Ето въ ржцѣ-тѣ на какви правители паднѣ Българската църква. Не духовни пастыри тѣ дохождахъ въ Български-тѣ епархіи, но подѣ такова свещенно име тѣ дохождахъ тамъ, да господаруватъ надѣ душа-та и надѣ тѣло-то на Българинъ-тѣ. Духовнѣ животъ на Българе-тѣ тѣ помрачавахъ съ свое-то невѣжество и го тровехъ съ своя-та мръсна тѣ безнравственностъ, а пѣкъ матеріално-то имъ състояніе разсыпвахъ чрезъ безсовѣстно търгуванѣ съ свѣтъ-ня-та и чрезъ всякакви насилія“ ... „Не малко Българе, продължава Дриновъ, станѣхъ жѣртва на тази жестока фанариотска низостъ, нѣ надѣ тѣзи жѣртва е било речено да изникне на-ко-нецъ тѣй называемѣй у насъ съврѣмененъ църковенъ въпросъ“.

Безъ да се занимава съ самия църковенъ въпросъ, който въ негово време е билъ „животрепещущъ“ и познатъ на всѣки българинъ, — въпросъ на „съврѣ-менната дѣйствителностъ“, той се спира доста обстойно върху историята на католическата и протестантска пропаганда въ България. Тоя трудъ на Дринова е ималъ не само научно значение: съ него на времето си той е далъ морална поддрѣжка на непосредственитѣ участници въ борбата за църковната свобода, освенъ това е запозналъ мого чужденци съ сжщността на тази борба, изтъкналъ имъ е основателността на българскитѣ искания и ги е спечелилъ за българската кауза.

Магистерската дисертация на Дринова „Заселеніе Балканскаго полуострова славянами“, напечатана изпърво въ руското списание „Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ“, 1872, кн. 4, и излѣзла сетне (1873) въ отдѣлна книга, направила силно впечатление на славиститѣ поради новитѣ мнения, изказани въ нея върху разгледванитѣ въпроси и силнитѣ доводи, съ които тѣ се подкрепятъ. Преди всичко Дриновъ разглежда най-старата етнография на Балканския полуостровъ и доказва, че най-раннитѣ жители въ него не сж били славянитѣ, както мислѣли нѣкои, а племена, които сж образували три племенни групи: тракийска, илирий-

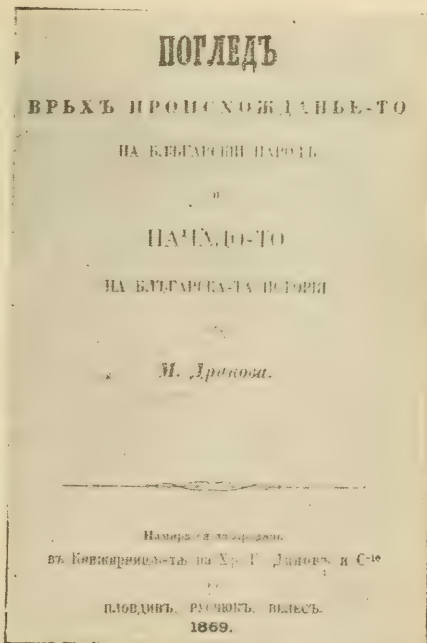
ска и македоно-епиротска. Тѣзи племена, отъ които най-бележити сж били тракийскитѣ, сж живѣли въ полуострова още въ незапомнени времена, а славянитѣ сж дошли тамъ въ много по-късна епоха. Славянитѣ, споредъ Дринова, се появили на историческата сцена едва въ II в. сл. Р. Хр., когато се срещнали за пръвъ пѣтъ съ римлянитѣ въ областъта на Карпатскитѣ планини — при царуването на императоръ Траяна (98—117), който е оставилъ споменъ у славянскитѣ народи: руситѣ, българитѣ и сърбитѣ. Живѣли отколе въ поменатата областъ, славянитѣ почнали да се заселватъ на югъ отъ Дунава, въ Балканския полуостровъ, отъ края на II в. или началото на III в. сл. Р. Хр. — подиръ Маркоманската война (161—180), съ която се захванали варварскитѣ нашествия въ предѣлитѣ на Римската империя. Изпърво тѣ преминавали на малки групи, а сетне, особно следъ разпадането на Хунската държава, — на голѣми маси, и тѣхното заселване се завършило до половината на VII в.. Дриновъ подлага на критика не само мнението на разни учени по тоя въпросъ, но се опитва да обори и сеидетелството на Константина Багрянородни (отъ X в.), че императорътъ Ираклий (610—641) е поселилъ доброволно сърбо-хърватитѣ въ Далмация: споредъ него, заселването на сърбо-хърватитѣ въ тоя край на Балканския полуостровъ е започнало преди Ираклия, станало е постепенно и безъ съгласието на римската властъ. Възъ основа на българскитѣ диалекти Дриновъ идва и до другъ важенъ изводъ: чз славянитѣ, които се заселили на Балканския полуостровъ, сж принадлежали къмъ нѣколко различни племена, както отъ източната, тъй и отъ западната група. Много отъ мненията, изказани отъ Дринова въ това капитално негово съчинение, може да се каже, и днесъ господствуватъ въ науката.

Докторската дисертация на Дринова „Южные славяне и Византия въ X вѣкѣ“ се смѣта за епоха въ славянската историческа наука. Съ това съчинение Дриновъ се издигна като голѣмъ, авторитетенъ ученъ предъ чуждия свѣтъ. Основавайки се върху стари и нови, неизвестни данни по въпроситѣ, които съставлятъ предметъ на поменатата монография, той оборва мненията на нѣкои по-ранни изследователи и изказва възгледи, повечето отъ които не само че не сж още оборени, но се и потвърждаватъ отъ нозитѣ изследвания. Преди всичко

Дриновъ описва положението на България въ първата четвъртъ на X в. — славната епоха на царъ Симеона, като ни представя живо образа на тоя мощенъ български владѣтель и неговия политически идеалъ и изтъква характернитѣ черти на византийската дипломация. Следъ това той ни запознава съ най-старата история на хърватитѣ, сърбитѣ и южно-далматинскитѣ славяни и съ тѣхното положение въ първата четвъртъ на X в., като се спира отново върху свидетелството на Константина Багрянородни за заселването на сърбитѣ и хърватитѣ, — свидетелство, което смѣта пакъ за невѣрно. Като се връща къмъ историята на България, Дриновъ ни описва обстойно нейното положение презъ царуването на Петра, наследника на Симеона: нейното устройство, упадъка ѝ и раздѣлянето ѝ на две царства — Източно и Западно. Тукъ той се спира и върху появата и сжщността на богомилството, и изтъква неговото голѣмо значение. Нашиятъ историкъ продължава по-нататкъ историята на България, като говори за руско-византийската война (походитѣ на киевския князь Светославъ), завоеванието на Източното българско царство отъ визант. императоръ Цимисхий и въздигането на Западното българско царство — Самуиловата България, която основателно смѣта за продължение на Източното (Преславско) царство. Дриновъ завършва своето бележито съчинение съ историята на хърватитѣ, сърбитѣ и южно-далматинскитѣ славяни въ последнитѣ три четвърти на X в. Като излага взаимнитѣ отношения на южнитѣ славяни въ X в., той ни посочва лукавата роля, която е играла Византия въ тѣзи отношения. Когато приготвялъ тази дисертация, Дриновъ решилъ да запознае и своитѣ съотечественици съ нѣкои събития отъ епохата, която изследвалъ, и въ 1874 г. почналъ да печата въ „Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество“ статията „Началото на Самуиловата доржава“. Статията обхваща времето отъ смъртъта на Симеона до възцаряването на Самуила.

Освенъ горнитѣ трудове, Дриновъ е написалъ редица статии по нашата история, помѣстени въ „Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество“, отъ които по-важни сж следнитѣ: „Нови паметници за историята на Българетѣ и на тѣхнитѣ съсъди“ (1870 г.); четири писма изпратени отъ Италия; „Отецъ Паисий, неговото време, неговата история и ученицитѣ му“ (1871 г.). — Тукъ Дриновъ очертава личността на Паисия,

изтъква значението на неговата история и изказва мисълта, че ние трѣбва да започваме нашето възраждане не отъ началото на миналия вѣкъ, а съ 60—70 години по-рано, „и да туримъ на чело отца Паисия“ — „Три грамоти, дадени отъ императора Василия на български Охридски архиепископъ Йоанъ около 1020 лѣто“ (1873 г.); „Въпросъ за Българската и Сръбската църкви прѣдъ сѣдилището на Лионский съборъ въ 1274 г.“ (1873 г.); „Новъ памегникъ за Българската история“ (1882 г.); „Историческо освѣтление върхъ статистиката на народността въ источната часть на Българското Княжество“ (1884 г.); „Още нѣколко бѣлѣжки за Паисия и за неговата история“ (1886 г.). Въ руското списание „Бесѣда“ (Москва, 1871 г.) Дриновъ е напечаталъ статията „Болгаре и Константинопольская патриархія“, по случай основаването на българската самостоятелна църква въ 1870 г.; а въ периодическото издание „Византійскій Временникъ“ (С.-Петербургъ, 1894 и 1895 г.) — монографията „О нѣкоторыхъ трудахъ Димитрія Хоматіана, какъ историческомъ материалъ“. Димитъръ Хоматіанъ е билъ български Охридски архиепископъ въ първата четвъртъ на XIII в. и се е титулувалъ „архиепископъ на Първа Юстиниана и на цѣла България“. Той се слави като добъръ законоводецъ. Въ френския сборникъ на Офейкова „La Macédoine au point de vue ethnographique, historique et philologique“ (Philippoli, 1887) той е помѣстилъ статията „Имали ли сж сѣрбитѣ колонии или нѣкаква власть въ Македония преди 13 вѣкъ. Какъ се наричаха славянитѣ, които населяваха Македония преди тази епоха?“ Въ нея той, възъ основа на исторически данни, доказва, че сръбскитѣ писатели, въ името на историята, твърдѣли недобросѣвѣстно „налѣво и надѣсно, че славянското население на Македония било отъ незапаметни времена сръбско и че северна Македония (Скопие, Кюстендилъ, Щипъ и пр.) е влизала отъ XII вѣкъ въ границитѣ на Сръбската държава“.

М. Дриновъ, Погледъ, 1869.

Покрай това нашият ученъ е написалъ множество критически статии, бележки и реферати върху съчинения пакъ по нашата история. Особенъ интересъ представя критическата му статия „Хуни ли сме?“, (Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество“ въ 1872 г.), въ която разглежда основно книгата на Гавр. Кръстовичъ „Исторія българска“, часть I — „Исторія българска подъ имя Унновъ“ (Цариградъ, 1869 г.), за да обори съ несъкрушими доводи „хунската“ теория.

Въ 1876 г. Дриновъ е напечаталъ въ сжщото списание рецензия (излѣзла после на чешки и на нѣмски) върху Иречековата Българска история („*Dejny národa Bulharského*“), която, освенъ на чешки, е излѣзла и на нѣмски езикъ („*Geschichte der Bulgaren*“); а въ 1880 г. е напечаталъ въ „Записки Императорской Академіи Наукъ“, т. 39, С.-Петербургъ, обстойна рецензия върху съчинението на Ѳ. Успенскій „Образованіе втораго болгарскаго царства“ (Одесса, 1879).

Филология. — Дриновъ не само е използвалъ езикознанието при своитѣ исторически изследвания, но се е проявилъ и като специалистъ-филологъ, т. е. писалъ е трудове и отъ чисто филологически характеръ. Въ тѣхъ, той е изказалъ авторитетни мнения върху славянското езикознание, особено върху нашия езикъ.

Като схващалъ голѣмата нужда отъ изработването на общъ писменъ български езикъ и еднакъвъ правописъ, той написалъ въ 1869 г. „Писмо до Български-тѣ читалища“, което било помѣстено въ издадения отъ Хр. Г. Дановъ „Лѣтоструй или домашенъ календаръ за простъ годинъ 1870“. За да се пристъпи къмъ удовлетворяването на речената нужда, споредъ него, трѣбва да се изучатъ „Законитѣ и свойствата“ на нашия езикъ, „неговия духъ“; а това може да се достигне: 1, „Чрѣзъ изучване всички-тѣ Български нарѣчия и изговаряния. 2. Чрѣзъ изучване история-та на Българский езикъ, т. е. негово-то постъпенно измѣнуване отъ най-старитѣ времена и до сега“. Ето защо въ писмото си той подканя читалищата въ България да събиратъ народни пѣсни и „приказници“, а сжщо тѣй да издирватъ ржкописи, като имъ дава надлежитѣ упжтвания.

Дриновъ се изказва по-обстойно върху книжовния ни езикъ въ статията си „За новобългарското азбуке“, която ние вече отбелязахме. За да се състави общъ писменъ езикъ, споредъ него, трѣбва: 1. да се приеме еднакъвъ правописъ, съгласно духа и свойствата на езика ни; 2. да се приематъ еднакви думи и еднакъвъ строй на речта ни. Той смѣта второто условие за по-лесно:

„то може да стане само отъ себе, когато много или малко извадимъ на видѣло лексическото и синтаксическо богатство на езикътъ си“. Както се вижда, Дриновъ е подържалъ правилно, че въ основата на нашия книжовенъ езикъ трѣбва да легне живата бѣлгарска речъ. По тоя начинъ въ борбата около характера на книжовния ни езикъ, която се е водѣла тогава, той е взелъ страната не на „славянската“ а на „бѣлгарската“ школа, която най-сетне е спечелила победа благодарение и на неговия наученъ авторитетъ, като езиковедецъ. По-труденъ е въпросътъ за приемането на общъ правописъ, защото, пояснява Дриновъ, „за това нѣшто се иска сговорътъ поне на по-първитѣ ни писатели, а този сговоръ не може да стане безъ голѣми или малки прѣпирни, за които ште трѣбва много или малко време“. За да не се водятъ около тоя въпросъ, мисли той, дълги и безполезни препирни, трѣбва да се познава науката за езика, езиковедението. И възъ основа на тази наука, той дава нѣкои упътвания, като отбелязва, че желаниятъ сговоръ може да се постигне, като се взематъ предвидъ: 1. „живата бѣлгарска рѣчь вкупѣ съ всичкитѣ ѣ видоизмѣнения по разнитѣ бѣлгарски области; и 2. старий бѣлгарски езикъ въ най-древнитѣ му и най-правописнитѣ паметници“. И следъ като дава „кратъкъ исторически прегледъ на азбукето ни“, нашиятъ историко-филологъ разрешава въпроса „какво трѣбва да ни бжде азбукето“, примирявайки етимологията съ фонетиката.

Така, той предлага да се изхвърлятъ нѣкои ненуждни старобѣлгарски букви, и „новобѣлгарското азбуке да се състои вече отъ следнитѣ 31 букви, като не се употребява ѣ въ срѣдата на думитѣ: а, б, в, г, д, е, ж, з, и (й), к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ъ, ѳ, ѵ, ю, я, џ, ѡ. Въ статията си „Азбукето на Бѣлгарското Книжовно Дружество и г. Мушякъ“, помѣстена въ „Периодическо списание на Бѣлгарското Книжовно дружество“, 1874 г., като отговаря на една критика, написана въ цариградското сп. „Читалище“ отъ авторъ, скритъ задъ псевдонима „Мушякъ“, Дриновъ доразвива основанията си, по които е предложилъ своя правописъ. Тоя правописъ, нареченъ „Дринозъ“, е билъ възприетъ отъ „Бѣлгарското Книжовно Дружество“ и сетне — съ малки промѣни — е успѣлъ да се наложи на по-голѣмата частъ отъ нашето общество. Въ 1893 г., когато у насъ се подигна отново въпросътъ за правописна реформа, Дриновъ се изказа по него въ статийката си „Отговоръ на правописнитѣ въпроси, прѣдложени отъ редакцията на „Мисль“ (сп. „Мисль“, год. III, кн. 8—9). Въ този „Отговоръ“ той се обявява противъ крайнитѣ правописни

реформи, подържани отъ книжовниците около сп. „Български прѣгледъ“, но е съгласенъ да се изхвърли вече буквата ж (ѣж) отъ азбуката ни, като, вмѣсто нея, въ глаголнитѣ окончанія и въ глаголната наставка нѣж, се пише а(я), а въ срѣдата на думитѣ — ѣ.

Въ статията си „Предаването на старословенското ж и ѣ въ новобългарския езикъ“ (Die Wiedergabe des altslovenischen ж und ѣ im Neubulgarischen), напечатана въ Ягичевото списание „Archiv für slavische Philologie“, B. V (1881 г.), Дриновъ се занимава съ важенъ въпросъ изъ областта на новобългарската фонетика. Възъ основа на различнитѣ изговаряния на поменатитѣ старославянски букви, той раздѣля новобългарскитѣ наречия на четири главни групи, като посочва и тѣхнитѣ области.

Дриновъ е написалъ и други ценни статии върху нашия езикъ и литературна история: „Български лѣтописенъ разказъ отъ края на XVII вѣкъ“ („Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество“, 1882 г.); „Нѣколко забравени списания на Софрония Врачанскаго“ (пакъ тамъ, 1884 г.); „Новый церковно-славянскій памятникъ съ упоминаніемъ о славянскихъ первоучителяхъ“ (рускоѣсп. „Журн. М-ства Нар. просв.“ 1885 г.); „Нѣсколько словъ объ языкѣ, народныхъ пѣсняхъ и обычаяхъ дебрскихъ славянъ“ („Извѣстія С.-Петербургскаго Славянскаго Благотворительнаго Общества“, 1887 г.) — статия, която съ нѣкои поправки, е излѣзла въ отдѣлна книжка въ 1888 г.; „Първата българска типография въ Солунъ и нѣкои печатани въ нея книги“ („Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество“, 1889 г.); „Изъ старобългарската книжнина“ (пакъ тамъ, 1889 г.); „Една забравена българска история“ (пакъ тамъ, 1890 г.); „Нѣколко белѣжки за хаджи Йоакима, даскала Крчовскаго“ (пакъ тамъ, 1890 г.); „Яковъ Трайковъ отъ София и Кара-Трифунъ отъ Скопие, български книжаривъ 16 вѣкъ“ (юбилеенъ сборникъ на Славянска бесѣда“, 1895 г.).

Голѣмо национално значение иматъ дветѣ научни статии на Дринова: „Нѣсколько словъ объ языкѣ, народныхъ пѣсняхъ и обычаяхъ дебрскихъ славянъ“ и „Първата българска типография въ Солунъ и нѣкои отъ напечатанитѣ въ нея книги“. Първата статия представя критика на Ястребовия сборникъ „Обычаи и пѣсни турецкихъ сербовъ“, излѣзълъ въ Петербургъ въ 1886 г. Съ тоя сборникъ Ястребовъ, който е билъ руски консулъ въ Прищина, се мъчи да докаже, че македонскитѣ славяни — дебърчани и др. сж сърби, а не българи, както се е мислѣло донегово време. Първата частъ на тази статия, която е излѣзла съ известни поправки и въ отдѣлна книжка презъ 1888 г., има чисто филологически характеръ: въ нея Дриновъ разглежда езика на дебърскитѣ пѣсни, събрани отъ Ястребова, като го сравнява съ сръбския езикъ и съ българскитѣ наречия. Той изтъква,

че изобщо Ястребовъ не е схваналъ всичкитѣ отсѣнки на мѣстното наречие и е записалъ погрѣшно пѣснитѣ. Преди всичко, като е искалъ да запази въ пѣснитѣ новото сръбско правописание, Ястребовъ твърди неоснователно, че сръбскитѣ букви ѣ и ѣ, като се явяватъ на мѣстото на буквитѣ *m* и *o*, се изговарятъ отъ дебърчанитѣ тѣй, както се изговарятъ отъ сърбитѣ. Въ случая освенъ на собственитѣ си наблюдения надъ произношението на дебърчанитѣ и на другитѣ македонци, Дриновъ се опира и на авторитетнитѣ свидетелства на Вука Караджичъ, Верковича, Григоровича, Партения Зографски, братя Миладинови и проф. Кочубински. Следъ това той разглежда особеноститѣ на дебърското наречие, които показватъ, че последното спада къмъ българския, а не сръбски езикъ: прехода на глухитѣ гласни *ѣ* и *ѣ*, замѣната на юсоветѣ, изгубването на склоненията, образуването на сравнителна и превъзходна степенъ посредствомъ частичкитѣ *по* и *на* *и*, употребата на разнообразни членове, изгубването на неопредѣленото наклонение и др.

Въ втората си статия, като говори за първата българска типография въ Солунъ и за нѣкои напечатани въ нея книги, Дриновъ оборва тенденциозни и несъстоятелни мнения на двама сръбски писатели: Ст. Новаковичъ и П. Сретковичъ. Като не могли да се помирятъ съ обстоятелството, че въ заглавието на съчинението на тетовеца Кирилъ Пейчиновичъ, „Огледало“, печатано въ Буда-Пеща въ 1816 г., е казано, че това съчинение е написано „*языкомъ Болгарскимъ дошѣхъ Мѣссѣн*“, първиятъ отъ тѣхъ твърдѣлъ, че този изразъ билъ прибавенъ отъ нѣкой коректоръ въ Буда-Пеща, понеже тетовци и скопчани по него време не се наричали българи, а вториятъ, — че Кирилъ Пейчиновичъ се е изразилъ така, понеже билъ простъ и не знаеялъ, че скопската областъ никога не е била наричана „Долна Мизия...“ Нашиятъ голѣмъ ученъ е изтъкналъ и въ други случаи, съ даннитѣ на науката, че македонскитѣ славяни съ частъ отъ българското племе, и неговото авторитетно мнение по тоя въпросъ е било възприемано отъ добросъвестни и безпристрастни чужденци.

Къмъ филологическата научна дейность на Дринова спадатъ и множество други рецензии върху езиковни изследвания и речници, каквото върху „Сборникъ западно-болгарскихъ пѣсень“ на проф. В. Качановски (1882 г.); върху книгата на д-ръ Антони Калина „*Studyja nad historyja jezika bulgarskiego*“ (Краковъ, 1891 г.); върху „Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати“ на А. Дювернуа (Москва, 1885—1889 г.), върху „Рѣчникъ на българскій языкъ съ тълкувание рѣчиты на българскы и рускы. Часть I, А. — Д.“ отъ Найдень Геровъ (Пловдивъ, 1895 г.); върху книгата на П. А. Сырку „Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV вѣкѣ“. Томъ I. (Спб., 1899 г.) и др.

Етнография и фолклоръ.— Въ научната дейность на Дринова етнографията, както и езикознанието, е изобщо тѣсно свързана съ историята: много свои мнения върху исторически въпроси той подкрепя и съ данни, взети отъ етнографията. Обаче той е написалъ и произ-

ведения, които иматъ по-специаленъ етнографически характеръ. Статията му „Нѣсколько словъ объ языкѣ, народныхъ пѣсняхъ и обычаяхъ дебърскихъ славянъ“ е колкото филологическа, толкова и етнографическа. Въ втората частъ на тази статия, съ която, както видѣхме, Дриновъ критикува книгата на Ястребова „Обычаи и пѣсни турецкихъ сербовъ“, той разглежда обичаитѣ и обреднитѣ пѣсни на дебърскитѣ славяни, като се спира преди всичко доста обстойно върху празника „Слава“, който Ястребовъ срещналъ въ Дебърско и въ нѣкои други мѣста на Македония. „Слава“ е празникъ на семейство, еснафъ или община, въ който се чествува денътъ на нѣкой светецъ, смѣтанъ за покровителъ на семейството, еснафа или общината. Ястребовъ е убеденъ, че празникътъ „Слава“ „сжществува само у сърбитѣ и че го нѣма у друго славянско племе“, и отъ това вади заключение, че сжществуването на тоя празникъ (съ свързанитѣ съ него обичаи) у македонскитѣ славяни (въ Скопие, Велъсь, Дебъръ, Охридъ и пр.) служи за най-добро доказателство, че тѣзи славяни принадлежатъ къмъ чисто сръбската народностъ. Както се вижда, Ястребовъ се води по смѣшната формула на известния сръбски писателъ Милошъ Милоевичъ: „Где је слава, ту је србин“. Дриновъ доказва, че тоя празникъ не е само сръбски. „Празникътъ, който ни занимава тукъ, казва той, сжществува не само у сърбитѣ, но и у българитѣ, у гърцитѣ, у румънитѣ, у православнитѣ албанци, най-сетне и у руситѣ, съ една речъ — у всичкитѣ православни християни въ Европа, между които всичката разлика относно тоя обичай се заключава въ по-голѣмата или по-малка негова запазеностъ и въ нѣкои чисто външни особености“. И Дриновъ посочва, че въ цѣла България сжществува въ всичкитѣ видове на тоя празникъ: семеенъ, селски, еснафски, енорийски и най-сетне училищенъ.

Подиръ това нашиятъ ученъ се спира и върху други празници, които занимаватъ Ястребова: Бъдни вечеръ, Коледа, Нова година, Богоявление; и доказва, че и тѣ не сж само сръбски. „Тѣзи празници и обичаи, казва той, сжществува въ всичкитѣ български краища, и то подъ сжщитѣ наименования, каквито намираме у сърбитѣ. Разликата се състои само въ малочислени и неважни особности. Заслужва да се забележи, че и въ тѣзи дреболии дебърскитѣ коледни обичаи сж по-близки до общобългарскитѣ, отколкото до сръбскитѣ“. Дриновъ изтъква несъ-

Стойтелността на Ястребовото мнение и върху пролѣтните обичаи, които съществували у дебърскитѣ славяни: на Чистия поне-дѣлникъ, Лазаровденъ, Великденъ, Свѣтлия петѣкъ, Гергьовденъ и първи май. Сжщото прави той, като разглежда и сватбенитѣ обичаи, за които става дума въ поменатата книга на Ястребова. Като говори за дебърскитѣ пѣсни, които съдържа тази книга и се спира върху мнението на нѣкои нейни рецензенти, Дриновъ доказва, че тѣзи пѣсни не сж сръбски и че почти всички сж известни по-рано, и то „въ по-голѣмата си часть въ най-добритѣ и най-изправнитѣ български списъци“. Дриновъ засѣга и въпроса за Марко Кралевичъ, когото Никольскій, единъ отъ рецензентитѣ на Ястребовата книга, голѣмъ сърбофилъ, нарича „херой на сръбския епосъ“. Нашиятъ ученъ възразява: „Наистина, било е време, когато Марко Кралевичъ се е смѣталъ за херой само на сръбския епосъ; но това време е минало вече отдавна. Наблюденията надъ народната словесность и преданията на българитѣ откриха, че последнитѣ сж по-богати отъ сърбитѣ съ пѣсни и предания за тоя херой. Най-новитѣ сравнителни изучавания на българскитѣ и сръбскитѣ пѣсни за Марка Кралевичъ доведоха дори до заключението, че тѣхната люлка трѣбва да се търси не въ Сърбия, а въ онази страна, въ която е минала по-голѣмата часть отъ живота на Марка и която винаги, като захванемъ отъ IX вѣкъ, се е наричала българска страна, както се нарича и сега, както сж я наричали и най-близитѣ съвременници на тоя херой: албанецътъ Иванъ Музаки, известнитѣ сръбски писатели Владиславъ Граматикъ и Михаилъ Константиновичъ отъ Остро-вица и пр.“.

За тази статия на Дринова и за мнението на Ястребова рускиятъ професоръ С. М. Кулбакинъ казва: „Това, несъмнено тенденциозно и неоснователно твърдение на Ястребова, подържано отъ нѣкои благожелателни рецензенти на неговия сборникъ, като Николски, намѣри у М. С-ча (Дринова) сериозенъ, но заедно съ това и спокоенъ критикъ, който безъ всѣкаква мжка доказа, че нито въ езика на дебърчанитѣ, нито въ тѣхнитѣ обичаи, нито въ тѣхнитѣ идеи има нѣщо специфически сръбско“.

Въ руското издание „Труды восьмага Археологическаго съѣзда въ Москвѣ 1890“, т. II (Москва, 1895 г.), Дриновъ е напечаталъ студията „Сказаніе о Святогорѣ и Земной Тягѣ въ южно славянской народной словесности“. Въ нея той изтъква сходството между руски народни предания за юнака Святогора и земното претегляне („Земная Тяга“) и български народни предания, въ които се разказва, какъ Марко Кралевичъ, който се хвалѣлъ съ своята сила (че можелъ да се бори съ Бога и да дигне земята), следъ като се опиталъ да дигне поставената отъ Бога торбичка, пълна съ прѣстъ и тежка колкото цѣлата земя, изгубилъ силата си, разкаялъ се и занаяпредъ почналъ да си служи съ хитрость. Съ тази студия Дриновъ искалъ да даде още единъ примѣръ

за голѣмото вътрешно и външно сходство, което съществува изобщо между

Нешо Бончевъ

народнитѣ словесни произведения на източнитѣ славяни (руситѣ) и южнитѣ (българитѣ и сърбитѣ).

Въ юбилейното „Сборниче“, издадено по случай неговата тридесетгодишна научна дейность (София, 1900 г.), нашиятъ ученъ е помѣстилъ интересната студия „Мѣдно (бакърно) гумно, мѣденъ токъ въ словѣнскитѣ и грѣчки умотворения“. Поводъ да напише тази студия му дала една статия, напечатана въ сп. „Сърковище“ (1899 год.) въ която се съобщавало, че въ Прилепското поле (въ

Македония, се намѣрвало нѣкакво равнище, наречено „бакърно гумно“, за което нѣкои сръбски пропагандисти дигали голѣма врѣва, като му придавали политическо значение, твърдейки че то било направено отъ „старитѣ сърби“ и т. н. Дриновъ разглежда грѣчки, словашки, руски, сръбски и български народни предания за медното гумно (или меденъ токъ) и следъ като се спира специално върху овчеполскитѣ и прилепски разкази за сжщото гумно, доказва, колко абсурдно е да се гонятъ политически цели възъ основа на народни предания, въ които се срѣщатъ „неразбранщини, измислици и комбинации“. Въ тази статия той засѣга изобщо сръбската пропаганда въ Македония, като привежда доказателства, че по-рано самитѣ сърби сж смѣтали поменатата страна за българска.

Освенъ дето е градилъ своитѣ етнографически и езиковни изследвания върху публикувани материали, но Дриновъ е събиралъ и самъ народни умотворения. Така, въ 1876 г. той е напечаталъ въ „Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество“ български народни пѣсни, слушани и записани отъ него по мѣстния говоръ: панагюрски, дебърски, костурски и малкотърновски.

Публицистика.— Съ научнитѣ трудове на Дринова не се изчерпва цѣлата негова книжовна дейность: отзивчивъ по натура, той е писалъ и публицистически статии върху актуални въпроси. Особно значение иматъ тритѣ негови статии отъ такъвъ характеръ: „Страшни ли сж за народносттаж ни фанариотитѣ и иезуититѣ?“, „Писмо до Българска-та интелигенція“ и „Болгарія на канунѣ ея погрома“.

Както видѣхме, статията „Страшни ли сж за народносттаж ни фанариотитѣ и иезуититѣ?“ е първото книжовно произведение на Дринова. Тя е написана въ това време, когато борбата ни за църковна независимостъ е била най-разпалена. Дриновъ говори изпърво за фанариотитѣ. „На фанариотитѣ, казва той, не имъ понася възражданіето на нашѣжъ народность, и тѣ искатъ да го съсипатъ, искатъ да погасѣжъ разбуденното самосъзнаніе на нашій народъ, каквото и за на прѣдъ да можѣжъ да ны владѣѣжѣ. Тѣ сж вече явни врагове на нашѣжъ народность и рѣдко ще да ся найде българинъ, който да ги не приема за такива“. И веднага подиръ това той отбелязва, че, освенъ тѣзи „стари врагове“, „слѣпата сждба“ е изпратила други врагове на нашата народность, които били по-опасни отъ фанариотитѣ, защото употребявали „срѣдства похитри, по-тънки“, — **езуититѣ**.

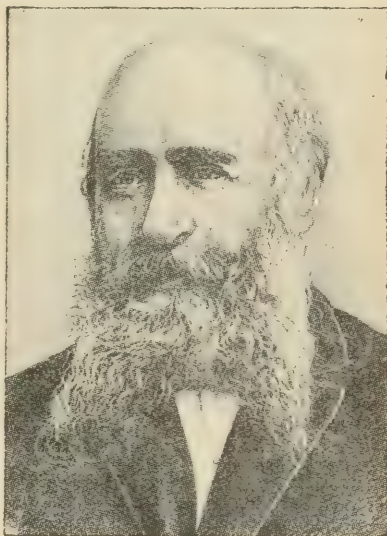
Като смѣта за излишно да се спира надълго върху „фанариотската нравственность“, понеже била добре позната на читателитѣ, нашиятъ родолюбецъ очертава подробно умствената и нравствена физиономия на иезуититѣ. И така, нашата „млада народность“ е била принудена „да ся бори въ едно врѣмя съ два различни врагове: съ фанариотитѣ, за да ся отърве съвсѣмъ отъ тѣхното владычество, а въ това сжщото врѣмя и съ иезуититѣ, които ѣ готвѣжѣ пропастъ за въ бждущето“. Но Дриновъ е убеденъ, че въ тази борба и еднитѣ и другитѣ врагове на нашата народность нѣма да успѣятъ — благодарение на положителнитѣ качества, които последната притежава, и на „умственното и нрав-

ственно състояніе“ на поменатитѣ ѣ врагове. „Такива нищожни хора като нихъ, казва той, сж безсилни врагове въ такавж борбж, каквжто тѣ сж ся зели да водижтѣ противъ насъ. Ные смы прости хора и спроти тѣхното мнѣніе диви и варвари; но каквито и да смы, ные въ всѣкій случай смы много по-горни отъ тѣхъ, както отъ умственнж, тѣй сжщо и отъ нравственнж стърнж. Нашитѣ умъ не е просвѣтенъ, но не е и омраченъ като тѣх-ныйтѣ съ разни бабини деветини, които тѣ почитжтѣ за най-дълбожж мждростъ. Съ свойтѣ чистѣ умъ ные лесно можемъ да ся дигнемъ и да тръгнемъ по пжтѣтъ на истиннжтѣ цивилизаціјж, а тѣ тѣй щжтѣ и да ся скапжтѣ въ својжтѣ гнилж наукж. За нравственното ни прѣвѣсходство азъ нѣма и да говорјж, то е ясно като божій день“. Дриновъ заклю-чава, че е „сѣвсмъ противоестественно и противоисторическо нѣщо да ни свържжтѣ и покорјжтѣ такива хора подъ нозѣтѣ си“; че тѣ „щжтѣ да изчезнжтѣ и расточатся“, и че нашата народност „ще се избави отъ тѣхнитѣ козни, ще възкръсне“. Обаче като твърди, че е „такъвж конецътъ на нашитѣ врагове“, той преду-преждава, че „ные не трѣба да дремеме и да го чякаме съ кръ-стосани ржцѣ“, а напротивъ, „трѣба да ся постараемъ, колко е възможно по-скоро, да ся отърсимъ отъ тѣзи черни хора, които закриватъ отъ насъ заритѣ на истинното просвѣщеніе, да ся отърсимъ. . . та да тръгнемъ по скоро по пжтѣтъ на истинно-просвѣтитѣ народи. . .“ Безъ съмнение, тази статия на младия Дриновъ ще е въздействувала твърде ободрително върху духа на прѣжитѣ участници въ борбата за църковната ни независимостъ.

Статията „Писмо до Българската интелигенция“ е напечатана въ Букурещкия български вестникъ „На-родностъ“, год. II бр. 4. 1868 г. Макарь че е кжса, тя е много интересна и съдържа ценни мисли, които очер-таватъ достатъчно нейния авторъ, като родолюбецъ и народенъ будителъ. Дриновъ започва статията си съ твърдението, че „Българе-тѣ сж духовити и трудолюбиви хора, одарени съ свѣтли умствени способности и съ ху-бави нравственни качества, че тѣ съсъ тѣзи свои свой-ства надминуватъ други-тѣ народи на Балканскій полу-островъ, както ги надминуватъ и съ многобройността си, — това е вѣче истина очевидна за всѣки единъ не помраченъ умъ“. Сетне той добавя, че „мнозина Евро-пейски пжтници, които сж могли добръ да се опозна-јжтѣ съ тѣзи духовни качества на Българе-тѣ“, пред-сказвали „велика бжджщностъ на Българскій народъ“, и нему било драго да слуша „такива предсказванія и про-рочества“; обаче забелязва, че още не имъ вѣрва твърде много, защото, за да може единъ народъ, какъвто е билъ тогава нашиятъ, „да чака велика бжджщностъ, не е достатъчно само да има той голѣми способности за наука, за ржкодѣлія, за търговія и т. н.: за такава нѣщо

иска се още, щото този народъ да има въ добъръ редъ и онѣзи нравственни сили, на които се крѣпи и дръжи всяка една народностъ и които сж най-силна-та подпорка при всяко едно націонално развиваніе и процвѣтяване“. И Дриновъ пояснява, че подъ тѣзи „нравственни сили“ разбира „всеобщи-тѣ націонални нравственни интереси“, отъ които, споредъ него, по-главнитѣ сж следнитѣ: езикътъ, вѣрата, народното образование, литературата и и общественото мнение. И като мисли, че тъкмо тѣзи нравствени сили, „тѣзи націонални жиздители“ сж били тогава пренебрегнати у насъ, той се спира върху всѣка една отъ тѣхъ, за да докаже правотата на своята мисль.

Както споменахме по-рано, статията „Болгарія на-канунѣ ея погрома“ е публична сказка, която нашиятъ ученъ и родолюбецъ е държалъ въ Харковския университетъ презъ ноемврий 1876 гд. и представя пжтни бележки. Той прави отначало бѣгълъ исторически прегледъ на българския народъ отъ основаването на българската държава до учредяването на Екзархията; подиръ това описва пжтуването си въ България, което предприелъ презъ лѣтото 1875 г. Въ сжщностъ, за обектъ на неговото описание служи пловдивската областъ, която е била най-много засегната отъ погрома въ 1876 година, и чрезъ нея той иска да запознае руската публика съ положението на другитѣ български области въ надвечерието на голѣмото възстание. Дриновъ описва тази областъ („Пловдивския санджакъ“) въ етническо, административно и икономическо отношение,

Професоръ М. Дриновъ

като дава редица сцени изъ патилата на българитѣ въ нея. Духоветѣ били извънредно възбудени поради възстанието въ Херцеговина, между българитѣ се говорѣло за скорошно възстание и въ България, а турцитѣ ставали все по-озлобени и вземали строги мѣрки. Дриновъ престоялъ нѣколко седмици въ своето родно село Панагюрище, гдето избухна Априлското възстание, и предава настроението на тамошното свободолюбиво „войнишко“ население. Частичното възстание въ Ст.-Загора презъ септемврий 1875 год. го накарало да напусне безвреме тоя край и да се откаже отъ своето пжтуване по Срѣдна-Гора и Родопитѣ, и презъ Т.-Пазарджикъ да се завърне съ желѣзницата въ Цариградъ. Като запознавалъ руското общество съ тежкото положение на българския народъ, Дриновъ е искалъ въ сжщото време да обясни възстанието въ 1876 год., — да покаже, че „сждбата“ е избрала тоя пжтъ „за избавлението на многострадалния народъ, — пжтъ кървавъ, но по-правъ и кратъкъ“. И той завършва своя трудъ съ думитѣ: „Ние ще се надѣваме, че кръвта на десеткитѣ хиляди жертви, която обагри полетата и планинитѣ на Пловдивската област, е кръвта и изкуплението на цѣлия български народъ отъ вѣковното робство.“ Безъ съмнение, този трудъ на Дринова, който вече се е ползувалъ въ Русия съ името на голѣмъ славянски ученъ, е упражнилъ нуждното въздействие върху руското общество и е спомогналъ да се засили настроението въ полза на Освободителната война.

Поменици и служебни трудове. — За да завършимъ прегледа на обширната книжовна дейность на М. Дриновъ, трѣбва да отбележимъ и неговитѣ статии, писани въ паметъ на бележити покойници, сжщо и трудоветѣ му, които сж въ връзка съ неговото участие въ управлението на България презъ време на руската окупация.

Дриновъ е написалъ четири поменика, отъ които по-важни сж тия за Ив. С. Аксаковъ и Нешо Бончевъ.

Въ статията „Споменъ за Ивана Сергѣевича Аксакова“ („Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество,“ 1886 г.) Дриновъ ни запознава съ живота на известния руски писателъ и публицистъ-славянофилъ и съ неговитѣ услуги къмъ нашия народъ,

Ив. С. Аксаковъ. Преди всичко той излага накратко какъ се е зародила у нашия народъ вѣрата, че ще получи освобождението си отъ Русия („Дѣда Ивана“), и какъ е възникналъ въ тази страна интересътъ къмъ нашия народъ и се е създало „славянофилството“. Следъ като разказва за прочутия „Славянски комитетъ“, основанъ въ Москва презъ 1858 год., и за клоноветъ му въ другитъ руски градове, той минава къмъ живота и дейността на Ив. С. Аксаковъ, който е станалъ душата на московския „Славянски комитетъ“. Като четемъ статията на нашия ученъ, написана съ топло чувство, ние оставаме удивени отъ онази неизмѣнна и безгранична любовъ, която е хранѣлъ Ив. С. Аксаковъ къмъ нашия народъ, и отъ грижитъ, които той е полагалъ за неговото просвѣщение и освобождение. Дори и предъ смъртта си (1886 г.), като общественикъ и журналистъ, той е работилъ за благо на нашия народъ и е ратувалъ за осъществяването на неговия националенъ идеалъ, а неуредицитъ и партийнитъ ежби въ младото Българско Княжество му сж причинявали голѣми безпокойствия и тревоги.

Въ 1898 год., по случай двадесетъ години отъ смъртта му, Дриновъ напечатва въ сп. „Свѣтлина“ статийка за Нешо Бончевъ, първия нашъ сериозенъ литературенъ критикъ, неговъ съотечественикъ и другаръ въ Москва отъ студентески години. Той ни рисува въ едри черти интелигентната, благородна и симпатична фигура на бележития покойникъ, изтъква неговия патриотизмъ и излага накратко значенето на книжовната му дейность. Той отбелязва и усърдието, което е проявилъ Нешо Бончевъ, съ другаря си Райко Жинзифовъ, да запознае чрезъ печата руското общество съ злочестинитъ, които е преживѣлъ нашия народъ въ 1876 год.

Като участникъ въ управлението на Княжество България въ време на руската окупация, Дриновъ е положилъ голѣмъ трудъ по уредбата на църковнитъ дѣла и просвѣщението, сжщо и по изработването на конституцията на младата българска държава. До църковнитъ дѣла се отнася статията му „Българскиятъ църковенъ въпросъ въ връзка съ Берлинския трактатъ“, напечатана въ сп. „Християнско братско слово“ (1879 г.). Като „Управляющий Отдѣла на Народното Просвѣщение

и Духовнитѣ дѣла“ въ Княжество България, той е оставилъ цѣлъ сборникъ (1879 г.), който съдържа: 1. „Привремененъ уставъ за народнитѣ училища и тѣхнитѣ програми;“ 2. „Привременни правила за реалнитѣ училища, тѣхната програма и штатове“ и 3. „Програма на първитѣ два класса отъ класична гимназия и нейнитѣ штатове“. Тоя сборникъ свидетелствува на какви здрави основи е положилъ нашиятъ ученъ и държавникъ народното ни образование. Покрай това той е издавалъ ценни наредби и разпореждания по отдѣла, който е завеждалъ. За Учредителното Българско Народно Събрание въ Търново той е приготвилъ обширенъ докладъ: „Записка за дѣятелността на привременното русско управление въ България“ (1879 г.). Въ тоя докладъ се очертава дейността на привременното правителство въ всички отрасли на управлението. Какво участие пъкъ е взелъ Дриновъ въ изработването на нашата конституция, най-добре се вижда отъ споменитѣ му, изложени въ статията „Изработването на Българската Конституция“, напечатана въ сп. „Гражданинъ“, год. I, 1904 г.

Библиография.

К. Иречекъ. *Княжество България.* Часть първа — Българска държава, Пловдивъ, 1899.

Сборниче за юбилея на професора М. С. Дриновъ (1869—1899). Нареди и издаде Българското Книжовно Дружество въ София, 1900 г.

Почестъ. *Сборникъ статей по славяновѣденію, посвященыхъ профессору Марину Степановичу Дринову* его учениками и почитателями. Сборникъ Историко-Филологического Общества, состоящего при Императорскомъ Харьковскомъ Университетѣ, т. XV. Изд. подъ редакціей проф. М. Г. Халанскаго, Харьковъ, 1908.

Памяти Марина Степановича Дринова (приложение къмъ сборника *Почестъ*, 1908).

М. С. Дриновъ. *Съчинения.* Издава Българската Академия на Наукитѣ въ София, подъ редакцията на проф. В. Н. Златарски т. I (1909), т. II (1911), т. III (1915).

СЪДЪРЖАНИЕ

Любенъ Каравеловъ, отъ Г. Константиновъ

Градъ Копривщица. — Родителитѣ на Каравелова, неговитѣ детски и юношески години. — Въ Пловдивъ. — Въ Русия. — Шестдесетитѣ години. — Първи произведения. — Каравеловъ въ Сърбия. — Каравеловъ въ Букурещъ. — Епоха на „Свобода“ и „Независимостъ“. — Отношение къмъ човѣка, природата, нравственността. — Литературно наследство. — Следъ Освобождението. — Заключение. — Каравеловъ и ние.

3—64

Христо Ботйовъ, отъ Людмилъ Стояновъ

I. Личность. — Ранно детинство — Калоферъ. — Ботйо Петковъ. Майката на поета. — Въ Одеса. — Космополитизмъ и национализмъ. Пакъ въ Калоферъ. — П. Шушулова. — Животътъ въ Браила. — Дружба съ В. Левски. — Нечаевъ и Л. Каравеловъ. — Организация дейность. — На чело на революционно движение. — II. Дѣло и сждба. — Литературна дейность. — Чорбаджии, духовенство, учители. — Публицистика, политич. идеи. — Култура и езикъ. — Личность и народъ. — Поезия. Субективни елементи. — Организация на четата и планъ на Радецки. — Пжтъ къмъ лобното мѣсто. — Смъртьта на Ботйова. Осъществяване.

65—114

Добри П. Войниковъ, отъ Ст. Чилингировъ

I. Потекло и образование. — Полска и маджарска емиграция въ Шуменъ. — Учителъ. — Въ Браила. „Дунавска зора“. — Драматич. представления. — Живненъ край — II. Общъ характеръ на дейността му. — Дидактич. тенденции на драмитѣ. — Трудности за създаване на бълг. драма. — Преценка на дѣлото.

115—136

Василь Друмевъ, отъ Ст. Чилингировъ

I. Родъ, роденъ градъ и учение. — Семинаристъ въ Одеса и легионеръ въ Бѣлградъ. — Духовна академия. Основаване на Книжовното дружество. — Климентъ, епископъ Бранички. — Следъ освобождението. Митрополитъ Търновски и министъръ. — Последни години. — II. В. Друмевъ като писателъ. — Повестъта „Нещастна фамилия“. — Втора повестъ: „Ученикъ и благодетели“. — Драмата „Иванку“. — Качествата ѝ. — Значение на Друмева . . . . .

137—168

Илия Р. Блъсковъ, отъ Борисъ Йоцовъ

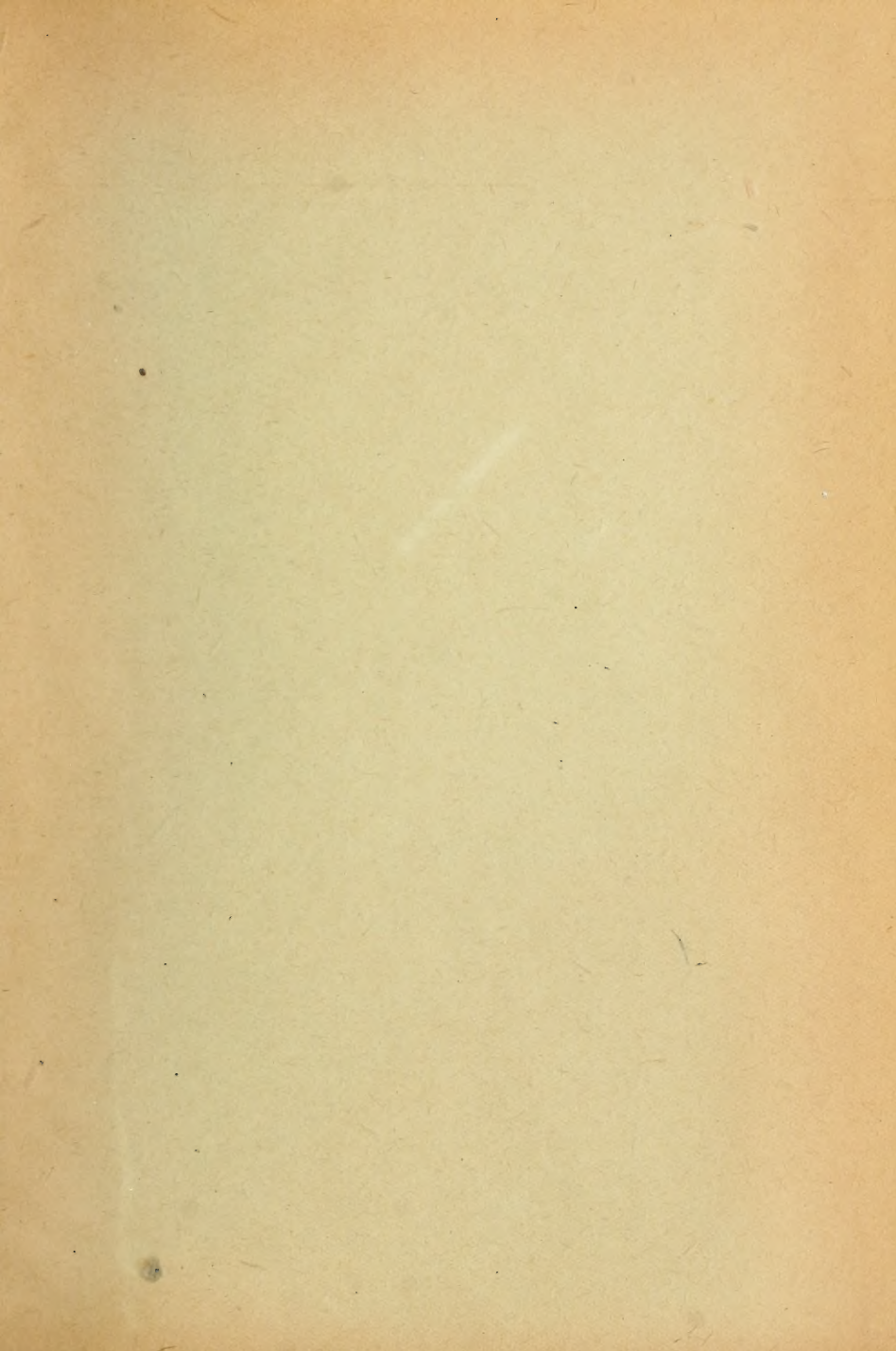
Книжовна участъ. — Животъ. Ученикъ и учителъ. —
 Писателъ. — Първи опити. Повести. Изгубена Станка. —
 Злочеста Кръстинка. — Пиянъ Баща. — Двама братя. —
 Разкази. Народопроевѣтникъ. Епигонъ на предсво-
 боденска романтика. — Художникъ. Разказно из-
 куство. — Човѣкъ. Личность и мирогледъ. — Мѣсто и
 значение въ литературния развой . . . . .

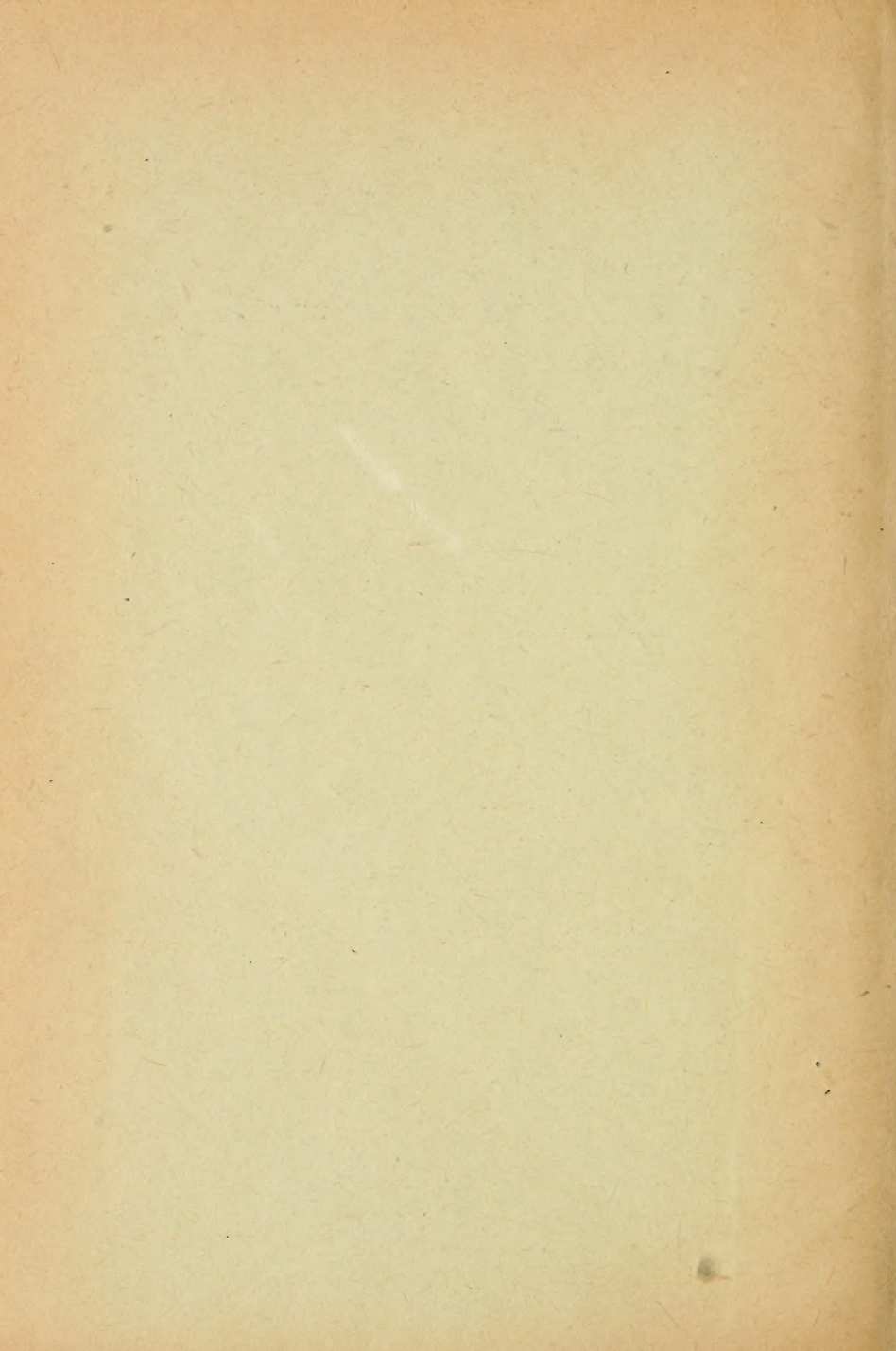
169—210

Маринъ Дриновъ, отъ Н. Филиповъ

Мѣстото му въ нашата нова книжнина. Продължителъ
 на Паисиевото дѣло. — Животъ и лична характери-
 стика. — Книжовна дейность. История. — Филоло-
 гия. — Етнография и фолклоръ. — Публицистика. —
 Поменици и служебни трудове. . . . .

211—239

PG
1004
A7
t.3

Arnaudov, Mikhail Petrov
Bulgarski pisateli

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

НОВА ЦЕНА

2150

ЛБ.

1952 г.